

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Κοινωνική συνοχή και κρατικές πολιτικές

στο έργο του Άνταμ Σμιθ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Εύα Κεχαγιά (Α.Μ.: 1116Μ012)

Αθήνα, 2018

Τριμελής Επιτροπή:

Εμμανουήλ Αγγελίδης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων)

Αλίκη Λαβράνου, Καθηγήτρια Πανεπιστήμιο Κρήτης

Γιώργος Φουρτούνης, Επίκουρος Καθηγητής Πάντειο Πανεπιστήμιο

Copyright © Εύα Κεχαγιά, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

1. Περιεχόμενα

1.	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	1
2.	ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
3.	ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	5
4.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
5.	Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ	10
6.	Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΟΝ ΠΛΟΥΤΟ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ.....	12
7.	ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ: ΜΕΤΡΙΑΣΜΕΝΟΣ ΕΓΩΙΣΜΟΣ.....	14
8.	ΑΚΟΜΜΑΤΙΣΤΟΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΣ.....	19
9.	ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΣΥΜΠΑΘΗΤΙΚΟΥ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥ	22
10.	ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ: ΤΑΥΤΙΣΗ ΜΕ ΤΑ ΜΕΣΑ.....	26
11.	ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ.....	29
12.	ΤΟ ΑΟΡΑΤΟ ΧΕΡΙ.....	37
13.	Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΗΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΥΛΕΥΜΕΝΩΝ.....	43
14.	ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.....	45
15.	Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΚΤΙΚΗΣ ΣΧΕΣΗΣ	49
16.	Ο ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	54
17.	Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ.....	65
18.	Η ΔΙΠΛΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ	68
19.	ΚΕΦΑΛΑΙΟ, ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ.....	74
20.	Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΙΜΗ	77
21.	Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΜΜΙΣΘΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	81
22.	ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	84
23.	ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ	87
24.	ΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ.....	89

25.	Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΜΥΝΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΕΟΥΣ.....	90
26.	ΤΟ ΔΙΚΑΪΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	92
27.	Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΥΣ ΜΕΡΚΑΝΤΙΛΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΕΣ....	95
28.	ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	98
29.	ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	103
30.	ΤΑ ΕΣΟΔΑ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ.....	108
31.	Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΕΟΥΣ.....	113
32.	ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΑΝΤΑΜ ΣΜΙΘ	115
33.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	116
34.	ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ: ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΜΑΡΞΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ.....	118
35.	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	122

2. Πρόλογος

Η ανά χείρας εργασία επιχειρεί να διερευνήσει κομβικά ζητήματα, όπως αυτό της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής αναπαραγωγής μέσω της ανάλυσης βασικών εννοιών του σμιθιανού στοχασμού όπως: του μηχανισμού της συμπάθειας στην αλληλοδιαπλοκή του με τον καταμερισμό της εργασίας εντός του αστικού πλαισίου, την πραγμάτευση του ζητήματος της αξίας, καθώς και του μοτίβου του αόρατου χεριού ως μορφή πρόνοιας για την επιβίωση όλων των μελών της κοινωνίας ανεξαρτήτως της ανισότητας στην αρχική διανομή. Η ανάλυση η οποία θα επιχειρηθεί στοχεύει στο να δείξει πως πέραν των μηχανισμών τους οποίους εντοπίζει η σμιθιανή ανάπτυξη να εμπεριέχονται ήδη, ως μη συνειδητά επιβαλλόμενοι στη λειτουργία του κοινωνικού, είναι απαραίτητη η συνδρομή της κρατικής λειτουργίας προκειμένου να είναι εγγυημένη και ανεμπόδιστη η αναπαραγωγή όλων των τάξεων στο αστικό πλαίσιο. Η κρατική παρέμβαση θα επιχειρηθεί να δειχθεί πως συγκροτείται ως απαραίτητος όρος για την εγκαθίδρυση της ίδιας της κοινωνικής συνοχής.

Η παρούσα εργασία θα εστιάσει στην ανάλυση των παραπάνω θεματικών όπως αυτές παρουσιάζονται και αναπτύσσονται στα δύο κυριότερα έργα του Σμιθ: τη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* και τον *Πλούτο των Εθνών*. Παράλληλα με την προσπάθεια ανασυγκρότησης των σμιθιανών αναπτύξεων σε αναφορά με τις παραπάνω θεματικές θα γίνονται και διεργασίες προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης της διαρρηγμένης σύνδεσης των δύο βασικών έργων και της ανάδειξης της οργανικής τους διαπλοκής ως μορφής σύζευξης της σμιθιανής ανάλυσης η οποία διενεργείται τόσο σε επίπεδο μακρο-δομής, όσο και σε μικρο-ανάλυσης. Η προσπάθεια επανασύνδεσης των δύο έργων θα βασιστεί στην πραγμάτευση της προβληματικής του καταμερισμού της εργασίας, ως την ουσιαδέστερη και πιο ανεπτυγμένη κατηγορία ανάλυσης με την οποία ασχολείται ο σμιθιανός στοχασμός.¹

¹ Βλ. επίσης Μαρξ, 2016: 319

3. Ιστορικό πλαίσιο

Είναι σημαντικό προκειμένου να αποφευχθεί μια αναχρονιστική ερμηνεία των σμιθιανών αναπτύξεων το έργο του να τοποθετηθεί εντός του ιστορικού συγκειμένου εντός του οποίου εκφράστηκε, το οποίο δεν είναι η πραγματικότητα του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, αλλά η πρώιμη φάση της μανιφακτούρας και του ελεύθερου εμπορίου, η Μεγάλη Βρετανία βρίσκεται ουσιαστικά σε μια διαδικασία μετάβασης από την εποχή του εμπορικού κεφαλαίου σ' αυτήν του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η ίδια η εποχή κατά την οποία συγγράφει ο Σμιθ αποτελεί ιστορική στιγμή κατά την οποία τα άτομα απαλλάσσονται από σχέσεις προσωπικής εξάρτησης και στέκουν πλέον αυτόνομα –και αποψιλωμένα από πλευράς κτήσης των μέσων αναπαραγωγής τους- στην κοινωνία, μη υπαγόμενα δηλαδή σε σχέσεις υποτελείας, διατηρώντας όμως ακόμα και παράλληλα την υποχρέωση να λογοδοτούν σε μια αρχή ανώτερη της ατομικότητάς τους.² «...το άτομο...του 18^{ου} αιώνα- το προϊόν, από τη μια μεριά της διάλυσης των φεουδαρχικών κοινωνικών μορφών και από την άλλη των νέων παραγωγικών δυνάμεων που αναπτύχθηκαν από τον 16^ο αιώνα και μετά- πλανιέται σαν ιδανικό που η ύπαρξη του ανήκει τάχα στο παρελθόν.»³

Η Μεγάλη Βρετανία αποτέλεσε την απαρχή της διαδικασίας της εκβιομηχάνισης: στον πυρήνα των αιτίων τα οποία μπορούν εν μέρει να ερμηνεύσουν αυτή την απαρχή τοποθετούνται ανακαλύψεις σε δύο πρωτοποριακούς κλάδους της βρετανικής οικονομίας: την υφαντουργία βαμβακερών προϊόντων και τη σιδηροβιομηχανία.⁴ «Ο 18^{ος} αιώνας ήταν μια μεταβατική περίοδος στην ιστορία της αγγλικής βιομηχανίας, και χαρακτηρίστηκε από τη συνύπαρξη διαφορετικών μορφών βιομηχανικής οργάνωσης: κατ' αρχήν ήταν οι ανεξάρτητοι χειροτέχνες, οι οποίοι υπήρχαν ακόμα ως απολίθωμα του παρελθόντος. Δεύτερον, υπήρχε ένα ευρέως διαδεδομένο σύστημα οικοτεχνικής ή οικόσιτης βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας. Και τρίτον, εμφανίζονταν πλέον μεγάλες συγκεντροποιημένες καπιταλιστικές επιχειρήσεις ή μανιφακτούρες.»⁵ Η μανουφακτούρα διέφερε από το οικόσιτο σύστημα κατά το ότι οι εργάτες εργάζονταν όχι μόνοι τους από το σπίτι, αλλά σε μια ενιαία εγκατάσταση, που είχε οργανώσει ο επιχειρηματίας. Διέφερε από το μεταγενέστερο εργοστάσιο, λόγω της

² Δρόσος, 1994: 17

³ Μαρξ, 1989: 53

⁴ Blanning, 2009: 69

⁵ Rubin, 1993:197

κυριαρχίας της χειρωνακτικής εργασίας και της απουσίας οποιασδήποτε εφαρμογής μηχανών.⁶

Η ανάπτυξη της μανιφακτούρας προϋποθέτει σε μεγάλο βαθμό την επαρκή ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και της γεωργίας⁷ εν γένει προκειμένου τόσο να προμηθεύεται ο μεταποιητικός τομέας τις πρώτες ύλες, όσο και η διαβίωση της εργατικής τάξης και η αναπαραγωγή της να είναι εγγυημένη, τουλάχιστον να έχει τη δυνατότητα να είναι εγγυημένη. Η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και οι καινοτομίες οι οποίες εφαρμόστηκαν στη γεωργία κατέστησαν δυνατή την αύξηση του πληθυσμού, ακριβώς λόγω της πτώσης των τιμών των βασικών αγαθών⁸. Η μεταβατική περίοδος της βιομηχανικής επανάστασης, καθώς αποτέλεσε «στιγμή» μετάβασης από τον προαστικό ορίζοντα της περιορισμένης παραγωγής στον αστικό ορίζοντα της διευρυμένης αναπαραγωγής χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μετατόπιση αυτού του εργατικού δυναμικού από την αγροτική παραγωγή στην απασχόληση στο βιομηχανικό κλάδο.⁹

Η ανάπτυξη της μανιφακτούρας στη Μεγάλη Βρετανία συμπίπτει τόσο με την απαρχή της παρακμής της ίδιας της συντεχνιακής οργάνωσης¹⁰ και της μετάβασης στην εργοστασιακή οργάνωση του καπιταλισμού του 19ου, όσο και στην εισροή πολύτιμων μετάλλων από τις εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα στις μητροπόλεις και στις αποικίες¹¹. Η άποψη δε πως το μονοπωλιακό σύστημα το οποίο επιβλήθηκε στη Μ. Βρετανία αυξάνει το εισόδημα των κατοίκων της και κατ' επέκτασιν τη φοροδοτική τους ικανότητα αποτελεί πλάνη, καθώς το σύστημα αυτό ταυτίζεται με βαριά φορολόγηση των αποικιών, αποβαίνοντας ως εκ τούτου κερδοφόρο μόνο για μια μειοψηφία του συνολικού αγγλικού πληθυσμού¹².

Η συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων ως δημοσιονομικός στόχος των κρατικών ταμείων εκφράζει το χαρακτήρα της πρώιμης μερκαντιστικής περιόδου¹³ (ταύτιση του επιπέδου του πλούτου μιας χώρας με την ποσότητα πολύτιμων μετάλλων στα κρατικά ταμεία), στόχος ο οποίος αναθεωρήθηκε εν τέλει καθώς διαπιστώθηκε πως

⁶ Rubin, 1993:200

⁷ Floud & Johnson, 2004: 96

⁸ Floud & Johnson, 2004: 94

⁹ Floud & Johnson, 2004: 44-5 και Blanning, 2009: 69

¹⁰ Rubin, 1993.35

¹¹ Rubin, 1993:33 και Floud & Johnson, 2004: 186-7,195-8

¹² Δρόσος, 1994: 41

¹³ «Η μερκαντιστική πολιτική αποτελούσε έκφραση της ενότητας μεταξύ του στέμματος και της αναπτυσσόμενης εμπορικής αστικής τάξης.» Rubin, 1993:51

αποτελεί ανάχωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη του εμπορίου.¹⁴ Η εξελιγμένη μορφή των μερκαντιλιστικών πολιτικών εκφράστηκε ως πολιτική προστατευτισμού με σκοπό την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας,¹⁵ πολιτική γραμμή η οποία εκ των υστέρων αναδείχθηκε πως δεν μπόρεσε να εκπληρώσει το σκοπό της. *«Το σύστημα του αυστηρού προστατευτισμού, που είναι γεγονός ότι υποστηριζόταν ακόμα από ορισμένους βιομηχάνους, άρχισε ήδη να γίνεται περιττό ως και επιζήμιο για τους περισσότερους σημαντικούς κλάδους της αγγλικής βιομηχανίας –υφαντουργία και μεταλλουργία- που με κανέναν τρόπο δεν απειλούνταν από τον ξένο ανταγωνισμό και είχαν να κερδίσουν τα πάντα από τον παραμερισμό των εμποδίων που ορθώνονταν μεταξύ αυτών και της παγκόσμιας αγοράς...».*¹⁶

Οι παραπάνω μετασχηματισμοί στην οικονομική ζωή διασταυρώνονται με τις αξιακές προκείμενες (self-love, egoism) του Σκωτικού (και του γαλλικού) Διαφωτισμού συγκροτώντας το υπόβαθρο για να αναπτυχθεί όπως είναι γνωστή σήμερα η ηθική θεωρία του Σμιθ, καθώς και οι αναλύσεις του οι σχετικές με την πολιτική οικονομία.¹⁷

¹⁴ Rubin, 1993:41-2

¹⁵ Rubin, 1993:45

¹⁶ Rubin, 1993:207

¹⁷ Δρόσος, 1994:17

4. Εισαγωγή

Η ηθική φιλοσοφία του Σμιθ εμφανίζεται να αποτελεί κράμα της διαφωτιστικής παράδοσης, όσο και της επιρροής την οποία άσκησε στο Σμιθ η Νευτώνεια μεθοδολογία¹⁸, αυτό γίνεται έκδηλο εάν αναλογιστεί κανείς τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το σύστημα του: προσπάθεια παρουσίασης ενός *συνεκτικού μοντέλου* το οποίο θα εξηγεί τους όρους και τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής του, θέτοντας στο επίκεντρο την ατομική συμπεριφορά. Η αναλογία με τη Νευτώνεια μεθοδολογία γίνεται ακόμα πιο εμφανής εάν αναφερθεί το παράδειγμα του ρολογιού και το ωρολογοποιού το οποίο φέρνει ο Σμιθ προκειμένου να ερμηνεύσει τον τρόπο λειτουργίας των σωμάτων και των οργανισμών, σε αντιστοιχία δηλαδή με τη μηχανική σύνδεση των δεικτών και των μηχανισμών του ρολογιού.¹⁹

Η *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* μπορεί να διαβαστεί ως η απόπειρα εξήγησης του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνται οι ηθικές κρίσεις.²⁰ Ο Schmolter μάλιστα φτάνει στο σημείο να δηλώσει πως η *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* αποτελεί μάλλον ένα βιβλίο το οποίο αφορά την ανθρώπινη ψυχολογία παρά την ηθική φιλοσοφία: τέτοια η έμφαση του Σμιθ στην μικροπροσέγγιση²¹. Ο Griswold επισημαίνει πως έχει ιδιαίτερη σημασία να προσέξει κανείς πως όλο το κείμενο το διατρέχει ένα προτρεπτικό *εμείς*, η χρήση δηλαδή του πρώτου πληθυντικού προσώπου η οποία μπορεί να ερμηνευθεί ως κίνηση ενθάρρυνσης από μέρους του Σμιθ προς τους αναγνώστες του να κατανοήσουν την πραγματικότητα μέσα από ένα συγκεκριμένο πρίσμα.²² Στο εσωτερικό της παρατήρησης αυτής λανθάνει η παραδοχή πως η σμιθιανή ηθική θεωρία όπως αυτή αναπτύσσεται στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* αποτελεί μια κανονιστική θεωρία²³, μια θεωρία δηλαδή η οποία επιχειρεί να «διδάξει» στους δρώντες το πώς θα έπρεπε να φέρονται, αλλά οι σμιθιανές αναπτύξεις επιθυμούν να φωτίσουν τον τρόπο με τον οποίο είναι συγκροτημένη ήδη η ανθρώπινη συμπεριφορά εντός ιστορικά και κοινωνικά ισχυρότων κανόνων²⁴. Η σμιθιανή ηθική θεωρία επιχειρεί να αποτυπώσει τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται ο κόσμος με

¹⁸ Vivenza, 2001: 43

¹⁹ Evensky, 1987: 448-56

²⁰ Brown, 1994: 27

²¹ O'Brien, 1991: 135

²² Griswold, 1999: 49

²³ Είναι βέβαιο πως μέσα στο κείμενο λανθάνουν κανονιστικά αιτήματα, συγκροτούν όμως αυτά τα κανονιστικά αξιώματα ικανά δείγματα για να αξιολογήσουμε την σμιθιανή ηθική φιλοσοφία ως αμιγώς κανονιστική;

²⁴ Ψυχοπαίδης, 1990: 15

όποιες στρεβλώσεις αυτός διαθέτει και όχι να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο θα όφειλε να λειτουργεί και να συγκροτείται.

Η σμιθιανή σκέψη πέραν από κράμα της διαφωτιστικής παράδοσης (και συγκεκριμένα του Σκωτικού διαφωτισμού) με τη Νευτώνεια μηχανική παραμένει σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένη, όπως και ένα μεγάλο τμήμα της νεωτερικής φιλοσοφίας από την αρχαία γραμματεία και συγκεκριμένα από τα αριστοτελικά γραπτά. Ο Σμιθ όπως και ο Αριστοτέλης δίνει βαρύνουσα σημασία στο ρόλο της εκπαίδευσης (των έξεων και των συνηθειών) στην ίδια τη διαμόρφωση της ανθρώπινης φύσης, καθώς και στην αξία της μεσότητας, σμιθιανό αίτημα το οποίο απηχεί την αριστοτελική του καταγωγή.²⁵ Θα μπορούσε να σημειώσει κανείς πως οι αριστοτελικές αναπτύξεις εντόπισαν το ζήτημα της ισοδυναμίας (1 κρεβάτι = 3 τραπέζια), αλλά δεν κατάφεραν να αναδείξουν τα συστατικά μέρη του προβλήματος, λόγω της ελλιπούς ανάπτυξης του ίδιου του ιστορικού ορίζοντα θα μπορούσε να εξακριβώσει κανείς από τον προνομιακό σημείο του ιστορικού παρόντος, πρόβλημα το οποίο επιχειρεί να λύσει η σμιθιανή ανάλυση και ολοκληρώνει με την κριτική της σε αυτήν η μαρξική.²⁶

²⁵ Pack, 2010: 85 και Vivenza, 2001: 47

²⁶ Pack, 2010: 172

5. Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων

Προκειμένου να απαντήσει κανείς στο ερώτημα το οποίο έχει μείνει γνωστό στη σχετική με το έργο του Σμιθ βιβλιογραφία, σχετικά με το ζήτημα της σύνδεσης ή μη της *Θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων* με τον *Πλούτο των εθνών*, οφείλει να ανατρέξει στην κατασκευή της έννοιας της συμπάθειας (ως δομής μετριασμένου εγωισμού). Η ενασχόληση του Σμιθ με τον μηχανισμό της συμπάθειας κατευθύνεται μάλλον, τουλάχιστον εν πρώτοις, στην απόπειρα διασαφήνισης ενός ερωτήματος, το οποίο απασχολεί την πλειονότητα των κοινωνικών θεωριών και το οποίο αφορά τη γένεση και τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων, καθώς και το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής. Η σμιθιανή ανάλυση εμφανίζεται να τοποθετεί το μηχανισμό της συμπάθειας απευθείας στη ίδια την συγκρότηση της ανθρώπινης φύσης, ισχυρισμός ο οποίος μπορεί να συνδέσει αυτόν το μηχανισμό με φυσικοδικαϊκές προσεγγίσεις.²⁷

Ο μηχανισμός της συμπάθειας, ως απαραίτητος όρος για την εγκαθίδρυση του συστήματος δικαιοσύνης (βλ. παρακάτω), αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγμάτωση του συστήματος φυσικής ελευθερίας, ως το πλέον ορθολογικά συγκροτημένο σύστημα, εντός του οποίου μπορεί να παρατηρηθεί προωθημένος βαθμός καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα τόσο στο εσωτερικό της κοινωνίας, όσο και στο διαχωρισμό της πολιτικής από την οικονομία. Στην αστική κοινωνία σύμφωνα με το Σμιθ: τα άτομα διαθέτουν μια φυσική ροπή προς τη δημιουργία σχέσεων οι οποίες διέπονται από δίκαιες διαμεσολαβήσεις (φυσική δικαιοσύνη) (TMS.VI.ii.intro.1). Ο καταμερισμός της εργασίας εκλαμβάνεται ως μορφή συνολικής σύλληψης της κοινωνίας, ως μορφή συγκρότησης της και η «φυσικής ανάπτυξη» προσλαμβάνεται ως εκείνη η διαδικασία προόδου στην οποία δεν παρεμβάλλονται παρά ενεργήματα τα οποία αποσκοπούν στην προφύλαξη και προώθηση της γενικής ευημερίας (WN.II.ii.94).

Ο καταμερισμός της εργασίας δεν μπορεί παρά να θεωρείται από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας ως όρος για την ανάπτυξη της αγοράς (ως προϋπόθεση για τη συγκρότηση της ίδιας της κοινωνίας της αγοράς) με τη σύγχρονη μορφή την οποία αυτή λαμβάνει την εποχή του Σμιθ. Ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας ικανοποιεί την πληθώρα των αναγκών των ατόμων²⁸, τα οποία λόγω της διττής τους ελευθερίας στο νεωτερικό ορίζοντα είναι ανίκανα να ικανοποιήσουν μόνα τους. Τα άτομα είναι διττά

²⁷ Ψυχοπαίδης, 1990: 41-2

²⁸ Ματιό, 1997: 102

ελεύθερα, καθώς μπορούν να διαθέσουν *ελεύθερα* την εργασιακή τους δύναμη στην αγορά ως εμπόρευμα, απαλλαγμένα από σχέσεις προσωπικής εξάρτησης και *ελεύθερα* με αρνητική χροιά καθώς δεν έχουν πλέον στην κατοχή τους τα μέσα της αναπαραγωγής τους, τα μέσα για την πραγματοποίηση της εργατικής τους δύναμης. «*Η ιστορική πορεία προς την ολοκλήρωση των χωρισμών αυτών –χωρισμός παραγωγών από τα μέσα εργασίας- είναι η ιστορία της καταστροφής κάθε άμεσου κοινωνικού δεσμού που κληρονομήθηκε από προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής.*»²⁹ Χωρίς θεωρία για τον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας είναι αδύνατον να επιχειρηθεί μια ανάλυση, η οποία θα εξετάζει τη διαπλοκή διάφορων και αντικρουόμενων σκοπιών συμφερόντων. Ο Σμιθ ασπάζεται μια αντίληψη περί της κοινωνίας ως συνολικής εργασιακής διαδικασίας: κάτι τέτοιο σημαίνει πως εντός του ορθολογικά συγκροτημένου σμιθιανού φυσικού συστήματος το κοινωνικό προϊόν το οποίο παράγεται οφείλει να κατανεμηθεί σε διάφορες κοινωνικές ομάδες, αντικρουόμενων πολλές φορές συμφερόντων.

Στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, τέλος, εμφανίζεται να απασχολεί τον Σμιθ η θεμελίωση αξιακού και ιδεολογικού δεσμευτικού πλαισίου αναφοράς, ενώ στον *Πλούτο* οι σμιθιανές αναπτύξεις απασχολούνται κυρίως με τη διαπλοκή αυτού του πλαισίου αναφοράς με το πράττειν σε νεωτερικές κοινωνίες.³⁰

²⁹ Δρόσος, 1998: 330

³⁰ Ψυχοπαίδης, 1990: 49

6. Η μετάβαση στον Πλούτο των Εθνών

Εφόσον ο Σμιθ στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* έχει ασχοληθεί με το αξιακό και ιδεολογικό υπόστρωμα αναφοράς του ορθού πράττειν σε κοινωνίες διευρυμένου μεν, μετριασμένου δε εγωισμού, στον *Πλούτο των Εθνών* κατασκευάζει το οικονομικό πράττειν στο πλαίσιο της διαπλοκής του με το προαναφερθέν αξιακό υπόστρωμα. Ο Σμιθ, ήδη από την εισαγωγή στον *Πλούτο*, καθιστά σαφές πως αντιμετωπίζει την κοινωνία ως συνολική κοινωνικοοικονομική διαδικασία³¹ και πως η ευημερία του έθνους καθορίζεται από την αναλογία του διαθέσιμου προϊόντος προς τα άτομα τα οποία επρόκειτο να το καταναλώσουν στην περίοδο ενός έτους (ο πλούτος ενός έθνους)³², άρα ο πλούτος αποτελεί απόδειξη της πληθώρας των μέσων –αγαθών– για την ικανοποίηση των αναγκών. Η παραπάνω αναλογία, ο υπολογισμός δηλαδή του εκάστοτε κατά κεφαλή προϊόντος, προσδιορίζεται αφενός από την επιδεξιότητα/δεξιότητα/ ανεπτυγμένη ή μη κρίση στην εργασιακή διαδικασία και αφετέρου από τη σχέση ανάμεσα στη χρήσιμη και μη χρήσιμη εργασία (παραγωγική και μη). Η σμιθιανή προβληματική εκκινεί την ανάλυση από το ζήτημα του «προϋπολογισμού», έχοντας λάβει ως προϋπόθεση της την ίδια την εργασιακή διαδικασία. Ο Σμιθ στον *Πλούτο* απασχολείται με τον τρόπο με τον οποίο είναι διαρθρωμένος και λειτουργεί ο θεσμός της αγοράς και αφετέρου με τους πολιτικούς θεσμούς οι οποίοι πλαισιώνουν και εγγυώνται αυτή τη λειτουργία, εξού και η επιστήμη με την οποία ασχολείται ονομάζεται πολιτική οικονομία (διαπλοκή οικονομίας και πολιτικής).

Η θεωρία η οποία αναπτύσσεται στον *Πλούτο των εθνών* επιχειρεί την ένταξη των ατομικών πράξεων, των μη συντονισμένων, σε ένα ενιαίο πλαίσιο συντονισμένης δράσης, το οποίο επιτρέπει τη θέαση του κοινωνικού ως τέτοιας συνολικής διαδικασίας. Το σμιθιανό φυσικό σύστημα της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, συμπεριλαμβανομένης της δημιουργίας και της συντήρησης αποικιών, αξιώνει η πραγματικότητα να ανυψωθεί αξιακά, απαλλασσόμενη από τα προνεωτερικά της δεσμά (WN.IV.vii.v.44). Η ανάλυση του Σμιθ αναφορικά με τις λειτουργίες και τις δυνατότητες του φυσικού συστήματος διαπνέει όλο τον *Πλούτο* και η επιχειρηματολογία του εκφράζεται ως το φυσικό σύστημα να είναι το αντίπαλο δέος

³¹ «Η κοινωνία, θεωρούμενη, ως οικονομική ενότητα, είναι μια κοινωνία ανταλλαγών, στις οποίες προβαίνουν τα ξεχωριστά άτομα κινούμενα από το προσωπικό τους συμφέρον.» Rubin, 1993: 218

³² Ο υπολογισμός δηλαδή του ετήσιου προϊόντος με άξονα αναφορά το πληθυσμιακό μέγεθος αποτελεί μια αφαίρεση αν δεν γίνει αναφορά στις τάξεις από τις οποίες συντίθεται ο πληθυσμός αυτός. Μαρξ, 1989: 66

στον μερκαντισμό και στη φυσιοκρατία.³³ Το ίδιο το φυσικό σύστημα αποτελεί αυταπόδεικτο ως σύστημα από τη σκοπιά θεώρησης ενός μέσου ανθρώπου, αποτελεί την πλέον προφανή, συμφέρουσα και λογική λύση για τη συγκρότηση του κοινωνικού (WN.II.ii.15). Από αυτή την άποψη, η εμπορική κοινωνία αποτελεί ένα στάδιο εξέλιξης της κοινωνικής διαδικασίας η οποία απολήγει στην ιδεατή συγκρότηση του κοινωνικού το οποίο θα είναι πλήρως εναρμονισμένο με τις αξιώσεις της φυσικής δικαιοσύνης. Κάθε μορφής θετικό δίκαιο εκλαμβάνεται άλλωστε από το Σμιθ ως απόκλιση από τους κανόνες φυσικής δικαιοσύνης, ως ατελής προσπάθεια επίτευξης της ιδεατής κατάστασης.³⁴ Το άτομο προσλαμβάνεται έτσι ως αφετηρία της ιστορίας και όχι σαν ιστορικό αποτέλεσμα, γίνεται αντιληπτό ως κάτι τοποθετημένο από τη φύση και όχι ως ιστορική απόληξη.³⁵

Ο Σμιθ λαμβάνει σαφή θέση σχετικά με την ύπαρξη και τη λειτουργία της εμπορευματικής κοινωνίας: ορθώς υπάρχει ως τέτοια εφόσον επιτρέπει στα άτομα να λειτουργούν εντός της ως ελεύθερα και ίσα, απαλλαγμένα από προνεωτερικά δεσμά και εφόσον αυτή η μορφή κοινωνίας σταδιακά απεμπολεί ή θα απεμπολήσει μορφές ετεροκαθορισμού της αυτόνομης ύπαρξης της: αποικιοκρατία και μερκαντισμός. Ο Σμιθ δεν βασίζει την αισιόδοξη διάγνωση του σχετικά με τη λειτουργία του κοινωνικού στη βάση ενός ανορίωτου ατομικού συμφέροντος, ούτε σε μια λογική περί αυτορρύθμισης της αγοράς, αλλά στην πεποίθηση του πως μόνο εντός μιας ευημερούσας κοινωνίας η ατομική αυτονομία αποτελεί ένα αίτημα ικανό να πραγματοποιηθεί. Η εμπορευματική κοινωνία υποστηρίζει μια τέτοια δυνατότητα της πραγμάτωσης της συλλογικής ευημερίας, καθώς επιτρέπει στους δρώντες στο εσωτερικό της να ασκούν κατά την κρίση τους τις έλλογες ικανότητες τους προς εκπλήρωση των αναγκών και των επιθυμιών τους³⁶, παράγοντας παράλληλα –μη ένσκοπα- τη δυνατότητα για τους πλέον ενδεείς να κατοχυρώνουν για τους ίδιους ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης.

³³ Brown, 1994: 164-5

³⁴ Evensky, 1989: 125-6

³⁵ Μαρξ, 1989: 53

³⁶ Βάκη, 2015: 26

7. Συμπάθεια: μετριασμένος εγωισμός

Η εναρκτήρια φράση της *Θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων* περικλείει μια θέση σχετικά με τη φύση του ανθρώπου, η οποία έρχεται σε αντίθεση με ορισμένες προσεγγίσεις της εποχής του Σμιθ (περί ακραίας εγωιστικής φύσης του ανθρώπου), υποστηρίζοντας πως ακόμα και αν ληφθεί ως δεδομένος ο υπέρμετρος εγωισμός των ατόμων, αυτά από τη φύση τους διατηρούν έστω κάποιας μορφής μέριμνα για τα άλλα άτομα (TMS,I.i.I.1). Η δήλωση αυτή περί φυσικής προέλευσης του συμπαθητικού μηχανισμού εκφράζει τον ανιστορικό χαρακτήρα τον οποίο προσδίδει ο Σμιθ σε αυτή τη λειτουργία.³⁷ Ο τρόπος εκκίνησης της *Θεωρίας*, η εκκίνηση από τη φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου τον τοποθετεί στον αντίποδα των χομπσιανών αναπτύξεων (πόλεμος όλων ενάντια σε όλους)³⁸. Αυτή η αρκτική φράση θα αποτελέσει το έδαφος για την ανάλυση της δομής της συμπάθειας, ως αντιμεταθετικής ικανότητας, ως δυνατότητας δηλαδή δια της φαντασίας εισόδου του υποκειμένου στη θέση κάποιου άλλου (TMS,I.i.I.2). Η σμιθιανή ανάλυση εν προκειμένω ανασυγκροτεί εννοιακά την ανθρώπινη φύση έχοντας τοποθετήσει στο επίκεντρο της περιγραφής μια τάση του ατόμου για φυσική κοινωνικότητα.

Η έννοια της συμπάθειας εκφράζει τη σύμπτωση των συναισθημάτων ανάμεσα στον παρατηρητή και στον πράττοντα, καθώς και τις συγκείμενες περιστάσεις κατά τις οποίες ενεργοποιείται το πάθος αυτό.³⁹ Η πλήρης ανάπτυξη του συμπαθητικού μηχανισμού προϋποθέτει σύμφωνα με τις σμιθιανές αναπτύξεις ένα ελάχιστο όριο διαβίωσης, το επίπεδο υλικής αναπαραγωγής τίθεται εν προκειμένω ως εκείνο το όριο το οποίο καθορίζει τη θεμελίωση της κοινωνικής συνοχής η οποία βασίζεται στο μηχανισμό της συμπάθειας (TMS,V.2.9). Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αποτελεί ως εκ τούτου, από τη μια πλευρά εφελτήριο για την περαιτέρω ηθική ανάπτυξη των ατόμων, καθώς αυτός διασφαλίζει ακόμα και στους πλέον ενδεείς τα απαραίτητα για τη διαβίωση, από την άλλη πλευρά, όμως ο καπιταλισμός υπονομεύει το εγχείρημα ηθικής ανύψωσης των μελών της κοινωνίας λόγω του ανταγωνισμού και της υπερειδίκευσης, συνθήκες οι οποίες οδηγούν στον ηθικό εκμαυλισμό των πολιτών ενός κράτους, στερώντας με αυτόν τον τρόπο από την κοινωνία της αγοράς την ηθική βάση δικαιολόγησής της. Η κοινωνική συνοχή βασίζεται στη δημιουργία κοινωνικής συνείδησης από μέρους των ατόμων, στην ικανότητα φαντασιακής αντιμετάθεσης τους

³⁷ Ιωαννίδης, 1988: 410

³⁸ Ιωαννίδης, 1988:407

³⁹ Δρόσος, 2008: 534-5

στη θέση των άλλων κατ'επέκτασιν στην ανάπτυξη της αντιληπτικής τους ικανότητας η οποία αποτελεί αποκύημα εκπαιδευτικών διαδικασιών, ως εκ τούτου η παιδεία ως αγωγή των πολιτών εκλαμβάνεται ως θεμελιακό στοιχείο της εγκαθίδρυσης της κοινωνικής συνοχής.⁴⁰

Είναι κομβικής σημασίας το γεγονός πως ο Σμιθ, προκειμένου να μιλήσει για τη συνθήκη του μετριασμένου εγωισμού (συμπάθεια), απαριθμεί τρεις βασικές κατηγορίες παθών: τα μη κοινωνικά πάθη, τα κοινωνικά πάθη και τα εγωιστικά πάθη. Στην κατηγορία των μη κοινωνικών παθών συμπεριλαμβάνονται όλα εκείνα τα συναισθήματα, τα οποία ενδεχομένως θα πυροδοτούσαν μια βίαιη αντίδραση, η οποία θα καθιστούσε την κοινωνική σχέση επισφαλής, τοποθετώντας την σε ένα πλαίσιο μη υπολογισμένων και υπολογίσιμων συνεπειών (TMS,I.ii.3.1-8). Η ίδια η ύπαρξη βίαιης συμπεριφοράς σε κοινωνίες αγοράς σηματοδοτεί την κατάρρευση της δομής των εγωιστικών κινήτρων, καθώς διαφαίνεται πως διαπράττεται αδικία εντός της ανταλλακτικής σχέσης. Η ίδια η αγορά συγκροτείται ως νεωτερικός θεσμός στον αντίποδα των προνεωτερικών, προσωπικών σχέσεων εξάρτησης, στο εσωτερικό των οποίων βασίλευε η βία ή η απειλή άσκησης βίας. Η συνθήκη ελευθερίας και η άρση των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης η οποία επιδιώκεται, θεωρείται ως αναπόσπαστη συνθήκη για την επικράτηση του συστήματος της φυσικής ελευθερίας. «*Η φυσική ελευθερία νοείται ως ελευθερία του κάθε ατόμου, στο βαθμό που δεν παραβιάζει τους κανόνες δικαίου, να επιδιώκει το ατομικό του συμφέρον και να φέρει το κεφάλαιο του σε ανταγωνισμό με το κεφάλαιο κάθε άλλου ατόμου.*»⁴¹ Ο Fitzgibbons υποστηρίζει μάλιστα πως η ίδια η φυσική ελευθερία ταυτίζεται με την ίδια τη διορθωτική/ διαδικαστική δικαιοσύνη⁴². Η ίδια η έκφραση ακραίων παθών στη σμιθιανή ανάλυση σχετίζεται με την πιθανότητα υπονόμησης της κοινωνικής συνοχής μέσω της διακινδύνευσης της κοινωνικής ειρήνευσης (TMS,III.3.30). Η ίδια η απουσία μέτρου και μεσότητας, με όποιον τρόπο και αν αυτή εκφράζεται (θα εξετασθεί παρακάτω), απειλεί άλλωστε την ειρηνική διαβίωση των μελών της κοινωνίας.

Στην κατηγορία των κοινωνικών παθών εντάσσονται η αλληλεγγύη και η ανιδιοτέλεια, συναισθήματα τα οποία όμως δεν κυριαρχούν στον ορίζοντα της νεωτερικότητας, οπότε η θεωρητική ενασχόληση με αυτά δεν μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα της κοινωνικής συνοχής στον αστικό ορίζοντα (TMS,I.ii.4.1-3). Οι κοινωνίες

⁴⁰ Δρόσος, 1994: 37,82

⁴¹ Δρόσος, 1994: 46

⁴² Fitzgibbons, 1995: 153

οι οποίες βασίστηκαν στα κοινωνικά πάθη, οι οποίες αποσκοπούσαν δηλαδή στην επιβολή και εκπλήρωση του αγαθού, διαπιστώθηκε πως δεν κατάφεραν να παραγάγουν τον ίδιο πλούτο με τις νεωτερικές κοινωνίες. Ανάμεσα στα κοινωνικά και στα μη κοινωνικά πάθη παρεμβάλλονται τα εγωιστικά πάθη (μεσότητα) στη ρίζα των οποίων θεμελιώνεται ο κοινωνικός δεσμός (TMS, I.ii.5.1, III.6.6). Τα εγωιστικά πάθη στην σμιθιανή ανάγνωση, κατηγορία παθών η οποία όπως συγκροτείται μόνο στη νεωτερικότητα θα μπορούσαν να θεωρούνται ανεκτά, είναι ήδη μετριασμένα, καθώς παρατηρείται πως συνδυάζουν και την μέριμνα για την εκπλήρωση των ιδιωτικών συμφερόντων, αλλά και κάποιο είδος πρόνοιας για την ικανοποίηση των συμφερόντων των άλλων δρώντων. Η συμπάθεια ως εκ τούτου δεν αποτελεί απλώς έναν φυσικό μηχανισμό μεταβίβασης αισθημάτων, αλλά έναν κοινωνικό μηχανισμό ελέγχων και μετριασμών ο οποίος διασφαλίζει την επιβολή συνθηκών ισορροπίας τόσο σε οικονομικό, όσο και σε ηθικό επίπεδο υποκαθιστώντας την λειτουργία την οποία εκπλήρωνε η δεσμευτικά συγκροτημένη πολιτική αρετή στον προνεωτερικό ορίζοντα.⁴³ Όπως τονίζει στην ανάλυση του ο Ματιό η άμετρη επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος, καθώς και η αγαθοεργία (ανιδιοτέλεια και αλληλεγγύη) δεν δύνανται να θεμελιώσουν κοινωνική σχέση στον νεωτερικό ορίζοντα, παρά εγγράφονται συμπληρωματικά σε κάποια ήδη υπάρχουσα.⁴⁴

Η συμπάθεια αποτελεί μηχανισμό αποδεσμευμένο από την εμπαθή καταγωγή του, παρόλα αυτά νοείται ταυτόχρονα ως μίγμα εμπαθών δυνάμεων και γνωστικής ικανότητας, ως μορφή διαμεσολάβησης και μετριασμού των επιμέρους άμετρων παθών. Συμπάθεια και μετριασμένος εγωισμός αποτελούν σε αυτή την ανάλυση αλληλοσυμπληρούμενες έννοιες, χωρίς όμως η συμπάθεια να θεωρείται εγωιστική αρχή με τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτούνταν ο εγωισμός προ Σμιθ⁴⁵, αλλά αρχή βασισμένη και θεμελιωμένη στην αγάπη για τον εαυτό (TMS, VII.iii.I.4). Η συμπάθεια είναι μορφή έκφρασης της αγάπης για τον εαυτό, καθώς το υποκείμενο το οποίο συμπάσχει έχει ως άξονα αναφοράς τον ίδιο του τον εαυτό και όχι τον πάσχοντα. Ο μηχανισμός της συμπάθειας περιλαμβάνει την εξολοκλήρου απόσπαση από την ιδιαίτερη ατομική συνθήκη και την είσοδο στην ιδιαίτερη κατάσταση του κρινόμενου, ο κρίνων γίνεται ο κρινόμενος, δεν ανασυγκροτεί απλά φαντασιακά πως θα αισθανόταν αν ήταν ο άλλος, όντας όμως ο εαυτός του, γίνεται ο άλλος έστω και για λίγο. Από αυτή

⁴³ Δρόσος, 2008: 542

⁴⁴ Ματιό, 1997: 63

⁴⁵ Griswold, 1999: 92-3

τη σκοπιά θεωρούμενη η συμπάθεια δεν μπορεί να θεωρηθεί εγωιστική αρχή, καθώς δεν ενεργοποιείται από εγωιστικά ορμώμενα συναισθήματα, παρά από την επιθυμία του δρώντα να συμπάσχει με τον πάσχοντα. Αυτό το οποίο άλλωστε τα άτομα της αστικής κοινωνίας θα θελήσουν να κατέχουν περισσότερο ακόμα και από την κατοχή πλούτου είναι η αναγνώριση από μέρους των άλλων υποκειμένων (TMS,III.3.35): λειτουργώντας λοιπόν τα άτομα στο πλαίσιο έκφρασης των εγωιστικών τους επιδιώξεων εκπληρώνουν ασύνειδα το κοινωνικό συμφέρον, μεταχειριζόμενοι και σεβόμενοι τους γενικούς κανόνες οι οποίοι εγγυώνται την κοινωνική συνοχή.

Το άτομο ενεργώντας ως φρόνιμος εγωιστής, επιδιώκοντας την αναγνώριση του από τους άλλους δρώντες, εξυπηρετώντας το ίδιο όφελος, υπηρετεί το γενικό συμφέρον εφόσον λειτουργεί προς την κατεύθυνση εξυπηρέτησης των καθολικών συμφερόντων, συμφιλιώνεται με αυτόν τον τρόπο η επιδίωξη του ατομικού με αυτή του κοινωνικού συμφέροντος.⁴⁶ Η κοινωνική συνοχή στο επίπεδο αυτό ανάλυσης, διασφαλίζεται και με έναν ακόμη τρόπο: εφόσον τα άτομα επιθυμούν να κερδίσουν την αναγνώριση των άλλων δρώντων εισέρχονται στην θέση του αμερόληπτου/ακομμάτιαστου/καλά πληροφορημένου παρατηρητή, αυτή είναι μια αμοιβαία κίνηση των μελών της κοινωνίας⁴⁷, καθώς όλοι αποσκοπούν στην αναγνώριση, η αμοιβαία αυτή κίνηση παράγει μη σχεδιασμένα και συνειδητά έναν κοινό τόπο, έναν κοινό ηθικό κόσμο (TMS.I.i.4.7).

Αυτή ακριβώς η ικανότητα των δρώντων να υιοθετούν το πρίσμα ενός ακομμάτιστου τρίτου αποτελεί τον όρο του ορθού πράττειν, καθώς και την ένταξη αυτού στο πλαίσιο της δικαιοσύνης. Η ερμηνεία της δικαιοσύνης ως καταστατικής αρχής της νεωτερικής οργάνωσης της κοινωνίας και του ανεπτυγμένου βαθμού του καταμερισμού της εργασίας εντός της ο οποίος αποτελεί όρο για την διεύρυνση του υλικού πλούτου θεμελιώνεται στην ύπαρξη του μηχανισμού της συμπάθειας.⁴⁸ Ο μηχανισμός της συμπάθειας καθώς και η διαδικασία υιοθέτησης της σκοπιάς του ακομμάτιστου τρίτου αποτελεί όρο για τη συγκρότηση θεωρίας ορθοπραξίας, όσο και για την εγκαθίδρυση του κριτηρίου δικαιοσύνης. Στον πυρήνα δηλαδή της δικαιοσύνης συγκρότησης της αστικής κοινωνίας εντοπίζεται η πρωταρχική σημασία της διαδικασίας αλληλοαναγνώρισης και η ιδέα της επικοινωνίας ανάμεσα στους δρώντες.

⁴⁶ Δρόσος, 1994: 25

⁴⁷ «Η Θεωρία του Α. Smith για την κοινωνία αναπτύσσεται στη βάση της αντίληψης του για τον αμερόληπτο παρατηρητή και τη συμπάθεια που αυτός εκδηλώνει, ως την ορθολογική δύναμη, με την οποία διαμορφώνονται, αλλά και την οποία υλοποιούν οι κοινωνικοί θεσμοί. » Δρόσος, 1994:55

⁴⁸ Βάκη, 2015: 17

Ο θεμελιώδης όρος της επικοινωνίας για την ίδια την αστική συγκρότηση αναδεικνύει την απόσταση του Σμιθ από μια ανάγνωση της πραγματικότητας εντός της οποίας ενυπάρχει μια προοπτική ενός περιεχομενικού αξιολογικού ιδεώδους, με αυτόν τον τρόπο το αγαθό και το στρεβλό δεν είναι προαποφασισμένο, αλλά προκύπτει από τις διαβουλεύσεις στο εσωτερικό της πολιτικής κοινότητας εντός της οποίας κυριαρχούν οι αξίες της ελευθερίας και της ισονομίας.⁴⁹ Στον ιστορικό ορίζοντα άλλωστε του Σμιθ είναι δυνατόν να αναφερθεί κάποιος σε συνθήκη μετριασμένου εγωισμού, καθώς μια συνθήκη *bellum omnium contra omnes* έχει εκλείψει και επικρατεί μια κατάσταση ειρήνευσης του κοινωνικού. Στον 18^ο αιώνα παρατηρείται μια σχετική σταθεροποίηση του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, συνθήκη η οποία εμφανιζόταν ως διακύβευμα κατά τον 17^ο αιώνα, για αυτό τον λόγο αίτημα για τις χομπσιανές αναπτύξεις (στις οποίες αναφέρεται συχνά ο Σμιθ) ήταν η κατοχύρωση ενός τέτοιου πλαισίου και όχι αιτήματα τα οποία για να διαμορφωθούν είχαν ως προϋπόθεση τους την αδιάλειπτη ύπαρξη αυτών ακριβώς των συνθηκών ειρήνευσης.

⁴⁹ Ψυχοπαίδης, 1992: 43

8. Ακομμάτιστος παρατηρητής και μηχανισμός της συμπάθειας

Η εισαγωγή της έννοιας της συμπάθειας συνοδεύεται από την περιγραφή του ακομμάτιστου και καλά πληροφορημένου παρατηρητή (TMS, III.2.32) ως απαραίτητο συμπλήρωμα για τη λειτουργία της έννοιας αυτής. Ο αμερόληπτος παρατηρητής αποτελεί μια κατασκευή η οποία περιγράφει την απόσπαση από τα εκάστοτε επιμέρους πάθη, τη λήψη απόστασης από την εκάστοτε συνθήκη και την ενεργοποίηση της συμπάθειας. Η λήψη απόστασης είναι επίσης απαραίτητη προκειμένου να εξαχθεί ένα συμπέρασμα σχετικά με το εάν η εκάστοτε αντίδραση προσήκει στη δεδομένη συνθήκη ή όχι (έννοια του προσήκοντος) (TMS, I.i.I.4-13). Η αντιμεταθετική αυτή συνθήκη η οποία παρατηρείται, η δια της φαντασίας δηλαδή τοποθέτηση του δρώντα στη θέση του εκάστοτε άλλου, συγκροτείται ως ορθολογική διαδικασία, καθώς στοχεύει ακριβώς στην όσο το δυνατόν αμερόληπτη (βλ. αμερόληπτος παρατηρητής) απόκριση σχετικά με την κρινόμενη πράξη. Όσο περισσότερο τα άτομα τείνουν να βασίζονται στις αποκρίσεις του εσωτερικού ακομμάτιστου παρατηρητή τόσο πιο αυτόνομα γίνονται αναφορικά με τις ηθικές τους κρίσεις.⁵⁰ Η διαμόρφωση των ηθικών κανόνων αποτελεί ουσιαστικά την αποκρυστάλλωση της σύζευξης των δύο βασικών, αντικρουόμενων εν πρώτοις, αρχών τις οποίες αναγνωρίζει ο Σμιθ να συγκροτούν το κοινωνικό: της φυσικής προτίμησης του κάθε ατόμου για τον εαυτό του και της ανάγκης του καθενός για κοινωνική επιδοκιμασία.

Η απαραίτητη απόσταση του ακομμάτιστου παρατηρητή, περιλαμβάνει εντός της και την απόσπαση από επί μέρους μεροληπτικές στάσεις σχετικά με τα πρόσωπα των δρώντων προκειμένου η αξιολογική κρίση η οποία θα εκφερθεί να ενέχει εντός της την απαραίτητη αξιοπιστία. Η «μετάβαση» στη θέση του άλλου λογίζεται ως η κίνηση εισόδου στη θέση ενός μέσου ανθρώπου, ούτε ιδιαίτερα μορφωμένου και καλλιεργημένου αλλά ούτε και τελείως απαίδευτου, από αυτή τη σκοπιά ιδωμένη η κατασκευή του αμερόληπτου παρατηρητή αποκτά οιονεί υπερβατολογικά χαρακτηριστικά.⁵¹ Στο υπερβατολογικό σχήμα ανταποκρίνεται και ο διχασμός ανάμεσα στις προσταγές του ιδεατού παρατηρητή και τις πράξεις του εκάστοτε δρώντα: παρά το γεγονός πως οι επιταγές του παρατηρητή κατοικούν στο πεδίο της αναγκαιότητας, το εάν ο δρων θα εναρμονίσει τις πράξεις του με αυτές παραμένει στη διακριτική του ευχέρεια, στη σφαίρα της ελευθερίας του.⁵² Αξίζει να τονισθεί πως ο

⁵⁰ Evensky, 2007: 46

⁵¹ Δρόσος, 2008: 552

⁵² Βάκη, 2010: 145-6

βαθμός συνειδητότητας στη διαδικασία ενεργοποίησης της συμπάθειας ποικίλλει, κυμαίνεται από τη βαθμίδα της οιονεί αυθόρμητης μέχρι το στάδιο της συνειδητής κινητοποίησης της. Η απόσταση αυτή, η οποία λαμβάνεται από τα επιμέρους πάθη, η χρήση της ίδιας της φαντασίας, ως κατεξοχήν νοητικής ικανότητας προκειμένου ο δρών να εισέλθει στη θέση του άλλου, καθιστά ορθολογικά, πέρα από την διαδικασία, και τα αποτελέσματα της, τις ηθικές δηλαδή κρίσεις,.

Η συμπάθεια και η χρήση της φαντασίας αποτελούν τους δύο βασικούς παράγοντες γύρω από τους οποίους συγκροτείται η κοινωνική συνοχή σε μια κοινωνία της αγοράς, στο πλαίσιο της οποίας οφείλουν να συναλλάσσονται και να αλληλοεπιδρούν τυπικώς ίσα και ανταγωνιστικά μεταξύ τους άτομα. Η κοινωνία της αγοράς εντοπίζει στην *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* την απαραίτητη ηθική της δικαιολόγηση, ως την πλέον «φυσική» θεσμική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων⁵³. Κατά αναλογία της δομής του μετριασμένου εγωισμού συγκροτείται και το υπόδειγμα του ανταγωνισμού: οι δρώντες αναγνωρίζουν στα άλλα άτομα ένα *minimum* ανοχής στη διαδικασία δρασκελισμού αλλότριων συμφερόντων, εφόσον αυτή η συνθήκη δεν παρακάμπτει βιαίως επιμέρους ατομικές σκοπιμότητες. Στην υποψία βίαιου παραγκωνισμού ξένων συμφερόντων η προσπάθεια του μεμονωμένου δρώντα να πραγματοποιήσει την ατομική του βούληση κρίνεται ως αθέμιτη.⁵⁴ Η ίδια η πεποίθηση πως η αγορά αποτελεί πλαίσιο συναλλαγής το οποίο προσφέρει τη δυνατότητα σε όλους τους συμβαλλόμενους να προσέλθουν και να αξιώσουν ότι μπορούν να απολήξουν ωφελημένοι από την όποια συναλλαγή, στηρίζεται στην πραγματικότητα του 18^{ου}, στη διάρκεια του οποίου τα άτομα συναλλάσσονται ως ελεύθερα και ίσα.

Η συμπάθεια, στα πρώτα στάδια των σμιθιανών αναπτύξεων δεν παρουσιάζεται ως κάποιου είδους αξία, ιδανικό, αγαθό, παρά αποτελεί εμπειρικά παρατηρήσιμη συμπεριφορά στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, δεν είναι ένα κανονιστικό αίτημα, παρά μια οιονεί αυθόρμητη, λίγο ή πολύ, αντίδραση, η οποία όμως αρκεί ως ένα βαθμό για να αποτελέσει όρο συγκρότησης του κοινωνικού. Ο μηχανισμός της συμπάθειας αποτελεί έναν κοινό τόπο, μια κοινή πρακτική στον ορίζοντα της νεωτερικότητας, παρατηρεί ο Σμιθ ο οποίος ενσαρκώνει την λειτουργία του συγκολλητικού δεσμού ανάμεσα στα άτομα. Η συμπάθεια αποτελεί εκείνο το συναίσθημα δια του οποίου τα άτομα αποκτούν μια αίσθηση για το κοινό τους συμφέρον, αποτελεί συναίσθημα και

⁵³ Δρόσος, 1994: 28

⁵⁴ Αγγελίδης, 2000: 44

όχι αρετή.⁵⁵ Ο μηχανισμός της συμπάθειας, θεματοποιούμενος ως τέτοιος από μέρους του Σμιθ, αποκρυσταλλώνει τόσο την διαδικασία συμμόρφωσης προς τις ιστορικά δεδομένες ηθικές σταθερές, όσο και την διαδικασία δημιουργίας των ηθικών αυτών σταθερών. Το ζήτημα είναι πως ενώ η συμπάθεια περιγράφεται από μέρους του Σμιθ αρχικά ως παρατηρήσιμη πρακτική, παράγει δεσμευτικά πλαίσια έκφρασης του πράττειν, κάτι τέτοιο καθίσταται δυνατό καθώς απαραίτητο συμπλήρωμα του συμπαθητικού μηχανισμού αποτελεί η θεωρία του ακομμάτιστου και καλά πληροφορημένου θεατή. Η σύνδεση αυτή, ενέχει στον πυρήνα της την κατάφαση της ανάγκης επιβεβαίωσης και αναγνώρισης του δρώντα από τα άλλα άτομα: ο δρων θα εισέλθει στη θέση του άλλου, έχοντας γνώση των εκάστοτε συνθηκών και προβαίνοντας στην αξιολόγηση της υπό εξέταση πράξης. Η κατηγοριοποίηση ομοειδών πράξεων υπό παρόμοιες συνθήκες στην σχέση τους με το μηχανισμό της συμπάθειας και την συμβολή του αμερόληπτου και καλά πληροφορημένου θεατή συγκροτεί μια διαδικασία αξιολόγησης στον νεωτερικό ορίζοντα.⁵⁶

⁵⁵ Ματιό, 1997:25,33

⁵⁶ Δρόσος, 2016:423

9. Μορφές του συμπαθητικού μηχανισμού

Θα μπορούσαν να διακριθούν δύο μορφές τις οποίες λαμβάνει ο μηχανισμός της συμπάθειας: ένας τύπος συμπάθειας ενεργοποιείται οιονεί αυθόρμητα, σχεδόν μη αναστοχασμένα και σχετίζεται κυρίως με πηγαία συναισθήματα, τα οποία εκδηλώνονται όταν ο δρων έρχεται σε επαφή με συγκεκριμένες συνθήκες· χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ενεργοποίησης αποτελεί το παράδειγμα το οποίο δίνει ο Σμιθ σχετικά με την ακαριαία κίνηση κάποιου να τραβήξει το χέρι του συμπάσχοντας με κάποιον ο οποίος είναι έτοιμος να δεχθεί ένα χτύπημα στο αντίστοιχο μέρος του σώματος (TMS,I.i.I.3). Ένας δεύτερος τύπος συμπάθειας είναι αυτός ο οποίος αναφέρεται σε μια περισσότερο συνειδητή ενεργοποίηση του άνωθεν μηχανισμού και σχετίζεται με την κίνηση του εκάστοτε δρώντα να εισέρχεται στη θέση του αμερόληπτου, ακομμάτιστου και καλά πληροφορημένου παρατηρητή, προκειμένου να διαπιστώσει, με μια κάποια ακρίβεια -γιατί στο νεωτερικό πλαίσιο του Σμιθ οι επιπτώσεις των πράξεων είναι σχετικά υπολογίσιμες- το σημείο ανοχής των άλλων δρώντων στην επιδίωξη εκπλήρωσης των εγωιστικών του συμφερόντων (TMS,I.i.4.8).

Τα άτομα γνωρίζουν πως η επιθυμία τους να εκπληρώσουν τις εγωιστικές τους ανάγκες εκφράζεται σε όλους τους δρώντες από κοινού, η επιθυμία λοιπόν για ικανοποίηση των ατομικών αναγκών εμφανίζεται καθολικά μετριασμένη, καθώς στη νεωτερικότητα λαμβάνει το χαρακτήρα της γενικευμένης εξατομίκευσης. Σε περίπτωση υπέρβασης του σημείου ανοχής έκφρασης του εγωιστικού συμφέροντος και πλήγματος της δικαιοσύνης αποδίδεται στον όποιο παραβάτη η ανάλογη ανταπόδοση, η απόδοση δηλαδή δικαιοσύνης σε όσων τα συμφέροντα αδικώς επλήγησαν. Προκειμένου να κατασκευάσει ο Σμιθ ως εκ τούτου την έννοια της δικαιοσύνης, ανατρέχει σε μια ιδέα κοινής γνώμης, σε μια σφαίρα δημοσιότητας θα μπορούσε να ειπωθεί, αυτή η κίνηση παραπέμπει στο κατοπινό καντιανό μοτίβο της υπερβατολογικής ιδέας της δημοσιότητας.⁵⁷ Με αυτόν τον τρόπο ο κάθε δρων είναι σε θέση να ελέγξει τη γνώμη των άλλων δρώντων για την προκειμένη πράξη του (TMS,III.1.2). Η «είσοδος» του εκάστοτε ατόμου στη θέση του αμερόληπτου παρατηρητή δεν αποτελεί κάποιου είδους κανονιστική επιταγή, παρά απόφαση από μέρους του δρώντα πως αυτή είναι η πλέον συμφέρουσα επιλογή προκειμένου να επιτύχει το σκοπό του (οι δρώντες στο σμιθιανό σύστημα διατηρούν την ελευθερία

⁵⁷ Ψυχοπαίδης, 1990: 16

τους: παρά το γεγονός πως οι κρίσεις του παρατηρητή εδρεύουν στο πεδίο της αναγκαιότητας οι δρώντες δρουν αυτόνομα υπακούοντας –ή μη- στο νόμο τον οποίο οι ίδιοι θεσπίζουν)⁵⁸.

Αυτό το δεύτερο είδος συμπαθητικής λειτουργίας, το συνειδητά ενεργοποιήσιμο, συνδέεται με τον μηχανισμό της συμπάθειας τόσο ως δομή κοινωνικότητας, με τη μορφή του συστήματος αλληλοαναγνώρισης και αλληλοκατανόησης ανάμεσα στους δρώντες, όσο και με την ιστορική μορφή της κοινωνίας ως κοινωνίας ανταγωνισμού με εμπράγματα ανταλλακτικές σχέσεις οι οποίες υπάγονται εντός του πλαισίου της αγοράς⁵⁹. Η σμιθιανή ανάλυση δεν συνδέει την φυσική κοινωνικότητα των ανθρώπων απευθείας με την ίδια την εργασιακή δραστηριότητα, (ακόμα και αν αντιμετωπίζει την κοινωνία ως σύνολο εργασιακής διαδικασίας) παρά μόνο με την ανταλλακτική διαδικασία: αυτό σημαίνει πως δεν εντοπίζει στην ίδια την εργασία την ανάπτυξη της κοινωνικότητας. Οι δρώντες προκειμένου να ανταλλάξουν αγαθά είναι αναγκασμένοι να εισέλθουν στη θέση του άλλου και να επικαλεστούν την εκπλήρωση των δικών του συμφερόντων, προσδοκώντας βέβαια όφελος από αυτή την αντιμεταθετική κίνηση.

Σε κάθε ανταλλαγή, η οποία στον νεωτερικό ορίζοντα λαμβάνει τη μορφή της σύμβασης, οι δρώντες εμφανίζονται σαν να είναι αναγκασμένοι να αναφερθούν στο συμφέρον του άλλου προκειμένου η «σύμβαση» αυτή να καταστεί βιώσιμη⁶⁰. Τίθεται ζήτημα βιωσιμότητας της σύμβασης, καθώς στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας οι δρώντες είναι τυπικώς ελεύθεροι και ίσοι, άρα η σύναψη μιας σύμβασης αποτελεί επιλογή και όχι καταναγκασμό, διότι εάν ενείχε, τυπικώς τουλάχιστον, στοιχείο καταναγκασμού (βλ. προσωπικές σχέσεις εξάρτησης) δεν θα ήταν σύμβαση. Έχει ένα ενδιαφέρον να σταθεί κάποιος στον τρόπο συγκρότησης του νομικού και δικαϊκού πλαισίου σε αναφορά με τον καταμερισμό της εργασίας και τις επακόλουθες ανταλλακτικές σχέσεις: αφενός οι δρώντες είναι ελεύθεροι και ίσοι και επειδή ακριβώς

⁵⁸ Βάκη, 2010: 145

⁵⁹ Θα μπορούσε να εξεταστεί η παρακάτω υπόθεση εργασίας: μπορεί το υπόδειγμα του ανταγωνισμού σε αστικές κοινωνίες να προσληφθεί ως επαρκές σύστημα ισοζυγίων και ελέγχων μη πολιτικά σχεδιασμένο το οποίο αποσκοπεί στην εξισορρόπηση αντίρροπων κοινωνικών συμφερόντων;

⁶⁰ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ψυχοπαίδης, πέρα από το γεγονός πως οι συμβάσεις εκφράζουν τόσο την ατομική μεμονωμένη σκοπιά του συμφέροντος αποτελώντας παράλληλα κατάφαση της αναγκαιότητας της κοινωνικής συνεργασίας, εμπεριέχεται σε αυτές ένα κάποιο είδος κατανόησης, αναγνώρισης και επίκλησης του αλλότριου συμφέροντος. Οι ίδιες οι ανταλλακτικές σχέσεις ως εκ τούτου συνεπάγονται ορισμένων αξιακών αποτελεσμάτων, τη δημιουργία συγκεκριμένων κανονιστικών πλαισίων εντός του οποίου αναδύεται το κοινωνικό και οικονομικό πράττειν στη νεωτερικότητα: την ελευθερία και την ισότητα όλων των δρώντων. Ψυχοπαίδης, 1990:57,59 και Ψυχοπαίδης, 1992: 41

δεν θεωρούνται ιδιοκτησία οι ίδιοι είναι σε θέση να ιδιοποιούνται άψυχα προϊόντα (τα οποία όμως έχουν επενδυθεί με έμπυχη ανθρώπινη εργασία!) εντός του αστικού ορίζοντα, του οποίου καταστατική αρχή αποτελεί ο σεβασμός της ατομικής ιδιοκτησίας. –Ως ελάχιστη προϋπόθεση της ύπαρξης της ατομικής ιδιοκτησίας νοείται η κρατική λειτουργία, η οποία θα εγγυάται την τήρηση των όποιων συμβάσεων.⁶¹–

Η ίδια η εδραίωση της καθολικότητας του δικαιώματος ιδιοκτησίας εισάγει τον τύπο του γενικού καθολικού δικαιώματος ως τον τρόπο συγκρότησης των κοινωνικών αξιώσεων με τη μορφή των γενικών πολιτειακών δικαιωμάτων. Το δικαίωμα όμως της ιδιοκτησίας καθίσταται γενικό παρά μόνο αποκλείοντας την πλειονότητα από την πρόσβαση σε ιδιοκτησία: η κατίσχυση του ως κυρίαρχη μορφή δικαιώματος αναπαράγει και συντηρεί την ένταση η οποία υπάρχει ανάμεσα στην οικουμενικότητα και την αποκλειστικότητα.⁶² –Εμπειρικά μπορεί να διαπιστώσει κανείς πως η γενικευμένη δυνατότητα ιδιοκτησίας συντροφεύεται από ανισότητες ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς.–Με αυτόν τον τρόπο οι δρώντες, χωρίς να έχουν πρόθεση, δρουν προς μια κατεύθυνση εκπλήρωσης του γενικού συμφέροντος χωρίς να στοχεύουν όμως άμεσα στην ικανοποίησή του. Ο μηχανισμός της συμπάθειας μπορεί να νοηθεί, με αυτόν τον τρόπο, ως πλαίσιο κατανόησης της ανθρώπινης πράξης σε κοινωνίες αγοράς, καθώς τα υποκείμενα οργανώνουν τη δράση τους σε αναφορά με επιμέρους εγωιστικά κίνητρα. Αξίζει να τονισθεί πως ο Σμιθ αναγνωρίζει την απαραίτητη συμβολή έστω και της πιο στοιχειώδους εκπαίδευσης για τη διαμόρφωση μιας υποτυπώδους αίσθησης τού τι αρμόζει να γίνεται σε κάθε περίπτωση, μια αίσθηση αμεροληψίας θα μπορούσε να υποστηριχθεί (TMS,III.3.7).

Λαμβάνοντας υπόψιν τις άνωθεν παρατηρήσεις, τόσο αυτές οι οποίες αφορούν την αντιμεταθετική ικανότητα η οποία πηγάζει από τον ακομμάτιστο παρατηρητή (ως την κατασκευή εκείνη η οποία δύναται να εγγωθηεί μια σχετική αντικειμενικότητα ως προς την εκφερόμενη κρίση), όσο και αυτές οι οποίες αφορούν την απαραίτητη κατοχή από μέρους των δρώντων μιας υποτυπώδους εκπαίδευσης προκειμένου να αναπτύξουν μια στοιχειώδη αίσθηση σχετικά με το τι αρμόζει να πράττεται σε κάθε περίπτωση⁶³, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα πως οι κρίσεις του αμερόληπτου παρατηρητή είναι ηθικά ορθές και αποδεκτές, καθώς εκπληρώνουν το κριτήριο της «μεσότητας» ως προς τις αντιδράσεις οι οποίες θα παρατηρούνταν ανάμεσα στους περισσότερους

⁶¹ Ψυχοπαίδης, 1990:70

⁶² Δρόσος, 1998: 333, 363

⁶³ Γράβαρης, 1994: 16

ανθρώπους. Μια έκφανση του μηχανισμού της συμπάθειας, η οποία σχετίζεται έντονα με το κριτήριο της μεσότητας πραγματεύεται όχι τα συναισθήματα ως έχουν στην εμπειρική πραγματικότητα, αλλά τα συναισθήματα ως όφειλαν να είχαν δεδομένων των εκάστοτε συνθηκών. Πιο συγκεκριμένα ο Σμιθ συνδέει την υιοθέτηση της σκοπιάς του αμερόληπτου παρατηρητή με την ύπαρξη του σοφού και δίκαιου άνδρα, ως εκείνου του δρώντα ο οποίος δεν είναι ικανός απλά να ανασυγκροτήσει τα συναισθήματα του αμερόληπτου παρατηρητή, αλλά ως εκείνου ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί απόλυτα με αυτά τα συναισθήματα.

Ο σοφός άνδρας των σμιθιανών περιγραφών είναι αναπόδραστα συνδεδεμένος με την ικανότητα της αυτοκυριαρχίας και του αυτοελέγχου, άρα η υπόσταση του συγκροτείται ως τέτοια μέσα από διάφορες παιδαγωγικές διεργασίες· εδώ για άλλη μια φορά τονίζεται η κομβικότητα του ζητήματος της εκπαίδευσης (TMS,III.3.25). Ανεπτυγμένο αίσθημα αυτοκυριαρχίας και σεβασμός στις κρίσεις του αμερόληπτου παρατηρητή αποτελούν στιγμές σύστοιχες (TMS.VI.4). *«Ο αυτοέλεγχος του ατόμου στην πολιτισμένη κοινωνία είναι αποτέλεσμα της διαπαιδαγώγησης του στις επιχειρήσεις και τις συναλλαγές με τους άλλους. Τόσο η συμπάθεια όσο και ο αυτοέλεγχος βασίζονται στην επιθυμία για αυτοσυντήρηση ίσων, ανεξάρτητων και ανταγωνιστικών ατόμων, τα οποία επιζητούν το αμοιβαίο όφελος με την ανταλλαγή εμπορευμάτων ίσης αξίας.»*⁶⁴ Η σμιθιανή περιγραφή του φρόνιμου άνδρα διαπνέεται από την προσήλωση και την αναγωγή σε αξία του ίδιου του κριτηρίου της μεσότητας, ο σοφός/ φρόνιμος/ δίκαιος άνδρας είναι μια εικόνα, η οποία, αν εκπληρωθούν ελάχιστα προαπαιτούμενα (βλ. εκπαίδευση), θα μπορεί να παρατηρηθεί ως συνήθης (κοινότοπη) στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας.

⁶⁴ Δρόσος, 1994: 66

10. Κοινωνική συνοχή: ταύτιση με τα μέσα

Επανερχόμενοι στο ζήτημα του μηχανισμού της συμπάθειας, ο οποίος πέραν της διαπλοκής του με την έννοια του προσήκοντος ως κατεξοχήν λειτουργία, η οποία μπορεί να αποκαλύψει στον δρώντα το σημείο ανοχής στην έκφραση των παθών του από μέρους των άλλων δρώντων, αποτελεί μηχανισμό ο οποίος υποστηρίζει την κοινωνική συνοχή και με έναν δεύτερο τρόπο. Οι δρώντες στον ορίζοντα της νεωτερικότητας ταυτίζονται με τα μέσα τα οποία κατέχουν οι προνομιούχοι και οι ισχυροί (TMS,I.iii.2.2), χωρίς όμως αυτή η συμπαθητική ταύτιση να διαμεσολαμβάνεται από κάποια διαδικασία αξιολόγησης, και αυτό διαφαίνεται από το γεγονός πως ο Σμιθ αποδίδει αυτό το είδος συμπάθειας απευθείας στον τρόπο συγκρότησης της ανθρώπινης φύσης εν γένει, ομολογώντας με αυτόν τον τρόπο την απουσία αναστοχαστικής «στιγμής». Τα άτομα προτιμούν να αποκρύπτουν την ένδεια τους και να ταυτίζονται με τα πλούτη τα οποία κατέχουν οι ισχυροί, με αυτόν τον τρόπο οι ίδιες οι ανισότητες, οι οποίες πιθανόν να αποτελέσουν αιτία κοινωνικής αποδιοργάνωσης γίνονται «φορέας» εγκαθίδρυσης της κοινωνικής συνοχής.⁶⁵ Η δομή της συμπάθειας σε αυτή της την εκδοχή δεν λειτουργεί ως υποστηρικτικός μηχανισμός της αξιολόγησης των πεπραγμένων, λειτουργεί μάλλον όμως ως συγκροτησιακή στιγμή για τη σύσταση των όποιων τάξεων και ομάδων εντός του κοινωνικού (TMS,I.iii.2.3), αποτελεί τη σμιθιανή εξήγηση για την τάση της συσσώρευσης.

Η συμπαθητική λειτουργία ενέχει ως εκ τούτου στο εσωτερικό της αντιφάσεις, καθώς, ενώ εν μέρει καταστατική της αρχή είναι η εκπλήρωση των ίδιων συμφερόντων, παρατηρείται ο παραγκωνισμός της στόχευσης αυτής εξαιτίας της «τύφλωσης» η οποία παράγεται από το θαυμασμό των κεκτημένων των εχόντων. Η ίδια η αναμόρφωση της έννοιας της συμπάθειας εκ μέρους του Σμιθ συμπεριλαμβανομένης της ταύτισης με τα μέσα εκφράζει μια διάρρηξη στη συγκρότηση των ηθικών κανόνων, όπως αυτοί αναφέρθηκαν πως συγκροτούνται καθώς αποτιμά την αναζήτηση εκπλήρωσης των ακραία εγωιστικών επιθυμιών ως ηθικά ανεκτή συμπεριφορά από σκοπιάς αμερόληπτου παρατηρητή, από σκοπιάς δηλαδή του συνόλου της κοινωνίας.⁶⁶ Ο θαυμασμός των προνομιούχων δεν στηρίζεται στην απόλαυση της ευτυχίας τους ως αυτή παρουσιάζεται, αλλά μάλλον στη δυνατότητα την οποία αυτοί έχουν να κατέχουν περισσότερα μέσα για την επίτευξη της ευτυχίας (TMS,IV.I.8). Ο επιστημονικός λόγος,

⁶⁵ Heilbroner, 1982: 434

⁶⁶ Ιωαννίδης, 1988: 415

σύμφωνα με το Σμιθ, όταν εισέρχεται στη διαδικασία να κρίνει τα εκάστοτε μέσα της χλιδής και της απόλαυσης εν πρώτοις καταλήγει στο συμπέρασμα πως είναι επονεϊδιστα, αναγνωρίζει όμως σε δεύτερο χρόνο την αναγκαιότητα τους ως προς την διαδικασία ενεργοποίησης και κινητοποίησης της ίδιας της ανθρώπινης δραστηριότητας (εργασίας) (TMS,IV.1.9).

Η ίδια η ταύτιση με τα μέσα σχετίζεται με τη συγκρότηση χωριστικών κοινωνιών διαμέσου αυτού του μηχανισμού: οι ενδεείς μετέχουν κατά αυτόν τον τρόπο στα μέσα των προνομιούχων τάξεων, και σε αυτόν ακριβώς το μηχανισμό ο Σμιθ θεμελιώνει, όπως τονίστηκε, την διάκριση ανάμεσα σε ομάδες και τάξεις εντός της κοινωνίας (TMS,I.iii.2.3). Μέσω αυτής της συμπαθητικής ταύτισης εκπληρώνονται τόσο ιδεολογικές, όσο και οικονομικές λειτουργίες: δια αυτής της φαντασιακής επανένωσης με τα μέσα εκπλήρωσης της ευτυχίας, οι αποστερημένοι από αυτά κινητοποιούν τις οικείες τους δυνάμεις προς την απόκτηση αυτών των μέσων, λαμβάνοντας όμως τις υπάρχουσες ανισότητες ως δεδομένες και παράλληλα εναρμονίζονται με τους εκάστοτε οικονομικούς και πολιτικούς σχεδιασμούς της εξουσίας. Η ιδεολογική συνείδηση –ως στρεβλή- ως εκ τούτου αποτελεί αναγκαίο παράγοντα της ίδιας της κοινωνικής συνοχής.⁶⁷ Ως προς τις οικονομικές του λειτουργίες ο μηχανισμός αυτός συνδέεται με τη διαδικασία απόκτησης των μέσων από μια μερίδα του γενικού πληθυσμού, η οποία όμως θα ωφελήσει ασχεδίαστα και άλλα τμήματα της πληθυσμιακής κοινότητας (βλ. *αόρατο χέρι*). *«Το συναίσθημα της συμπάθειας προς τα μέσα αποτελεί την βάση για την οικονομική ανάπτυξη, είναι θα μπορούσαμε να πούμε, το κίνητρο της διευρυμένης αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος.»*⁶⁸

Τη διαδικασία της ταύτισης με τα μέσα ο Σμιθ τη συνδέει με τον ηθικό εκμαυλισμό των ανθρώπων και την αξιακή έκπτωση των κοινωνιών. Η εγωιστική επιδίωξη κατοχής υπέρμετρου υλικού πλούτου, καθώς και η ηθική δικαιολόγηση αυτής της τάσης μέσω της ταύτισης με τα μέσα προοιωνίζει τη διαφθορά των ηθικών συναισθημάτων μέσω μιας εκδοχής του μηχανισμού της συμπάθειας, στον πυρήνα του οποίου ανευρίσκεται η διαδικασία δημιουργίας και θεμελίωσης ηθικών κανόνων (!)(TMS,I.iii.3.1). Η συμπαθητική αυτή ταύτιση, η οποία αποτελεί ουσιαστικά μια διαδικασία αυτοεξαπάτησης των δρώντων και η οποία αναπτύσσεται ενδελεχώς στη

⁶⁷ Ψυχοπαίδης, 1992: 42

⁶⁸ Ιωαννίδης, 1988:416

Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων, αποτελεί το «αξιακό» υπόστρωμα των αναλύσεων σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται και αναλύεται η οικονομική δράση των ατόμων στον *Πλούτο των εθνών*, αποτελεί δηλαδή την οδό δια της οποίας το βάρος των παραγόμενων κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων γίνεται ανεκτό από τους αδικημένους⁶⁹. Η ταύτιση με τα μέσα εκπληρώνει την ιδεολογική λειτουργία της φυσικοποίησης των εκάστοτε ιστορικών μορφωμάτων ασχέτως με το εάν αυτά τα μορφώματα περικλείουν εντός τους δομές ανισότητας και ανισοκατανομής του πλούτου.⁷⁰ Η υπέρβαση αυτής της στρεβλής κατανόησης των συνθηκών ύπαρξης του κόσμου καθίσταται δυνατή μέσω της ανάπτυξης του έλλογου στοιχείου και το σχηματισμό ορθής κρίσης: η έλλογη ανάπτυξη των υποκειμένων θα θέσει όρια στην αναγκαία διαδικασία αυτοεξαπάτησης τους. Όταν η αγωγή των πολιτών καταστεί πλήρως ανεπτυγμένη, θα αρθούν οι αναγκαίοι μηχανισμοί τύφλωσης των ατόμων οι οποίοι συγκαλύπτουν σχέσεις ανισότητας.⁷¹

⁶⁹ Muller, 1995: 133

⁷⁰ Ψυχοπαίδης, 1990: 28

⁷¹ Γράβαρης, 1994: 43-4

11. Θεωρία της δικαιοσύνης

Αποτελεί ένδειξη αναστοχαστικότητας από πλευράς του υπέρμετρου εγωισμού η αποδοχή επιβολής μέτρων και περιορισμών στην έκφραση του και η μετατροπή του σε συνθήκη μετριασμένου εγωισμού καθώς διαφαίνεται πως αναγνωρίζει πως είναι προς το συμφέρον του η αναγνωρισμένη κτήση (ιδιοκτησία)⁷² των προϊόντων της εργασίας του⁷³, παρά η δίχως τη σύμπραξη των άλλων παραδομένη στην τυχαιότητα άρα και επισφαλής κτήση πιθανόν περισσότερων προϊόντων. «*Η σχέση μεταξύ ιδιοκτητών δεν είναι δυνατή χωρίς την αμοιβαία αναγνώριση της ιδιοκτησίας τους. Τα μέλη, λοιπόν, της κοινωνίας της αγοράς καθίστανται συγχρόνως πολίτες από την ίδια την αναγκαιότητα αυτής της αμοιβαίας αναγνώρισης, η οποία συγκροτείται ως κρατική αναγνώριση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας.*»⁷⁴ Η ιδέα σύστασης έλλογων πλαισίων κοινωνικού ελέγχου της ιδιωτικής αρχής αποκρυσταλλώνεται ήδη σε αυτή τη δομή μετριασμένου εγωισμού η οποία περιγράφεται από τη σμιθιανή ηθική θεωρία.⁷⁵ Η μεσότητα αυτών των εγωιστικών παθών αποτελεί τον πυρήνα συγκρότησης της κατεξοχήν νεωτερικής αρετής, της δικαιοσύνης, η οποία έχει απόλυτα προσδιορισμένο και υποχρεωτικό χαρακτήρα.

Η *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* πραγματεύεται ουσιαστικά το ζήτημα της δικαιοσύνης, το οποίο θα θεωρηθεί ως αναγκαίο υπόστρωμα, τον σεβασμό δηλαδή στο δικαϊκό πλαίσιο, προκειμένου η σμιθιανή ανάλυση να μεταβεί στην εξέταση η οποία επιχειρείται στον *Πλούτο των εθνών* σχετικά με τον τρόπο διάρθρωσης της κοινωνίας της αγοράς εντός ενός αξιολογικού πλαισίου του φορμαλιστικού δικαίου. Μπορεί να παρατηρήσει κανείς την ανάπτυξη του συστήματος της δικαιοσύνης και όλων των νομικών θεσμών σε ευθεία αναλογία με την ανάπτυξη του πλούτου στην αστική κοινωνία: αστικός πλούτος και δικαϊκό πλαίσιο συγκρότησης αυτού αποτελούν αλληλεξαρτώμενα μεγέθη.⁷⁶ Έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η μετάβαση από την περιγραφή του συστήματος φυσικής δικαιοσύνης, ως αξιολογικά τέλειο αποτέλεσμα, στη συγκρότηση του θετικού δικαίου, μετάβαση η οποία αποτελεί σύμφωνα με τον Σμιθ απόπειρα το θετικό δίκαιο να συγκροτηθεί όσο πιο πιστά γίνεται σε αναφορά με το υπόδειγμα της φυσικής δικαιοσύνης. Ο Σμιθ διαβλέποντας στο θετικό δίκαιο μια

⁷² Δρόσος, 1992: 45-6

⁷³ Ψυχοπαίδης, 1990: 58

⁷⁴ Δρόσος, 1998: 331

⁷⁵ Αγγελίδης, 2000: 44

⁷⁶ Evensky, 2007: 77

ατελή προσπάθεια μίμησης της φυσικής δικαιοσύνης, καθιστά την δεύτερη αξιολογικό μέτρο για την αποτίμηση κάθε τέτοιας προσπάθειας.⁷⁷

Λαμβάνοντας υπόψιν το μηχανισμό της συμπάθειας, την έννοια του προσήκοντος καθώς και την κατασκευή του ακομμάτιστου και αμερόληπτου παρατηρητή, ως θεατή ο οποίος δεν ταυτίζεται, αλλά κάνει αντιστοιχήσεις ανάμεσα σε καταστάσεις και πάθη· μπορεί να σημειωθεί πως η σμιθιανή έννοια της συμπάθειας δεν εκπορεύεται από τη θέα του πάθους, αλλά από τη φαντασιακή αντιμετάθεση του παρατηρητή στην συνθήκη εκείνη στην οποία γεννάται το πάθος: η διαδικασία αυτή αντιμετάθεσης προκειμένου ο παρατηρητής να μετάσχει του εκάστοτε πάθους αποτελεί ορθολογική διαδικασία η οποία αποσκοπεί στον αμερόληπτο και απαλλαγμένο από πάθη αναστοχασμό των όρων της κρινόμενης ενέργειας.⁷⁸ Η παρατήρηση στο πλαίσιο του μηχανισμού της συμπάθειας εστιάζει κυρίως ανάμεσα σε περιστάσεις, αιτιώδεις συνθήκες⁷⁹ και έκφραση των παθών· στον άξονα αυτόν ο Σμιθ εισάγει το κριτήριο της δικαιοσύνης.

Η ηθική αξιολόγηση η οποία παράγεται ως απαραίτητο στάδιο για τη μετάβαση στην ίδια την δικαιοσύνη αφορά τόσο το βαθμό κατά τον οποίο η εκάστοτε κρινόμενη πράξη αντιστοιχεί ή όχι στα εξωτερικά ερεθίσματα τα οποία την προκάλεσαν, όσο και το κατά πόσο αξίζει ο ίδιος ο σκοπός των δρώντων (TMS, I.i.3.4,7). Όταν τα αρχικά εξωτερικεύσιμα πάθη του δρώντα βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία με την κρίση του παρατηρητή, τότε αυτά αποτιμώνται ως προσήκοντα, κατάλληλα, ωφέλιμα και δίκαια, ενώ στην αντίθετη περίπτωση η εκάστοτε συμπεριφορά κρίνεται ως άδικη (TMS, I.i.3.I,7). Οι σμιθιανές αναπτύξεις αναγνωρίζουν στην κρίση του αμερόληπτου παρατηρητή την θετική αποτίμηση της επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος (TMS, VII.ii.3.16), με αυτόν τον τρόπο συνδέεται η ηθική θεωρία του Σμιθ με τις αναπτύξεις του *Πλούτου των Εθνών*. Το επιτρεπτό περιθώριο επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος εκ μέρους του εκάστοτε δρώντα απορρέει από τη συγκρότηση των ηθικών κανόνων στην εκάστοτε εποχή: διακρίνεται δηλαδή το στοιχείο της ιστορικής σχετικότητας στον τρόπο συγκρότησης των ηθικών κανόνων. Η ιστορικότητα των ηθικών κανόνων τονίζει την προβληματική της μεταβλητότητας και της ρευστότητας σε συνάρτηση με τον ιστορικό ορίζοντα.⁸⁰ Ο ακομμάτιστος παρατηρητής εν

⁷⁷ Βάκη, 2015: 22

⁷⁸ Δρόσος, 1994: 58

⁷⁹ Δρόσος, 2016: 396

⁸⁰ Ιωαννίδης, 1988:412

προκειμένω δεν αποτελεί έναν παθητικό δέκτη ο οποίος άκριτα ταυτίζεται με το εκάστοτε πάθος, παρά μεταβαίνει σε μια διαδικασία οιονεί αναδιπλασιασμού της εν λόγω συνθήκης, τοποθετώντας δίπλα στο κρινόμενο πάθος, την ανεκτή μορφή έκφρασης την οποία αυτό έπρεπε να λάβει (TMS,I.i.11), θα μπορούσε κάποιος σε αυτό το σημείο να εξακριβώσει μια συνθήκη διατύπωσης κανονιστικών κριτηρίων και ορθοπραξίας εγκιβωτισμένα σε αυτόν τον πηγαίο μηχανισμό ο οποίος διέπει την ανθρώπινη φύση.

Το κριτήριο της δικαιοσύνης αποτελεί γενικεύσιμο κριτήριο, εφόσον η ίδια η δομή της συμπάθειας αποτελεί ανθρωπολογικό γνώρισμα όλων των μελών της κοινωνίας και εφόσον οι κανόνες, οι οποίοι υπαγορεύονται από το εκάστοτε σύστημα δικαιοσύνης, είναι εμπειρικά προερχόμενοι, άρα κοινώς παρατηρήσιμοι. Η σμιθιανή πραγμάτευση του ζητήματος των κανόνων της δικαιοσύνης επιβεβαιώνει τη σμιθιανή θεωρία ως μοντέρνα, καθώς αυτή εξετάζει την προβληματική των διαδικαστικών όρων διαμόρφωσης δικαιοσύνης οι οποίες εγείρουν αξιώσεις καθολικής εγκυρότητας, επεμβαίνοντας διορθωτικά στις καθημερινές κρίσεις. Η αμεροληψία του ακομμάτιστου παρατηρητή αποτελεί ως εκ τούτου την αρχή της καθολικότητας.⁸¹ Ο μηχανισμός της συμπάθειας, ως κατεξοχήν λειτουργία η οποία αποκτά μετριαστικές προς τον εγωισμό διαστάσεις, αποτελεί μέτρο για την κρίση σχετικά με το όριο εκείνο το οποίο εικάζει ο εκάστοτε δρών πώς η έκφραση των παθών του θα γίνει αποδεκτή από τους άλλους δρώντες, υπάρχει δηλαδή ένα στοιχείο υπολογισμού ως προς το σημείο εκείνο το οποίο δεν θα υπάρξει απώλεια της συναίνεσης των άλλων δρώντων με την έκφραση των παθών (TMS,I.i.4.1,7).

Οι συνεχείς παρατηρήσεις του εκάστοτε δρώντα σχετικά με το τι προσήκει ή όχι να πράττεται σε κάθε περίπτωση οδηγεί στην κατασκευή γενικών κανόνων ηθικότητας (TMS,III.4.11). *«Η θεωρία του παρατηρητή, μετατρέπεται, έτσι, από θεωρία της εξωτερικής ηθικής παρατήρησης σε θεωρία της εσωτερικής διαμόρφωσης της συνείδησης.»*⁸² Η ίδια η δυνατότητα διαμόρφωσης συνείδησης αποτελεί ένα κοινωνικό προϊόν, καθώς προϋποθέτει την ύπαρξη των άλλων ως καθρέφτες της συμπεριφοράς και του χαρακτήρα της εκάστοτε ατομικής συνείδησης (TMS,III.1.5). Στις αναπτύξεις του Σμιθ διαφαίνεται μια κάποια σχάση αναφορικά με την έκβαση της ηθικής κρίσης: ενώ η φύση φαίνεται να ευνοεί τις πράξεις εκείνες οι οποίες κινητροδοτούνται από το

⁸¹ Βάκη, 2015: 20

⁸² Δρόσος, 2016: 350

ατομικό συμφέρον ως τις μόνες ικανές να προωθήσουν τη σκοπιά της γενικής ευημερίας, οι ατομικές κρίσεις εμφανίζονται να εκτιμούν περισσότερο τις ηθικά κινητροδοτημένες πράξεις (TMS.III.5.9). Η φύση εμφανίζεται να ευνοεί την οικονομική ανάπτυξη σε βάρος της ηθικής συγκρότησης των ατόμων, ενώ τα άτομα τείνουν να αναζητούν την ικανοποίηση των ηθικών κινήτρων: η φύση εμφανίζεται δηλαδή ως εάν να μην ενδιαφέρεται για την ηθική συγκρότηση των ατόμων, παρά μόνο για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή της κοινωνίας, σχέδιο όμως το οποίο δεν μπορούν να συλλάβουν πλήρως οι άνθρωποι καθώς μεριμνούν κυρίως για την ηθική τους συγκρότηση, όποιο περιεχόμενο και αν ενδέχεται να λάβει αυτή. Για αυτόν ακριβώς το λόγο οι δρώντες αντιδρούν σθεναρά σε κάθε διάρρηξη του αξιακού πλαισίου χωρίς όμως να μπορούν να μεταβάλλουν το σχέδιο της φύσης (TMS.III.5.10). Ο Σμιθ παρατηρεί το εξής παράδοξο: είναι δυνατόν κάποιος ο οποίος δρα με σεβασμό προς το ηθικό σύστημα να μην ανταμείβεται με υλικούς πόρους ανάλογους του σεβασμού του, σε αντίθεση με κάποιον ο οποίος δρα με άξονα το ίδιο συμφέρον, η επιβίωση ενδεχομένως της κοινωνίας να απαιτεί κάποιες αποκλίσεις από τις ηθικές σταθερές. Παρατηρείται ως εκ τούτου ένα χάσμα ανάμεσα στο ηθικό και οικονομικό σύστημα του Σμιθ.⁸³

Επανερχόμενοι στο ζήτημα συγκρότησης των δικαιοκρινών κανόνων μπορούμε να παρατηρήσουμε πως: οι εμπειρικά παγιωμένοι κανόνες ηθικότητας μετατρέπονται σταδιακά, ιζηματοποιούμενοι, σε κανόνες δικαιοσύνης. Οι ηθικοί αυτοί κανόνες οι αναχθέντες σε κανόνες δικαιοσύνης εκπληρώνουν όντως το κριτήριο της γενικευσιμότητας και της καθολικότητας, καθώς λόγω του υψηλού βαθμού του καταμερισμού της εργασίας εντός του συστήματος φυσικής ελευθερίας οι δρώντες είναι αναγκαίο να υπάγουν τη δράση τους στα κελεύσματα των παραδεδεγμένων κανόνων.⁸⁴ Παρατηρείται λοιπόν το εξής παράδοξο: το εμπειρικά συγκεκριμένο αποδεκτό υπόδειγμα συμπεριφοράς να μετατρέπεται σταδιακά σε αφηρημένους και γενικούς κανόνες και να λαμβάνει το χαρακτήρα της αφαίρεσης από τα οποιαδήποτε περιεχόμενα, να συγκροτείται ως φορμαλισμός του δικαίου. Οι ηθικές κρίσεις ως εκ τούτου δεν προκύπτουν επαγωγικά από κάποια α priori ηθικά κριτήρια παρά σχηματίζονται επαγωγικά από την παρατήρηση των καθημερινών πράξεων των άλλων, οι ηθικοί κανόνες προκύπτουν ως «μέσος όρος» της παρατηρούμενης συμπεριφοράς.

⁸³ Ιωαννίδης, 1988: 417-8

⁸⁴ Ιωαννίδης, 1988:412

Προκειμένου να παραχθούν οι ηθικοί κανόνες θεωρείται απαραίτητη μια διαδικασία αφαίρεσης από την πολυσχιδή εμπειρική πραγματικότητα., προκειμένου οι ηθικοί κανόνες να παραχθούν ως τέτοιοι.⁸⁵ Ενώ ενδεχομένως η αρχική πρόσληψη του ορθού και του μη ορθού μπορεί να βασίζεται στις αισθήσεις, με τη συνδρομή του Λόγου η αρχική αυτή αίσθηση μετατρέπεται σε γενικούς κανόνες δικαιοσύνης: η εμπειρία αποτελεί την πηγή των ηθικών συναισθημάτων, αλλά ο Λόγος εκπληρώνει την ανάγκη μετασχηματισμού αυτών των αισθημάτων σε κανόνες.⁸⁶ Οι ηθικοί κανόνες ως εκ τούτου δεν συνάγονται απευθείας από την πρακτική, αλλά από τα συναισθήματα τα οποία απορρέουν από τις επιμέρους πράξεις.⁸⁷ Η συμπάθεια ως μηχανισμός διαπλοκής εμπάθων και έλλογων δυνάμεων, καταλήγει στη διαμόρφωση ορθολογικά συγκροτημένων νομικών κανόνων. Ο Σμιθ μπορεί να αναγνωρίζει το γεγονός πως πηγή της κοινωνικής συνοχής είναι η ανάπτυξη του μετριασμένου εγωισμού, με τη μορφή του αυτοελέγχου, αλλά παράλληλα δεν παραβλέπει το γεγονός πως η αστική κοινωνία στην οποία ζει υποσκάπτει συνεχώς το αίτημα για την εδραίωση αυτής της αξίας, για αυτό θεωρεί απαραίτητο ένα δικαϊκό σύστημα, το οποίο θα θέτει περιορισμούς όταν η αξία αυτή καταστρατηγείται στην εμπειρική πραγματικότητα. Το σύστημα δικαιοσύνης στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας λαμβάνει περισσότερο τον χαρακτήρα της ανταπόδοσης, καθώς αποδίδει σε αυτόν ο οποίος θίγει τους κανόνες δικαιοσύνης την εκάστοτε ποινή και αντιστοίχως επανορθώνει ηθικά και οικονομικά τους «πληγέντες».

Το ίδιο το κριτήριο της δικαιοσύνης το οποίο θεμελιώνεται στο μηχανισμό της συμπάθειας, σχηματίζεται ως τέτοιο κατά τη διαδικασία προσέγγισης και ταυτόχρονα παραβίασης του πλαισίου αγαθής προαιρέσεως ως τον πλέον αναγκαίο όρο τόσο για την σύσταση του κράτους, όσο και για την συγκρότηση της αγοραίας οικονομίας⁸⁸. Η προσήνεια (beneficence) αποτελεί την άλλη αρετή πέραν της δικαιοσύνης η οποία εκδηλώνεται την οριακή στιγμή διάρρηξης του πλαισίου της αγαθής προαίρεσης, αλλά στα θεμέλια αυτής δεν μπορούν να οικοδομηθούν οι προϋποθέσεις για τη συγκρότηση του νεωτερικού κράτους, καθώς δεν εγείρει ζητήματα άκαμπτης δεσμευτικότητας (TMS,II.ii.1.3). Η νεωτερική κοινωνία δεν μπορεί να βασίσει τη συνοχή της στην επίτευξη ενός πλαισίου αγαθής προαίρεσης, καθώς ένας τέτοιος τύπος συνοχής

⁸⁵ Ιωαννίδης, 1988:407-8

⁸⁶ Βάκη, 2015:22

⁸⁷ Ψυχοπαίδης, 1990: 44

⁸⁸ Muller, 1995: 111

προϋποθέτει προσωπικές σχέσεις ανάμεσα στους δρώντες, τύπος συσχέτισης αδύνατος στο πλαίσιο της αγοράς η οποία χαρακτηρίζεται από απρόσωπες συσχετίσεις.⁸⁹ Η αρετή της δικαιοσύνης αποτελεί απεναντίας δεσμευτικό αξιακό πλαίσιο στον ορίζοντα της νεωτερικότητας, το οποίο ενεργοποιείται κατά τη διαδικασία παραβίασης, προσβολής ή απόπειρας υπονόμησης των ατομικών δικαιωμάτων (TMS, II.ii.1.5), σε αντίθεση με τις αρετές της αγαθής προαίρεσης, οι οποίες είναι προαιρετικές. Το αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο της δικαιοσύνης ενεργοποιείται κατά βάση κατά τη διαδικασία επιχείρησης προσβολής ή βίαιης απόσπασης της ατομικής ιδιοκτησίας, καθώς αυτό είναι το συγκροτησιακό δικαίωμα αυτού του τύπου κοινωνίας (TMS, II.ii.2.2). Η σμιθιανή θεωρία της δικαιοσύνης συγκροτείται ως κανονιστική στο βαθμό μάλιστα που διερευνά τις γενικές αρχές που οφείλουν να διέπουν τους νόμους όλων των εθνών (TMS, VII.iv.37). Η σμιθιανή ηθική φιλοσοφία έχει ως αφετηρία της τη διεύρυνση των όρων της ορθοπραξίας και περικλείει εντός της την μετάβαση από την προνεωτερική στην νεωτερική αστική κοινωνία, τη μετάβαση δηλαδή από μια άκαμπτη αρετολογία, η οποία εμπεριέχει εντός της δομές προνομίων, σε μια θεωρία ορθοπραξίας η οποία προϋποθέτει ως καταστατικό της όρο την εγωιστική αρχή των δρώντων.

Στον ορίζοντα της αστικής κοινωνίας είναι σχεδόν αδύνατον να ανασυγκροτηθεί κοινωνική σχέση διαμεσολαβημένη από την βία, καθώς συγκροτείται ως κατεξοχήν άδικη σχέση. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η δικαιοσύνη συγκροτείται ως η πλέον αρνητική αρετή, ως αποχή δηλαδή από την πραγμάτωση κάποιας πράξης η οποία θα βλάψει κάποιον άλλον άνθρωπο (TMS, II.ii.1.9). Ο Σμιθ σημειώνει πως η πλειονότητα των αρετών στον νεωτερικό ορίζοντα μπορούν να χαρακτηριστούν ως οιονεί άνευ περιεχομένου (TMS, III.6.9), αλλά πως υπάρχει μια αρετή, η οποία δεν είναι άλλη από τη δικαιοσύνη, της οποίας οι γενικοί κανόνες μπορούν να περιγραφούν με τρομερή ακρίβεια και αυστηρότητα, για αυτό και τους παραλληλίζει με τους κανόνες της γραμματικής και του συντακτικού (TMS, III.6.10-1). Ο παραλληλισμός από μέρους του Σμιθ των κανόνων της δικαιοσύνης με τους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες υποδηλώνει πως η παραβίαση τους ενεργοποιεί μια οιονεί αυθόρμητη τάση διόρθωσης από τους άλλους δρώντες, την οριακή στιγμή της απειλής της καταπάτησης τους.

⁸⁹ Young, 1986: 371

Το γεγονός πως οι κανόνες της δικαιοσύνης σε νεωτερικές κοινωνίες είναι συγκροτημένοι ως κατεξοχήν φορμαλιστικοί, δηλώνει κάτι για το ίδιο το περιεχόμενο των αξιών στον ιστορικό ορίζοντα του Σμιθ. Ο ίδιος ο φορμαλισμός του δικαίου, η απουσία δηλαδή περιεχομενικών αξιολογήσεων εντός των δικαϊκών κανόνων στην αστική κοινωνία, εκφράζει το γεγονός πως πλέον παρατηρείται πανσπερμία αξιών και διαρρηγμένο αξιολογικό σύστημα. Η δικαιοσύνη αποτελεί την απαραίτητη εκείνη προϋπόθεση για τη συγκρότηση της κοινωνίας με αυτό το θρυμματισμένο αξιακό σύστημα, δεν αποτελεί όμως το περιεχόμενο της: οι δικαϊκοί κανόνες συγκροτούν απλώς το πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να εκφραστεί και να διεκδικηθεί η εκπλήρωση των ατομικών εγωιστικών επιδιώξεων χωρίς να προκληθεί η βίαιη αντίδραση/ διόρθωση από τους άλλους δρώντες. Εάν αφαιρεθεί το πλαίσιο της αγοράς ως χώρος εκδήλωσης των ηθικών κρίσεων, εντός του οποίου συγκροτείται η ηθική ως δικαιοσύνη και ειδικότερα ως τήρηση και σεβασμός των όρων των συμβάσεων, η ηθική μπορεί να ταυτιστεί με τη δικαιοσύνη, σε μια πρώτη τουλάχιστον ανάλυση. Στη σμιθιανή ανάγνωση της πραγματικότητας η δικαιοσύνη συγκροτείται κυρίως ως ανταλλακτική και όχι με τη διανεμητική της διάσταση, θεωρώντας πως η ορθή διαρρύθμιση της ανταλλακτικής σχέσης θα επιφέρει και ορθά διανεμητικά αποτελέσματα⁹⁰. Οι κανόνες όμως της δικαιοσύνης αποτελούν απλώς ένα υποσύνολο των ηθικών κανόνων, δίχως να είναι ικανοί να τους εξαντλήσουν: η δικαιοσύνη αποτελεί το ελάχιστο εκείνο όριο ύπαρξης και αναπαραγωγής του κοινωνικού.⁹¹

Η αξιακά θρυμματισμένη κοινωνία οφείλει να μπορεί να συντηρείται, παρά τον αντικρουόμενο χαρακτήρα του πληθυσμού της, μόνο με αναφορά στην ίδια την χρησιμότητα της (TMS, II.ii.3.2) επισημαίνει ο Σμιθ. Η χρησιμότητα πάντως από μόνη της ως κριτήριο για την αναπαραγωγή του κοινωνικού δεν επαρκεί, καθώς όρος για την συγκρότηση της κοινωνίας παραμένει η ύπαρξη του κριτηρίου της δικαιοσύνης (TMS, II.ii.3.4), η οποία προηγείται από την προαναφερθείσα σκοπιά της ωφελιμότητας της κοινωνίας για τη συγκρότησή της: η δικαιοσύνη μετουσιώνεται οριακά σε υπερβατολογικό όρο συγκρότησης της κοινωνίας. Ο όρος της δικαιοσύνης υπαγορεύεται από την ίδια την αίσθηση του προσήκοντος, την οποία κατέχει το κάθε άτομο ανεξαιρέτως, ως θεμελιακός και πρωταρχικός όρος για τη συγκρότηση της κοινωνίας. Η ίδια η κοινωνία δεν θεμελιώνεται στη χρησιμότητα της και η σμιθιανή

⁹⁰ Γκιούρας, 2000: 84

⁹¹ Ιωαννίδης, 1988:418

ανάλυση προσφέρει ακόμα μια εξηγητική γραμμή προς στήριξη αυτής της θέσης, υποστηρίζοντας πως το κοινωνικό θεμελιώνεται στην ασχεδίαστη διαπλοκή των συμπαθητικών ταυτίσεων των δρώντων, οι οποίοι επιδιώκουν την επιδοκιμασία τους από τους άλλους δρώντες, τουλάχιστον στο επίπεδο μικροανάλυσης το οποίο επιχειρείται στη *Θεωρία ηθικών συναισθημάτων* (TMS, III.2.7). Το ίδιο το κριτήριο της χρησιμότητας αποτελεί ένα ενδιάμεσο, εργαλειακά επιστρατευμένο αγαθό· αυτό εκφράζεται και στο γεγονός πως αντικείμενα τα οποία έχουν μεγάλη χρηστική αξία έχουν πενιχρή ανταλλακτική. Οι ηδονές οι οποίες προσφέρονται από την χρήση και την κτήση πλούτου, απλώς εξαπατούν τον άνθρωπο, η πραγματική τους αξία διαφαίνεται μόνο σε αναφορά με τα άλλα άτομα, καθώς ο κάτοχος απολαμβάνει τον θαυμασμό των άλλων ανθρώπων λόγω ακριβώς της κατοχής του πλούτου.⁹²

⁹² Δρόσος, 1994: 92

12. Το αόρατο χέρι

Κατά τη διαδικασία αναφοράς του Σμιθ στη συμπαθητική λειτουργία της ταύτισης με τα μέσα ως μηχανισμού ο οποίος υποστηρίζει, έστω και στρεβλά, την κοινωνική συνοχή και ο οποίος εκφράζει την τάση του ανθρώπου να αναζητά τις απολαύσεις του πλούτου, θεματοποιείται ακόμα μια γνωστή κατασκευή του: το αόρατο χέρι. Στην προσπάθεια τους οι άνθρωποι να μετέχουν των μέσων για την εξασφάλιση της ευτυχίας, οδηγούνται στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, στην καλλιέργεια του εδάφους και στην προώθηση των επιστημών (TMS,IV.1.10), συνθήκες των οποίων η ανάπτυξη σηματοδοτεί την τάση προς ευημερία όλης της κοινωνίας. Στο μοτίβο του αόρατου χεριού αποκρυσταλλώνονται τα απροσδόκητα και μη ηθελημένα αποτελέσματα της ατομικής πράξης η οποία είναι ωφέλιμη τόσο για το ίδιο το άτομο, όσο και για την κοινωνία εν γένει⁹³. Η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος εμφανίζεται να προσλαμβάνει ανιστορικό χαρακτήρα και αυτή (πέραν της συμπάθειας), καθώς φαίνεται να χαρακτηρίζει τον άνθρωπο εν γένει.⁹⁴

Προτού προβούμε σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης των αναπτύξεων οι οποίες αφορούν στο μοτίβο του αόρατου χεριού έχει μια κάποια σημασία να σημειώσουμε πως το *αόρατο χέρι* εμφανίζεται στα σμιθιανά γραπτά, παρά το γεγονός πως είναι από τα πλέον πολυσυζητημένα σημεία της σμιθιανής έρευνας, μόλις τρεις φορές. Δύο εξ αυτών θα αποτελέσουν και το αντικείμενο πραγμάτευσης του εν λόγω κεφαλαίου, η τρίτη αναφορά η οποία αποτελεί και χρονολογικά η πρώτη εντοπίζεται στο πόνημα του Σμιθ σχετικά με την *Ιστορία της αστρονομίας*. Ο Evensky επισημαίνει τη σύνδεση του μοτίβου του αόρατου χεριού με την σύλληψη του θεού ως σχεδιαστή της πραγματικότητας ο οποίος μεριμνά ώστε αυτή η πραγματικότητα να διαμορφωθεί σύμφωνα με αυτό το πρωταρχικό σχέδιο κατευθύνοντας τις ανθρώπινες πράξεις στην κατεύθυνση αυτής της πραγμάτωσης.⁹⁵

Αυτό το μοτίβο το σχετικό με την προώθηση των συνθηκών διαβίωσης, το οποίο αφορμάται από την τάση του ανθρώπου να βελτιώσει τη μεμονωμένη του κατάσταση, εμφανίζεται πλην της *Θεωρίας* και στο δεύτερο βιβλίο του *Πλούτου των εθνών*, με τη μορφή της συσχέτισης ανάμεσα σε ατομικές επιδιώξεις και αποτελέσματα εμφανή σε συλλογική κλίμακα: οι επιδιώξεις για βελτίωση της ατομικής κατάστασης συντηρούν την τάση για τη φυσική πρόοδο των γεγονότων (WN.II.iii.31). –Η πρόοδος

⁹³ Muller, 1995: 90

⁹⁴ Ιωαννίδης, 1988:410

⁹⁵ Evensky, 2007: 3-4

νοείται ως πορεία επίτευξης του αγαθού της γενικής ευημερίας, σε αυτόν τον άξονα τοποθετείται η διάκριση ανάμεσα στο τι υπάγεται στο φυσικό σύστημα και τι όχι.⁹⁶ Η παραπάνω συσχέτιση εμφανίζεται με σχετική καθαρότητα στην ενεργοποίηση ενός μηχανισμού αυτοματισμού, ο οποίος κινητοποιείται από την ατομική πράξη και αναφέρεται στη σύμπτωση των διαφόρων ατομικών δράσεων σε περιβάλλον φυσικού συστήματος χωρίς κάποια εξωτερική ρύθμιση παρά με την προσαρμογή ανάμεσα σε προσφορά και ζήτηση και έχει ως αποτέλεσμα την πώληση των αγαθών στην πιο συμφέρουσα για το καταναλωτικό κοινό τιμή.⁹⁷ Σημαντική παραμένει η παρατήρηση του Muller ο οποίος σημειώνει πως η σμιθιανή ανάλυση δεν εντοπίζει κάποιου είδους εναρμόνιση των αντικρουόμενων συμφερόντων στο εσωτερικό της κοινωνίας, παρά θεωρεί πως το αίτημα της γενικής ευημερίας θα εξυπηρετηθεί καλύτερα διαμέσου της επιδίωξης εκπλήρωσης των ατομικών συμφερόντων μέσω του μηχανισμού της αγοράς, ως συγκροτησιακός θεσμός του φυσικού συστήματος⁹⁸.

Η επιδίωξη του εγωιστικού συμφέροντος, με τη συμβολή και των ιδεολογικών μηχανισμών όπως αναπτύχθηκαν παραπάνω, οδηγεί αναπόδραστα στην προώθηση της σκοπιάς της γενικής ευημερίας. Ο Σμιθ προκειμένου να παρουσιάσει την παραπάνω θέση εισάγει το παράδειγμα του γαιοκτήμονα στις αναπτύξεις της Θεωρίας, ο οποίος φαντασιακά μόνο μπορεί να καταναλώσει και να απολαύσει όλο το προϊόν το οποίο παράγεται στα κτήματα του, το μόνο το οποίο όντως δύναται να κάνει είναι να διαλέξει να καταναλώσει το καλύτερο τμήμα από την σοδειά, ενώ το υπόλοιπο διαθέσιμο προϊόν είναι αναγκασμένος να το διανείμει στους καλλιεργητές του εδάφους. Με αυτόν τον τρόπο οι άμεσοι παραγωγοί, παρά τη στόχευση του γαιοκτήμονα να ικανοποιήσει αυστηρά και μόνο το εγωιστικό του συμφέρον, γίνονται αποδέκτες των αναγκαίων για τη διαβίωση τους αγαθών, αγαθά τα οποία δεν θα μπορούσαν να αποκτήσουν μάλλον εάν στηρίζονταν στον ανθρωπισμό του ή στο αίσθημα δικαιοσύνης του. Οι προνομιούχοι ως εκ τούτου, μπορεί να διαλέγουν για την ικανοποίηση των ορέξεων τους το καλύτερο τμήμα των αγαθών, αλλά φαίνεται να προβαίνουν, ως οιονεί οδηγούμενοι από ένα αόρατο χέρι, στην διανομή των απαραίτητων για τη ζωή αγαθών στα υπόλοιπα ακτήμονα άτομα, ως εάν είχε γίνει ίση διανομή της γης ανάμεσα στους κατοίκους, άρα και ισοδύναμη χρήση των προϊόντων τα οποία θα προέκυπταν από την καλλιέργεια της. Με αυτόν τον τρόπο η εμπρόθετη στόχευση των γαιοκτημόνων να

⁹⁶ Δρόσος, 1994: 21

⁹⁷ Ψυχοπαίδης, 1990: 66-7

⁹⁸ Muller, 1995: 77

ικανοποιήσουν το εγωιστικό τους συμφέρον παράγει μη αναμενόμενα αποτελέσματα: την προώθηση της γενικής ευημερίας.

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, το αόρατο χέρι παραπέμπει σε μια ιδέα περί δομής πρόνοιας σχετικά με την επιβίωση και όσων υποκειμένων δεν επωφελήθηκαν από την αρχική διανομή των πόρων, σχήμα το οποίο θα μπορούσε να παραπέμπει στην λοκιανή ανάγνωση και σε αναλύσεις οι οποίες ανατρέχουν σε θεωρήματα περί δίκαιης ιδιοποίησης των δεδουλευμένων. «*Η προβληματική (του αόρατου χεριού) δεν θεματοποιεί μη-ηθελημένα από τους δρώντες αποτελέσματα των πρακτικών τους στην αγορά, αλλά ευεργετικά (κατά την κρίση της φιλοσοφίας) για την κοινωνία αποτελέσματα που προκύπτουν από τους μηχανισμούς επιδίωξης διακρίσεων και από πρακτικές που συγκροτούνται μέσα από τους φαντασιακούς- ιδεολογικούς μηχανισμούς.*»⁹⁹ Η σκοπιά του γαιοκτήμονα σε συνδυασμό με την συνδρομή της λειτουργίας του αόρατου χεριού έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία μιας συνθήκης, κατά την οποία η αδηφάγος επιθυμία της γαιοπροσόδου προσκρούει στην περιορισμένη κατανάλωση και αναγκαστικά τα πλεονάζοντα αγαθά διανέμονται στους μη προνομιούχους.

Το μοτίβο του αόρατου χεριού επανέρχεται, όπως σημειώθηκε, στον *Πλούτο των εθνών*, στο οποίο εντοπίζεται ένα απόσπασμα το οποίο σχολιάζει αυτή την φορά όχι το παράδειγμα του γαιοκτήμονα, ο οποίος λόγω της περατότητας της όρεξης του αδυνατεί να καταναλώσει το σύνολο των προϊόντων τα οποία παράγονται στα κτήματα του, αλλά αναφέρεται στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στην επακόλουθη επάρκεια των αγαθών διαβαθμισμένης ποιότητας τόσο για όσους ευημερούν, όσο και για τους ενδεείς. Συγκεκριμένα ο Σμιθ αναφέρει πως στον ιστορικό του ορίζοντα η εργασία, η οποία επιτελείται εκ μέρους του μισού κοινωνικού συνόλου, επαρκεί ώστε να καλύψει τις ανάγκες ολόκληρης της κοινωνίας, είτε αυτές αφορούν τις υψηλές απαιτήσεις των πλουσίων, είτε αυτές αφορούν τις βασικές ανάγκες των ενδεών, καθώς, όπως επισημαίνει ο Σμιθ, οι ανάγκες του κάθε ανθρώπου συναντούν το όριο της χωρητικότητας του στομαχιού του. Ιδέα στην οποία επανέρχεται και στο τέταρτο βιβλίο του *Πλούτου των εθνών*, επισημαίνοντας πως από μόνα τους τα ιδιωτικά συμφέροντα και η ανθρώπινη εμπάθεια αρκούν για να καταστεί δυνατή η διανομή του περίσσιου προϊόντος στο σύνολο των υπηκόων, εξυπηρετώντας με αυτόν τον τρόπο πληρέστερα το συνολικό συμφέρον της κοινωνίας (WN.IV.vii..c.88).

⁹⁹ Ψυχοπαίδης, 1990:30

Το μοτίβο του αόρατου χεριού περιλαμβάνει λοιπόν, την υπόθεση περί ύπαρξης ενός οιονεί αυτόνομου χεριού, το οποίο παρεμβαίνει στη διαδικασία της διανομής, εγκαθιδρύοντας δίκαιους όρους σε αυτήν. Το ίδιο το σχήμα του αόρατου χεριού αποτελεί μια από τις απαντήσεις του Σμιθ σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο διαπλάθεται η κοινωνία διαμέσου της ασύνειδης ιστορικής κίνησης, αποτελεί ουσιαστικά απόκριση στο αίτημα για επιβολή τάξης στην αταξία των αντικρουόμενων ατομικών συμφερόντων στο οικονομικό πεδίο. *«Δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος παραβίασης των συμφερόντων της κοινωνίας ως συνόλου από το άτομο που αγωνίζεται για τα προσωπικά του συμφέροντα. Τα συμφέροντα του ατόμου και της κοινωνίας βρίσκονται σε απόλυτη αρμονία.»*¹⁰⁰ Η παραλίγο παραγόμενη αταξία των ατομικών συμφερόντων διευθετείται με τη συμβολή του αόρατου χεριού, το οποίο, με την συμβολή παράλληλα των όποιων κρατικών παρεμβάσεων, επιφέρει τάξη στο πολιτικό και οικονομικό σκηνικό κάθε έθνους. *«Η ένταση μεταξύ μετασχηματιστικής δύναμης του “αόρατου χεριού” και ενεργητικής, συνειδητής δράσης με υποκείμενο τη σοφή, διακατεχόμενη από δημόσιο πνεύμα, πολιτική ηγεσία, αντανακλά την εγγενή αντιφατικότητα του πραγματικού κόσμου.»*¹⁰¹ Οι σμιθιανές αναπτύξεις ενώ συνεχώς παρουσιάζουν το φυσικό σύστημα ως πλήρως εναρμονισμένο την ίδια στιγμή εισάγουν ως απαραίτητους τους θεσμούς εκείνους οι οποίοι εγγυώνται την αποφυγή των συνθηκών αστάθειας!¹⁰² Η παραπάνω αντιφατική κίνηση ίσως βρίσκει τη λύση της εάν ανατρέξει κάποιος στην ιστορική τοποθέτηση του έργου του Σμιθ, λαμβάνοντας υπόψιν την αναθεωρημένη έκδοση της *Θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων* έπειτα από την τέλεση της Γαλλικής επανάστασης.

Το άνωθεν σχήμα του αόρατου χεριού συνδέεται όπως επισημάνθηκε με μια δομή πρόνοιας για την εξασφάλιση των απαραίτητων αγαθών για όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους είτε είναι επαίτες, είτε ενδεείς, είτε προνομιούχοι. Η ισότητα πρόσβασης στους όρους κοινωνικής αναπαραγωγής ανατρέχει στους όρους της ελευθερίας και της ισονομίας ως προϋποθέσεις της εγκαθιδρυμένης πολιτικής εξουσίας. Το μοτίβο ως εκ τούτου του αόρατου χεριού συνδέεται με τους κοινωνικούς όρους οι οποίοι δεσμεύουν τις επιμέρους ατομικές πράξεις. Η σμιθιανή ανάλυση μάλιστα φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει πως οι αστικές ελευθερίες, όπως η

¹⁰⁰ Rubin, 1993: 221

¹⁰¹ Δρόσος, 1994: 101

¹⁰² «Η θεμελίωση των θεσμών ξεκινά από την ίδια τη φύση του ανθρώπινου πράττειν. Αρθρώνεται στις αντιφάσεις του και στην αδυναμία του ανθρώπου να πράξει οτιδήποτε χωρίς αναφορά στους άλλους.» Δρόσος, 1994:56

ελευθερία διάθεσης και επένδυσης του κεφαλαίου, όταν καταστρατηγούνται, αποτελούν παραβιάσεις των ίδιων των ανθρώπινων δικαιωμάτων, όπως αυτά συγκροτούνται κατά την διαδικασία διάνοιξης του αστικού ορίζοντα, ως χωριστικών δικαιωμάτων. (WN.IV.vii.b.44).

Όσον αφορά την πολιτική εξουσία, το αόρατο χέρι αναφέρεται σε ένα υπόδειγμα πολιτικής διακυβέρνησης, το οποίο είναι μεν ορθολογικό, αλλά δεν είναι σχεδιασμένο, και εφόσον οι προκείμενες του είναι ορθολογικές, η πραγματικότητα η οποία απορρέει από αυτό θα όφειλε να στερείται των αντιφάσεων της. Μια χαρακτηριστική αντίφαση αυτής της κοινωνίας, η οποία θα οξυνθεί την περίοδο της μαρξικής συγγραφής αποτελεί η συνεχώς αυξανόμενη ένδεια του πληθυσμού τη στιγμή κατά την οποία αυτή η κοινωνία αποτελεί την πλέον πλούσια. Το μοτίβο του αόρατου χεριού θεματοποιεί το ζήτημα της διανομής των αγαθών μεταβαίνοντας στην προβληματική της πολιτικής οικονομίας και με αυτό τον τρόπο συνδέονται αμφοτέρως σμιθιανές προβληματικές (*Θεωρία ηθικών συναισθημάτων* και *Πλούτος των εθνών*): η αρχή της ισονομίας μετατρέπεται σε προϋπόθεση συγκρότησης της πολιτικής εξουσίας με αναφορά σε όρους κοινωνικής αναπαραγωγής. Το επίδικο ζήτημα στον άξονα της πολιτικής συγκροτείται ως αίτημα δημιουργίας πλέγματος απρόσωπων σχέσεων και αυτονομημένων από ιδιοτελή συμφέροντα εμπορευματικών συσχετίσεων προσανατολισμένες στο αίτημα της αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων σε ολιστικό πλαίσιο.¹⁰³ Η ίδια η πολιτική οικονομία συγκροτείται ως επιστήμη βασική κατηγορία ανάλυσης της οποίας είναι η ίδια η πολιτική δραστηριότητα και η μέριμνα αυτής (τελεολογικά προσανατολισμένη) η ανάπτυξη όλων των επιμέρους μελών της κοινωνίας προκειμένου να μετέχουν στον πολιτικό διάλογο και η εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης για όλα ανεξαιρέτως τα μέλη της.¹⁰⁴

Συμπυκνώνοντας: η προσπάθεια του κάθε εγωιστή δρώντα να μεγιστοποιήσει το ατομικό του όφελος, συμβάλλει στην αύξηση του ετήσιου προϊόντος με τρόπο μη σχεδιασμένο και συνειδητό από ατομική σκοπιά. Η επένδυση στο εσωτερικό εμπόριο και η επιθυμία για αύξηση του κέρδους (WN.IV.ii.5,7), οι οποίες είναι αποφάσεις οι οποίες λαμβάνονται σε ατομικό επίπεδο, καθώς οι μεμονωμένοι δρώντες τις βρίσκουν πιο συμφέρουσες για τους ίδιους, απολήγουν στην προώθηση του γενικού συμφέροντος, ως εάν να καθοδηγούνται από ένα αόρατο χέρι (WN.IV.ii.9). Η

¹⁰³ Δρόσος, 1994: 51

¹⁰⁴ Ψυχοπαίδης, 1990: 80

προβληματική του αόρατου χεριού αναπτύσσεται σύμφωνα με τον Ψυχοπαίδη σε αναφορά με την κριτική στο μερκαντιλιστικό σύστημα -Κύριο χαρακτηριστικών των όποιων μερκαντιλιστικών πολιτικών και θεωριών αποτελεί σύμφωνα με τον Δρόσο η επιθυμία υπαγωγής όλων των οικονομικών συστημάτων στην προτεραιότητα ανάπτυξης του εξωτερικού εμπορίου.¹⁰⁵ - και αποκαλύπτει πως η επιδίωξη του κέρδους οδηγεί σε συνειδητή επιδίωξη ένταξης της οικονομικής δραστηριότητας σε πλαίσιο πολιτικών και συναλλακτικών σχέσεων η οποία αποτελεί η ίδια ενδιάμεση αξία και η πραγματοποίησή της καθιστά δυνατό το δημόσιο συμφέρον.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Δρόσος, 1994: 39

¹⁰⁶ Ψυχοπαίδης, 1990: 30

13. Η προβληματική της δίκαιης ιδιοποίησης των δεδουλευμένων

Το αίτημα από πλευράς Σμιθ, εκφραζόμενο μέσα από το μοτίβο του αόρατου χεριού, περί δίκαιης ιδιοποίησης των προϊόντων της γης από την εργασία, θέτει τις σμιθιανές αναπτύξεις σε τροχιά υπέρβασης του παροντικού ιστορικού τους ορίζοντα. Η υπέρβαση μπορεί να εντοπιστεί συγκεκριμένα στο γεγονός πως ενώ ο Σμιθ αρθρώνει τη θεωρία του βασισμένος σε μια κοινωνία της αγοράς ως συνθήκη η οποία έχει ως όρο ύπαρξης της έναν ανεπτυγμένο βαθμό καταμερισμού της εργασίας, παρακάμπτει μια λογική βασισμένη στην αυτορρύθμιση της αγοράς, θέτοντας το πλαίσιο δίκαιης διανομής των αγαθών ως μη διαμεσολαβημένο από αυτήν (TMS,IV.1.10). Το μοτίβο του αόρατου χεριού επανέρχεται στο συγκεκριμένο σημείο των σμιθιανών αναπτύξεων προκειμένου να προσδώσει επιπλέον ηθική δικαιολόγηση στο εγωιστικό πράττειν: η εκπλήρωση των πολυτελών επιθυμιών της ευημερούσας τάξης δημιουργεί θέσεις εργασίας και κατ' επέκτασιν εισοδήματα για την ενδεή τάξη.¹⁰⁷ Ο λόγος για τον οποίο ο Σμιθ παρακάμπτει την αγορά προκειμένου να θέσει το ζήτημα της επανιδιοποίησης των προϊόντων από την εργασία, εδράζεται στο γεγονός πως η ίδια η αγορά, από τη δομή την οποία αυτή έχει, λειτουργεί αποτρεπτικά στην διαδικασία αναστοχασμού ως προς τις προϋποθέσεις συγκρότησης της. Μια σκοπιά θεωρίας άλλωστε η οποία ασπάζεται μια λογική αυτορρύθμισης δεν μπορεί να έχει μια θεωρία για το κοινωνικό, ή μια ανάλυση σχετικά με τον καταμερισμό της εργασίας, όπως έχει η σμιθιανή, καθώς περιλαμβάνει εντός της μόνο τον παράγοντα της αγοράς.

Η κρατική μέριμνα περί επανιδιοποίησης των δεδουλευμένων από την εργασία παραπέμπει στην σύνδεση της κρατικής παρέμβασης με την ορθή πολιτική πράξη, με βάση τα παραπάνω είναι πιθανή η σύνδεση της θεωρίας του φυσικού συστήματος με τον πυρήνα των φυσικοδικαϊκών προσεγγίσεων. Η σύνδεση των σμιθιανών αναπτύξεων σχετικά με την εργασία ως διαδικασία γένεσης οικονομικών αξιών με την φυσικοδικαϊκή προβληματική, διανοίγει το ζήτημα της δίκαιης ιδιοποίησης των προϊόντων εργασίας. Η αναφορά στο φυσικοδικαϊκό πλαίσιο είναι αυτή η οποία σύμφωνα με την ερμηνεία του Ψυχοπαίδη διασώζει το επιχείρημα από μια θετικιστική τροχιά άκριτης αποδοχής των όρων συγκρότησης του κοινωνικού (λήψη του ζητουμένου), εντάσσοντας το σε μια κριτική παράδοση η οποία εξετάζει τις προϋποθέσεις ανάπτυξης και λειτουργίας του κοινωνικού. Εφόσον η ίδια η εργασιακή διαδικασία προσλαμβάνεται ως δαπάνη ανθρώπινης ζωτικότητας αναδύονται

¹⁰⁷ Ιωαννίδης, 1988: 416

ζητήματα σχετικά με την άρση της εκμετάλλευσης η οποία απορρέει ουσιαστικά από τον καταστατικό θεσμό της αστικής κοινωνίας: την ατομική ιδιοκτησία, στα θεμέλια της οποίας εντοπίζεται ριζωμένη η καπηλεία της ανθρώπινης εργασίας από την ίδια την εργατική δύναμη η οποία την παράγει.¹⁰⁸ Η σχέση πλέον με τα παραγόμενα αντικείμενα δεν προκύπτει άμεσα, παλαιότερα ο εργαζόμενος συναντούσε στην θέα του παραγόμενου αντικειμένου την εργασία του, πλέον η οικειοποίηση ενός αντικειμένου εκφράζεται ως η μη επιτελεσμένη εργασία από μέρους του εργαζόμενου, ως η ποσότητα της εργασίας η οποία δεν δαπανήθηκε προκειμένου να έρθει στην κατοχή του εκάστοτε δρώντα το συγκεκριμένο εργασιακό προϊόν. Τα άτομα εμφανίζονται ως κάτοχοι αφηρημένων αντικειμένων τα οποία θα ανταλλάξουν προκειμένου να επέλθουν στην κατοχή τους συγκεκριμένα χρήσιμα για τους ίδιους προϊόντα αλλότριας δαπανημένης εργασιακής δύναμης.¹⁰⁹

Η διαπλοκή πολιτικής και οικονομίας είναι αναπόδραστη, ως σύζευξη η οποία εγγυάται την αξιακή ανόρθωση των καταστρατηγημένων αξιών, καθώς η πολιτική αξία παράγεται ταυτόχρονα με την οικονομική: οι προϋποθέσεις για την παραγωγή οποιασδήποτε οικονομικής αξίας εδράζονται πλέον στο πολιτικό πεδίο ως εχέγγυο για την μη κατάρρευση του συστήματος. Η πολιτική με αυτόν τον τρόπο αναβαθμίζεται στη σμιθιανή προβληματική, σε καταστατική κρατική παρέμβαση στην κοινωνία της αγοράς για την επανεδραίωση του φυσικού συστήματος. Τα προϊόντα τα οποία εισέρχονται στην αγορά εκλαμβάνονται ως διαδικασία πραγματοποίησης της αξίας, και όταν η πραγμάτωση αυτής της αξίας παρεμποδίζεται τότε παρατηρείται μια συνθήκη δυσμενούς παρεμβολής στην ίδια την κοινωνική αναπαραγωγή. Η ίδια η σμιθιανή θεωρία της αξίας συνδέει άρρηκτα το πολιτικό και το οικονομικό στοιχείο, καθώς εξετάζει το ζήτημα της παραγωγής προϋποθέσεων –και υλικού χαρακτήρα- για την σύσταση του κράτους και από την άλλη πλευρά ασχολείται με το αίτημα της παραγωγής γενικών και αφηρημένων έννομων ρυθμίσεων παραγόμενων από το κράτος προκειμένου να λειτουργήσει εύρυθμα η οικονομική σφαίρα.

¹⁰⁸ Ψυχοπαίδης, 1992: 39-41

¹⁰⁹ Ματιό, 1997: 124-5, 127

14. Σύνταγμα και συντεταγμένη κοινωνία

Η περιγραφή του σχήματος του αόρατου χεριού αναπτύσσεται συγχρόνως με την ανάλυση την σχετική με την φιλοπατρία, το σύνταγμα και το πνεύμα συστήματος. Ο Σμιθ αναπτύσσει μια επιχειρηματολογία με αναφορά στην σχέση συγκεκριμένων πολιτικών συμφερόντων μέσα στο υφιστάμενο πολιτικό σύστημα διαγιγνώσκοντας πως αφενός διάφορες ομάδες ατόμων κατέχουν ορισμένα προνόμια και πως κάθε υποκείμενο είναι με φυσικό τρόπο προσδεμένο στη δική του τάξη και ομάδα. Η πρόσδεση αυτή περιλαμβάνει και έναν μεγάλο βαθμό μεροληψίας από μέρους της κάθε ομάδας, η οποία δυσχεραίνει το να πειστούν τα άτομα πως η ευημερία του κράτους προϋποθέτει τον μετριασμό των επιμέρους συμφερόντων· η επιδίωξη εκπλήρωσης όμως παράλληλα αυτών των συμφερόντων οδηγεί στην ανάπτυξη του πλούτου και στην επίτευξη μιας σχετικής ισορροπίας εντός του πολιτικού συστήματος. Οι σμιθιανές αναπτύξεις σχετικά με το ζήτημα της πολιτικής συγκροτούνται ως εκ τούτου ως θεώρημα εξισορρόπησης αντίθετων και αντίρροπων κοινωνικών συμφερόντων τα οποία καλείται να συμβιβάσει η πολιτική δράση. Η διαδικασία αυτή εξισορρόπησης των αντικρουόμενων συμφερόντων, οδηγεί σχεδόν αναπόδραστα στον περιορισμό του πνεύματος πειραματισμού το οποίο πυροδοτεί βίαιες και απότομες αλλαγές στους καθιερωμένους κοινωνικούς και οικονομικούς σχηματισμούς.

Από την προϊούσα χωριστική δομή της κοινωνίας, ως συνόλου οργανωμένων τάξεων, εξαρτάται το σύνταγμα του κράτους, στο οποίο απεικονίζεται η δομή των επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων (TMS, VII.iv.36). Η τάση της κάθε επιμέρους τάξης είτε να διατηρήσει τα προνόμια της ως έχουν (προνομιούχα τάξη), είτε να τα αυξήσει σε βάρος των άλλων τάξεων, η όποια αλλαγή δηλαδή όσον αφορά τον φορέα των προνομίων, αναφέρεται και σε μια επακόλουθη συνταγματική αλλαγή (TMS, VI.ii.2.9). Το σύνταγμα του κράτους αποτελεί όρο συγκρότησης της ατομικής πράξης από τη σκοπιά των εγωιστών δρώντων, καθώς η συντεταγμένη κοινωνία εκφράζει την ίδια την προϋπόθεση της ανταλλακτικής διαδικασίας στο πλαίσιο αστικών κοινωνιών. Η διατήρηση των εκάστοτε προνομίων ως εκ τούτου είναι συνδεδεμένη με την ύπαρξη του κράτους, ως τον φορέα εκείνον ο οποίος εγγυάται την ασφάλεια και προστασία των επιμέρους μελών του (TMS, VI.ii.2.10). Άρα, κατά μια έννοια, οι τάξεις, ασχέτως των προνομίων τα οποία κατέχουν ή μη, οφείλουν να προωθούν με τη δράση τους την υποστήριξη της κρατικής λειτουργίας, ως εκείνης της λειτουργίας η οποία εγγυάται την «ύπαρξη» τους. *«Το καθήκον του κράτους δεν είναι να ρυθμίζει άμεσα τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά να εγγυάται το πλαίσιο της ελεύθερης*

*οικονομικής δραστηριότητας των ατόμων.*¹¹⁰»Αξίζει να τονισθεί πως το σύνταγμα στη σμιθιανή ανάλυση λαμβάνει μια σημασία η οποία εμπεριέχει εντός της, πέρα από την ισχύουσα έννοια (νομικό σύνταγμα), όλες τις παραπάνω, περιέχει δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο συντάσσεται η κοινωνία εντός της πολλαπλότητας των τάξεων και των ομάδων οι οποίες μπορούν να παρατηρηθούν. Η διατήρηση, η συντήρηση και η ισορροπία επομένως συγκροτούνται ως οι ελάχιστες προϋποθέσεις για τη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος ως έχει.

Στον αντίποδα της ανάλυσης, η οποία σχετίζεται με το ελάχιστο των όρων για την εξισορρόπηση του πολιτικού συστήματος ως έχει, ο Σμιθ αναπτύσσει και ένα δεύτερο υπόδειγμα λειτουργίας βασισμένο στη φιλοπατρία, ως συνθήκη προώθησης των συνθηκών διαβίωσης εντός ενός έθνους κράτους. Η εικόνα του πατριώτη, όπως σκιαγραφείται από το Σμιθ, ταυτίζεται όχι με κάποιον ή κάποιους μεμονωμένους δρώντες (με την προώθηση δηλαδή της ανάπτυξης κάποιων συγκεκριμένων ατόμων), αλλά με την ταύτιση με το σύνολο των κρατικών θεσμών και με την επιθυμία ανάπτυξης τόσο των ίδιων των θεσμών όσο και των κρατικών υποδομών. Η ίδια η φιλοπατρία, ως συνθήκη ταύτισης με τα μέσα και εν προκειμένω τα κρατικά, ως διαδικασία δηλαδή ταύτισης του εκάστοτε πολίτη με κρατικές λειτουργίες, προωθεί την ίδια την μεταρρυθμιστική πολιτική και επανανοηματοδοτεί την πολιτική δράση (TMS,IV.1.11).

Η αγάπη προς την πατρίδα, η φιλοπατρία, συνδέεται άρρηκτα με την κατασκευή της έννοιας του πολίτη. Σε συνθήκες ειρηνικής διαβίωσης, δίπλα στην αρετή της δικαιοσύνης ως συγκροτησιακής αρχής της νεωτερικής πολιτικής οργάνωσης, συναντώνται, ως εναρμονισμένες, ακόμα δύο αρχές: η αρχή της νομιμότητας και η αρχή της ευημερίας. Η αρχή της νομιμότητας αναφέρεται στο σεβασμό και στην υπακοή την οποία πρέπει να επιδεικνύουν οι πολίτες στο σύνταγμα (ως τήρηση των συνταγματικών προκειμένων), ενώ η αρχή της ευημερίας αναφέρεται στη στάση εκείνη του πολίτη ο οποίος μεριμνά για την ευημερία των συμπολιτών του. Σε περιόδους όμως δυσαρέσκειας και κοινωνικής αποδιοργάνωσης οι δύο αυτές αρχές δεν συγκλίνουν και τίθενται με αυτόν τον τρόπο ζητήματα νομιμοποίησης του υπάρχοντος συστήματος. Τα ζητήματα νομιμοποίησης, τα οποία εγείρονται σε τέτοιες περιόδους, εκφέρονται ως ερωτήματα σχετικά με την πιθανή δράση του πατριώτη: σε ποιες περιπτώσεις οφείλει να στραφεί προς την κατεύθυνση της παλινόρθωσης της πρώην καθεστηκυίας τάξης

¹¹⁰ Δρόσος, 1994: 22

και σε ποιες περιπτώσεις πρέπει να υποστηρίξει μεταρρυθμιστική πολιτική; (TMS, VI.ii.2.12). Αναδύονται ως εκ τούτου ερωτήματα σχετικά με την στάση του κυρίαρχου και γενικότερα την εξουσία του πολιτικού, ο οποίος πρέπει να επιβάλλει την αυτοκυριαρχία (η αυτοκυριαρχία νοείται ως μη υπέρβαση του ορίζοντα των συμφερόντων) στους συνεργάτες του. Η ίδια η πολιτική αναλαμβάνει το ρόλο της νομιμοποίησης της υπάρχουσας συνθήκης, επωμίζεται το έργο της επίτευξης της κοινωνικής συνοχής. *«Η έννοια του όλου ως σύνθεση των συμφερόντων των επί μέρους τάξεων είναι πολιτική.»*¹¹¹

Σε συνθήκες αναταραχής και συγκρούσεων αναπτύσσεται ένα συγκεκριμένο πνεύμα συστήματος-λαμβάνοντας τον χαρακτήρα της διαμόρφωσης από μέρους ορισμένων πολιτικών της αναπαράστασης μιας ειδυλλιακής κατάστασης-, σημειώνει ο Σμιθ, το οποίο αναμειγνύεται με το δημόσιο πνεύμα και καθυποτάσσει το ως όφειλε πολιτικό πνεύμα, το οποίο θαμπώνεται και οι εκφραστές του παρασύρονται από τη φαντασιακή ομορφιά, η οποία πηγάζει από το ιδανικό σύστημα το οποίο εικάζουν πως μπορεί να εφαρμοστεί. Σε περιόδους αναταραχής λοιπόν εκδηλώνεται το πνεύμα συστήματος, υποστηριζόμενο μάλιστα από ένα πνεύμα φανατισμού, θέτοντας ταυτόχρονα σε δεύτερη μοίρα τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας (TMS, VI.ii.2.15). Στον αντίποδα όσων θαμπώνονται, παρατηρείται και μια ομάδα ανθρώπων, οι οποίοι επιδεικνύουν ανόθευτο δημόσιο πνεύμα (ανθρωπισμός και αγαθή προαίρεση) και οι οποίοι θα σεβαστούν την διαίρεση τόσο των υπαρχουσών δυνάμεων, όσο και των προνομίων, και θα αρκεστούν στην αναχαιτίηση της δράσης κάποιων ομάδων συμφερόντων, οι οποίες θα επιχειρήσουν να επιβάλλουν τα ίδια συμφέροντα τους ακόμα και με τη χρήση υπέρμετρης βίας (TMS, VI.ii.2.16). Η σμιθιανή ανάγνωση σχετικά με την κρισιακή συγκυρία απόσπασης των δύο αρχών αυτών αναδεικνύει την ανάγκη για ανεύρεση πεδίου μεσότητας και στην πολιτική.

Όσον αφορά το πνεύμα συστήματος θα μπορούσε να ειπωθεί πως είναι η πολιτική εκδοχή της συμπαθητικής ταύτισης με τα μέσα, η οποία συμπυκνώνει εννοιακά τη συνθήκη κατά την οποία τα μέσα εκπλήρωσης των επιμέρους σκοπών αυτονομούνται από αυτούς, λαμβάνοντας την μορφή της τεχνοκρατίας. Το πνεύμα συστήματος εκφράζει εκείνη ακριβώς την σκοπιά η οποία σχετίζεται με την ανάγκη λειτουργίας του συστήματος παρά τις ενδεχόμενες αντιφάσεις και δυσλειτουργίες του, αποτελεί την πολιτική λύση των αντιφάσεων οι οποίες προκύπτουν τόσο από τον ηθικό

¹¹¹ Ψυχοπαίδης, 1990: 34

κόσμο, όσο και από τις παραγόμενες δυσλειτουργίες σε επίπεδο αγοράς. Η επικράτηση του πνεύματος συστήματος, με την ταυτόχρονη υπονόμηση των ορθολογικών κριτηρίων διακυβέρνησης και την όποια αμετροέπεια συνοδεύει τα παραπάνω, οδηγεί την πολιτική δράση σε παραγκωνισμό της εκπλήρωσης του στόχου της γενικής ευημερίας (TMS.VI.ii.2.17). *«Η επαναστατική κατάσταση είναι η κατ' εξοχήν κατάσταση ανάπτυξης «πνεύματος συστήματος» που συγκροτείται ως αφηρημένο ιδανικό που έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση των πραγματικών αναγκών της κοινωνίας και καταλήγει σε φανατισμό.»*¹¹² Στον αντίποδα της συνθήκης επικράτησης αυτού το οποίο ο Σμιθ ονομάζει πνεύμα συστήματος αρθρώνεται το δημόσιο πνεύμα ως η συνθήκη εκείνη επικράτησης αισθημάτων αγαθής προαίρεσης. Δημόσιο πνεύμα και πνεύμα συστήματος ενυπάρχουν ως συνθήκες ταυτόχρονα εντός των υποκειμένων, άλλοτε επικρατεί η μια αρχή και άλλοτε η άλλη (TMS,IV.1.11).

Το αίτημα σχετικά με την επίτευξη σχέσης μεσότητας στον πολιτικό ορίζοντα νοείται μάλλον ως διαδικασία αναστοχασμού επί των απαραίτητων όρων χειραφέτησης της εργατικής τάξης από τις αλλοτριωτικές συνιστώσες της διαδικασίας παραγωγής στην οποία εμπλέκεται. Η παραγωγική διαδικασία χαρακτηρίζεται ως αλλοτριωτική καθώς τόσο λόγω της υπερειδίκευσης, όσο και λόγω του αυξημένου ωραρίου, βάλλεται η συγκρότηση της ανθρώπινης φύσης ως ικανής να ανταποκρίνεται στον όρο κοινωνική. Η ελλιπής συγκρότηση της ανθρώπινης φύσης εστιάζει κυρίως στη μη ανάπτυξη των μηχανισμών οι οποίοι εγγυώνται την κοινωνική συνοχή: συμπαθητικός μηχανισμός και ακομμάτιστος/ αμερόληπτος παρατηρητής. Οφείλει να σημειωθεί πως η ορθή ηθική κρίση η οποία θα μετασχηματιστεί σε ορθή ηθική πράξη περιλαμβάνει όχι την αφομοίωση των συμφερόντων της εργατικής τάξης στη σκιαγράφηση των συμφερόντων του πολίτη, αλλά τη μέριμνα σχετικά με την ορθή (μέση) πολιτική σχέση ανάμεσα στα διάφορα ταξικά συμφέροντα. Η γενικότητα της έννοιας του πολίτη κατασκευάζεται εξάλλου σε αφαίρεση από τα προαστικά δεσμά των προσωπικών εξαρτήσεων και των προνομίων των νομοκατεστημένων τάξεων.¹¹³

¹¹² Ψυχοπαίδης, 1990: 38

¹¹³ Γράβαρης, 1994: 45

15. Η δομή της ανταλλακτικής σχέσης

Ο Σμιθ ονομάζει τον συγκαιρινό περιγραφόμενο από τον ίδιο τύπο κοινωνίας ως σύστημα το οποίο ταυτόχρονα ρέπει, αλλά και αποκλίνει από το υπόδειγμα του φυσικού συστήματος¹¹⁴, όπου ως φυσικό σύστημα νοείται ένα ορθολογικά συγκροτημένο υπόδειγμα κοινωνικής αναπαραγωγής, κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση του οποίου διαδραματίζει η αγορά ως χώρος, στο πλαίσιο του οποίου συντελούνται οι όποιες ανταλλαγές ανάμεσα στα υποκείμενα (WN,II.ii.94). Η όποια τάση του ανθρώπου να ανταλλάσσει εδράζεται, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, στην ίδια τη συγκρότηση της ανθρώπινης φύσης (WN,I.ii.1). Η φυσική τάση των υποκειμένων προς ανταλλαγές προϋποθέτει ήδη την ικανότητα τους να εισέρχονται στη θέση των άλλων προκειμένου να συνεννοηθούν και να πείσουν το συνομιλητή τους για την ωφελιμότητα της όποιας ανταλλαγής την οποία επιδιώκουν να πραγματοποιήσουν (WN,I.ii.2). Οι ίδιες οι δομές της ανταλλαγής προϋποθέτουν άτομα, τα οποία εισέρχονται σε μια τέτοια διαδικασία, προσδοκώντας να αποκομίσουν κάποιο όφελος για τους ίδιους, προκρίνοντας όμως το συμφέρον του άλλου. Η απαρχή λοιπόν του σμιθιανού στοχασμού έγκειται στην ανεύρεση εγωιστικών κινήτρων στην ίδια την οικονομική αλληλεξάρτηση των δρώντων, αλλά προϋποθέτει τον μετριασμό αυτών των συναισθημάτων προκειμένου να επιτευχθεί η ανταλλαγή, προϋποτίθεται δηλαδή ένα ελάχιστο συναίνεσης το οποίο επιτυγχάνεται μέσω της ενεργοποίησης των συμπαθητικών μηχανισμών. «*Η φυσική τάση για ανταλλαγή, εκτός από έκφραση ατομικών συμφερόντων του δρώντος, λειτουργεί και ως μορφή κοινωνικής συνεργασίας.*»¹¹⁵ επισημαίνει ο Δρόσος, καθώς αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση η αλληλοδιαπλοκή των δρώντων προκειμένου να επιτευχθούν ανταλλακτικές διαδικασίες.

Η αγορά ως χώρος ανταλλαγών, ο οποίος διαμεσολαβεί τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, έχει ως βασική της προϋπόθεση τον μηχανισμό της συμπάθειας και την ύπαρξη του ακομμάτιστου παρατηρητή (σύνδεση *Θεωρίας ηθικών συναισθημάτων με Πλούτο των εθνών*). Ο πυρήνας ως εκ τούτου της σύνδεσης και της συνοχής του κοινωνικού ιστού βασίζεται στην ανταλλακτική σχέση ως συγκροτησιακής στιγμής της ίδιας της κοινωνίας, ως αναγκαία στιγμή συνεργασίας ανάμεσα στους εγωιστές δρώντες. Ο μηχανισμός της συμπάθειας όμως χρήζει

¹¹⁴ Pack, 2010: 63

¹¹⁵ Δρόσος, 1994: 31

διαπροσωπικής, άμεσης επαφής των δρώντων υποκειμένων μεταξύ τους, προκειμένου να λειτουργήσει ως συνεκτικός δεσμός, ενώ η αγορά και η δομή συνεργασίας των δρώντων την οποία αυτή ενέχει, δεν προϋποθέτει ως όρο της τη δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων, οπότε η κοινωνική συνοχή είναι εγγυημένη με άλλον τρόπο σε αυτό το πλαίσιο. Ο μηχανισμός της συμπάθειας διαμεσολαβημένος πλέον από την ανάλυση σχετικά με τον καταμερισμό της εργασίας ο οποίος εμπεριέχεται στον *Πλούτο*, αναδεικνύει διαδικασίες γένεσης κανόνων οι οποίες βασίζονται σε κριτήρια πέραν της αποδοχής ή απόρριψης μιας πρακτικής από τους δρώντες.¹¹⁶ Η φυσική ροπή του ανθρώπου προς τις ανταλλαγές εξυπηρετεί, πέραν της ικανοποίησης εγωιστικών συμφερόντων, και την ανάγκη αξιοποίησης του πλεονασματικού προϊόντος με τη μορφή της ανταλλαγής του σε ένα πλαίσιο κοινωνικής συνεργασίας των δρώντων, καθώς τα άτομα δεν παράγουν πλέον μόνο για να εξυπηρετήσουν οικείες ανάγκες, το αντίθετο μάλιστα, κύριος σκοπός της παραγωγής στον νεωτερικό ορίζοντα είναι η παραγωγή αγαθών, η οποία κατευθύνεται στην κατανάλωση/ εκμετάλλευση τους από αλλότριες δυνάμεις. Η συνειδητοποίηση του υψηλού βαθμού του καταμερισμού της εργασίας από τους δρώντες θα μπορούσε να συγκροτούσε έναν μηχανισμό ο οποίος θα αναγνώριζε το απαραίτητο της συνεργασίας με άλλους δρώντες, έναν μηχανισμό κοινωνικής συνοχής.

Η ίδια η ανταλλακτική σχέση αποτελεί ταυτόχρονα τόσο ατομική, όσο και κοινωνική πρακτική, από πλευράς των ατόμων ιδωμένη εκφράζει μεμονωμένες οικονομικές λειτουργίες, από πλευράς κοινωνίας εκφράζει την ίδια την συγκροτησιακή πρακτική της εμπορευματικής κοινωνίας.¹¹⁷ Η ανταλλακτική σχέση σε συνδυασμό με την ιδεολογική λειτουργία την οποία εκπληρώνει η ταύτιση με τα μέσα των ισχυρών απαντά στο ζήτημα της σύνδεσης της πολιτικό-οικονομικής θεωρίας της αξίας με το αξιακό πρόβλημα.¹¹⁸ Η συνολική παραγωγή της εργασίας αναφέρεται παρόλα αυτά από πλευράς θεωρίας της αξίας στην κοινωνική εργασία, ενώ η θεωρία αναπαραγωγής και ανταλλαγής μεταξύ των διάφορων τομέων παραγωγής αναφέρεται στους όρους ανταλλαγής των χρηστικών αξιών οι οποίες παράγονται στους επιμέρους τομείς.¹¹⁹

Η ικανότητα του ανθρώπου ως εκ τούτου να αντιπραγματεύεται, δεν είναι αποτέλεσμα κάποιου σχεδιασμού από κάποιο συγκεκριμένο υποκείμενο, παρά

¹¹⁶ Ψυχοπαίδης, 1990: 50

¹¹⁷ Ματιό, 1997:119

¹¹⁸ Ψυχοπαίδης, 1992: 42

¹¹⁹ Ψυχοπαίδης, 1990: 81

αποτελεί κράμα της φυσικής τάσης προς την ανταλλαγή και ταυτόχρονα αναγκαία απόληξη για την επιβίωση του, καθώς σε εμπορικές κοινωνίες το υποκείμενο χρειάζεται την συνεργασία των άλλων υποκειμένων προκειμένου να αποκτήσει τα αναγκαία αγαθά (WN,I.iv.2). Τα άτομα συνδέονται μέσω της συνεργασίας τους αυτής, η οποία έχει ως άξονα αναφοράς την ανταλλαγή των προϊόντων εργασίας «...η εμπορευματική κοινωνία αναδύεται μονομιάς, ως μια κοινωνία βασισμένη, από τη μια πλευρά, στον καταμερισμό της εργασίας και, από την άλλη, στην ανταλλαγή μεταξύ ατομικών μονάδων- με άλλα λόγια ως μια κοινωνία βασισμένη στην εργασία και την ανταλλαγή...»¹²⁰.

Οι δρώντες, οι οποίοι μετέχουν σε κοινωνίες αγοράς, επιχειρούν να ικανοποιήσουν τα εγωιστικά τους συμφέροντα, δίχως η ικανοποίηση αυτών να είναι όμως πάντα δεδομένη· αναδύεται επομένως ένας βαθμός μέγιστης απροσδιοριστίας ως προς την ικανοποίηση των οικείων αναγκών. Οι επιμέρους πράξεις των δρώντων οι οποίες διαμεσολαβούνται από κοινωνικούς θεσμούς όπως η αγορά, χάνουν οποιαδήποτε υποψία ελέγχου από μέρος των ατόμων ως προς τα αποτελέσματα τους, εφόσον τα αποτελέσματα των συλλογικών τους πράξεων δεν μπορούν να είναι εκ των προτέρων γνωστά, άρα δεν μπορούν να αναχθούν σε κίνητρα της πράξης.¹²¹ Οι δρώντες όμως, οι οποίοι εισέρχονται στην ανταλλακτική διαδικασία, στοχεύουν, προκειμένου να καταστεί εφικτή η εκπλήρωση των εγωιστικών τους συμφερόντων, αναγκαία σε μια απόληξη, σε συμφωνία με τους άλλους δρώντες, οι οποίοι αποβλέπουν στον ίδιο σκοπό· η παραπάνω μέριμνα οδηγεί με κάποιον τρόπο στον σχετικό υπερκερασμό και μετριασμό της άνωθεν συνθήκης απροσδιοριστίας. Η προβληματική της απροσδιοριστίας εντοπίζεται έντονα και στις αναπτύξεις της *Θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων* στις οποίες εξετάζεται η περίπτωση της αναντιστοιχίας ανάμεσα στα κίνητρα και στα αποτελέσματα των πράξεων των δρώντων (αγαθά κίνητρα, αλλά παραγόμενο ημαρτημένο αποτέλεσμα). Για αυτόν ακριβώς το λόγο ο Σμιθ τονίζει πως αυτό το οποίο μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο τιμωρίας δεν μπορεί να είναι τα αισθήματα ή οι σκέψεις αλλά οι ίδιες οι πράξεις των δρώντων διαφορετικά κάθε δικαστήριο θα μεταμορφωνόταν σε ιερά εξέταση (TMS.II.iii.3.2).

Σε κοινωνίες αγοράς, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, παρατηρούνται συνθήκες γενικής αφθονίας, οι οποίες πηγάζουν από τον καταμερισμό της εργασίας

¹²⁰ Rubin, 1993: 228

¹²¹ Ιωαννίδης, 1988: 417

(WN,I.i.10), ο οποίος παρουσιάζει ως αναγκαίο μοτίβο την συνεργασία μεταξύ των δρώντων, το οποίο διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή ως πεδίο έκφρασης των εγωιστικών συμφερόντων, αλλά και παράλληλα ως αναγκαία συνθήκη του καταμερισμού της εργασίας (διανομή του παραγόμενου προϊόντος). Η κρατική λειτουργία στη σμιθιανή ανάλυση εμφανίζεται οριακά να παράγεται από την ίδια την ανταλλακτική διαδικασία, ως απάντηση στην ανάγκη η οποία απορρέει από την ανταλλαγή.¹²² Η όποια κρατική λειτουργία και παρέμβαση δεν οφείλει να προσλαμβάνεται ως εξωτερική προϋπόθεση της αγοράς η οποία βασίζεται στον αυξημένο βαθμό καταμερισμού της εργασίας, αλλά ως εγγενή της σε αυτόν παράγοντα ο οποίος αποτρέπει την κατίσχυση των άμετρων ιδιωτικών συμφερόντων τα οποία θέτουν σε συνθήκη επισφάλειας τη γενική ευημερία του συνόλου της κοινωνίας. Αίτημα αποτελεί η δημιουργία τέτοιου είδους κοινωνικών θεσμών οι οποίοι θα αναγκάζουν τα ιδιοτελή συμφέροντα να στρατεύονται όχι απλώς στην πλευρά της επιδίωξης του ατομικού πλουτισμού άνευ περιορισμών, αλλά στην πλευρά της επιδίωξης του ατομικού οφέλους το οποίο θα βρίσκεται σε σύμπνοια με την επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας.¹²³

Η ίδια η ανταλλαγή των προϊόντων εργασίας (ανταλλαγή ισοδυνάμων) φαίνεται να εμφανίζεται στη σμιθιανή ανάλυση ως η μόνη δυνατή μορφή την οποία ενδέχεται να λάβει ο καταμερισμός της εργασίας ως μηχανισμός, ο οποίος εγγυάται την συνοχή της κοινωνίας δια της αναγκαίας συνεργασίας των μελών της, εμφανίζεται δηλαδή η συγκεκριμένη αστική μορφή να φυσικοποιείται. «*O Smith δεν μπορεί να φανταστεί άλλον καταμερισμό εργασίας εκτός από αυτόν που βασίζεται στην ανταλλαγή-κατ' αυτόν πρόκειται για μια αναγκαία ιδιότητα της ανθρώπινης φύσης, ιδιότητα που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα.*»¹²⁴.

Ο καταμερισμός της εργασίας, λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, αποτελεί ουσιαστικά έναν αφανή τρόπο σύνδεσης των ατόμων μεταξύ τους, ο οποίος εγγυάται την κοινωνική συνοχή, καθώς αποτελεί την κατάφαση μιας κοινωνικής πραγματικότητας, στην οποία η συνεργασία με τους άλλους αποτελεί προϋπόθεση για την ίδια την επιβίωση. Η αναγκαιότητα της συνεργασίας (ο καταμερισμός δηλαδή της εργασίας) σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των παραγωγικών μέσων (εργαλεία)

¹²² Ψυχοπαίδης, 1990: 72

¹²³ Δρόσος, 1994: 36-7,56

¹²⁴ Rubin, 1993: 233

Κοινωνική συνοχή και κρατικές πολιτικές στο έργο του Α. Σμιθ

αποτελεί τους λόγους και ταυτόχρονα τις αιτίες της υψηλής παραγωγικότητας εντός του κεφαλαιοκρατικού ορίζοντα.

16. Ο καταμερισμός της εργασίας

Πριν εισέλθουμε σε μια διαδικασία ανασυγκρότησης της σμιθιανής ανάλυσης σχετικά με τον καταμερισμό της εργασίας οφείλουμε να παραθέσουμε ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με τη μέθοδο ανάλυσης την οποία ακολουθεί. Αρχικά, δεν γίνεται από μέρους του Σμιθ καμία αναφορά στο δικαϊκό πλαίσιο το οποίο περιβάλλει στην αστική κοινωνία τον ανεπτυγμένο βαθμό καταμερισμού της εργασίας, η ανάλυση εμφανίζεται να αφαιρεί από τον όποιο νομικό προσδιορισμό αφορά την εργασιακή διαδικασία (WN.I.i.1).

Η σμιθιανή ανάλυση, προκειμένου να πραγματευτεί το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας, δεν αφαιρεί μόνο από οποιονδήποτε νομικό προσδιορισμό, αλλά και από οποιοδήποτε πολιτικό πλαίσιο, έτσι ώστε η κοινωνία εμφανίζεται ως εάν έχει συγκροτηθεί ως κοινωνία απόλυτης οικονομικής ελευθερίας εντός της οποίας οι κεφαλαιοκράτες μπορούν να «μεταβούν» στην αγορά και να κινητοποιήσουν μέσω της εξαγοράς της με χρήμα, την ίδια την εργασία. Αυτή η αφαίρεση τείνει να παρουσιάζει την κοινωνία ως κοινωνία οικονομικής ελευθερίας στην αγορά της οποίας διατίθεται αφηρημένη εργασία.¹²⁵

Το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας ο Σμιθ το πραγματεύεται ως συνθήκη με διττή διάκριση, καθώς αναγνωρίζει πως άλλα χαρακτηριστικά λαμβάνει ο καταμερισμός της εργασίας ως τεχνικώς επιβαλλόμενη συνθήκη στο πλαίσιο μιας μονάδας παραγωγής και άλλα χαρακτηριστικά λαμβάνει στο κοινωνικό πλαίσιο (WN.I.i.3). Το σημαντικό είναι πως και στις δύο συνθήκες ο Σμιθ εντοπίζει τους λόγους αύξησης της παραγωγικότητας των εργαζόμενων στον χωρισμό ο οποίος συντελείται ανάμεσα στις διαφορετικές λειτουργίες, καθώς το κάθε άτομο πλέον δεν επιτελεί το σύνολο της εργασιακής διαδικασίας προκειμένου να κατασκευάσει ένα προϊόν, παρά μια μόνο συγκεκριμένη στιγμή της διαδικασίας και ο περιορισμός αυτός καθιστά δυνατή την εξειδίκευση των εργαζομένων (WN.I.i.4). Εάν ο σχεδιασμένος καταμερισμός της εργασίας ο οποίος εφαρμόζεται στο πλαίσιο της εργοστασιακής παραγωγής προς αύξηση της παραγωγικότητας μεταφερθεί στο κοινωνικό επίπεδο, επιχειρηθεί δηλαδή διάρρηξη της αυθόρμητης μορφής του καταμερισμού της εργασίας, τότε διαρρηγνύονται και παραβιάζονται οι καταστατικές αρχές της αστικής οργάνωσης, τόσο η ελευθερία και η αυτονομία, όσο και η γενικευμένη εξατομίκευση.

¹²⁵ Ψυχοπαίδης, 1990: 53, 70

Ο καταμερισμός της εργασίας σε κοινωνικό επίπεδο στο πλαίσιο της αστικής καπιταλιστικής κοινωνίας εκφράζεται ως οιονεί αυθόρμητος, δεν εμφανίζεται δηλαδή ως προϊόν σχεδιασμού της κρατικής μέριμνας. Αυτός ο φαινομενικά αυθόρμητος και ασχεδιάστος καταμερισμός της εργασίας στον αστικό ορίζοντα στηρίζεται στο θεμελιώδη και συγκροτητικό θεσμό της αστικής ιδιοκτησίας, ως δικαίωμα ελεύθερης διάθεσης της ιδιοκτησίας, ως απόρροια της ατομικής βούλησης και ελεύθερης επιλογής. Οι εξατομικευμένοι δρώντες στον νεωτερικό ορίζοντα επιλέγουν με γνώμονα το ίδιο συμφέρον και τον επιμέρους υπολογισμό σχετικά με αυτό, αυτοβούλως το επάγγελμα το οποίο θα ακολουθήσουν δεδομένου του γεγονότος πως δεν αποτελούν πλέον οι ίδιοι ατομική ιδιοκτησία, αλλά έχουν (ή έχουν τη δυνατότητα να έχουν) στην κατοχή τους ατομική ιδιοκτησία. Η ίδια η υπόδειξη από μέρους της κρατικής εξουσίας της μορφής που θα λάβει ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας καταστρατηγεί και παραβιάζει το θεμελιακό θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας. Η άρση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας παρακωλύει την εξατομικευμένη οικονομική δράση.

Ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας, στον αστικό ορίζοντα λαμβάνει ακόμα έναν χαρακτήρα, πέραν των προαναφερθέντων· αυτού της απόσπασης της αγοράς από το κράτος ή αλλιώς της οικονομίας από την πολιτική· για αυτόν το λόγο εξετάζονται συχνά από το Σμιθ ζητήματα επαναδιαμεσόλησης των δύο αυτών σφαιρών στον νεωτερικό ορίζοντα. Τίθεται παρόλα αυτά το εξής ζήτημα: πώς συμβιβάζεται το αξιακό πλαίσιο, το οποίο εκφράζεται μέσα από τη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* και μέσω ειδικότερα της εννοιακής κατασκευής του συντάγματος, η οποία εκφράζει παραδοσιακές πολιτικές αξίες, με την ταχύτατα αναπτυσσόμενη κοινωνία του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας; Απαντήσεις σχετικά με αυτή την σύνδεση δίνονται στο πέμπτο βιβλίο του *Πλούτου των εθνών*, στο οποίο επιχειρείται, λαμβάνοντας ως αφετηρία το ηθικό και αξιακό πλαίσιο του «συντάγματος», να εξεταστούν οι πολιτικοί όροι λειτουργίας της αγοράς, ως συστήματος του οποίου η λειτουργία σηματοδοτεί την ανάπτυξη σχέσεων ανισοτήτων. Στο πέμπτο βιβλίο του *Πλούτου* διαφαίνεται μια αντιστροφή στην πρωτοκαθεδρία της οικονομίας έναντι της πολιτικής, η οποία χαρακτηρίζει τις αναπτύξεις του πρώτου βιβλίου, στο οποίο η πολιτική εξουσία εμφανιζόταν μόνο ως εγγυητής της οικονομικής δραστηριότητας, πλέον τίθεται σε πρωτεύουσα θέση το πολιτικό στοιχείο. Έκδηλη κίνηση αυτής της

αντιστροφής, υπέρ της πολιτικής δραστηριότητας αποτελεί η πρόταξη των κρατικών δαπανών, έναντι των όποιων οικονομικών δραστηριοτήτων, από πλευράς εσόδων.¹²⁶

Η ανάλυση η σχετική με τις θετικές επιπτώσεις του καταμερισμού της εργασίας εντοπίζεται κυρίως στο πρώτο βιβλίο του *Πλούτο των εθνών*, όπου και διευκρινίζεται πως ο κυριότερος λόγος ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, στον ορίζοντα της νεωτερικότητας, βασίζεται σε αυτόν (WN,I.i.4). Το επιχείρημα του πρώτου βιβλίου του *Πλούτου* σύμφωνα με τον West συμπυκνώνεται ουσιαστικά στην θέση πως ο καταμερισμός της εργασίας προωθεί την πνευματική ανάπτυξη των ατόμων καθώς προωθεί την ποσότητα των αγαθών στα οποία έχουν πρόσβαση.¹²⁷ Άποψη με την οποία φαίνεται να συγκλίνει και ο Griswold, ο οποίος θεωρεί πως ο υψηλός βαθμός καταμερισμού της εργασίας αποτιμάται θετικά λόγω της βελτίωσης των υλικών συνθηκών διαβίωσης.¹²⁸ Ο καταμερισμός της εργασίας αυξάνει την ποσότητα της εργασίας με τρεις τρόπους: πρώτον, μέσω της αύξησης της επιδεξιότητας του μεμονωμένου εργάτη, δεύτερον, μέσω της εξοικονόμησης χρόνου, καθώς ο κύκλος της εκάστοτε εργασιακής διαδικασίας δεν εκτελείται εξολοκλήρου από έναν εργάτη (καταμερισμός της εργασίας), και τρίτον, μέσω της χρήσης μηχανών (τεχνικό επίπεδο εργαλείων) στην παραγωγική διαδικασία (η ανάπτυξη και η κατασκευή μηχανών αποτελεί ταυτόχρονα απόρροια αλλά και προϋπόθεση της ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας στον αστικό ορίζοντα) (WN,I.i.5,6,8).

Ο Σμιθ θα εξετάσει και την ίδια την ανάπτυξη της επιστήμης στο εσωτερικό της θεωρίας του καταμερισμού της εργασίας, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως ο πλούτος ο οποίος παράγεται από τον καταμερισμό της εργασίας δίνει τη δυνατότητα σε ορισμένους ανθρώπους να αποστασιοποιούνται από την εργασιακή παραγωγή και να συνδυάζουν διάφορες εμπειρικές παρατηρούμενες λειτουργίες μεταξύ τους, και με αυτόν τον τρόπο, ως διαδικασία σύνθεσης, παράγεται η φιλοσοφία (WN,I.i.9). Ο Σμιθ υποστηρίζει μάλιστα πως η ίδια η φιλοσοφική δραστηριότητα δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια πτυχή του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας, και η ίδια η επιστήμη οφείλει τη ραγδαία ανάπτυξη της στον καταμερισμό της εργασίας (WN.I.ii.4). «Από την παρατήρηση αυτή συνάγεται ότι η «ορθή» επιστήμη και θεωρία θα πρέπει να θεωρεί τον καταμερισμό της εργασίας ως «φυσική» προϋπόθεση της

¹²⁶ Νουτσόπουλος, 2011: 148

¹²⁷ West, 1964: 25

¹²⁸ Griswold, 1999: 261

σημερινής εξειδικευμένης κοινωνίας, και της ίδιας της της υπόστασης ως θεωρίας.»¹²⁹

Η σμιθιανή ανάλυση της εργασίας αποτελεί ουσιαστικά την ανάλυση, η οποία επιχειρείται για τον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας: η «ταύτιση» αυτή καθίσταται δυνατή, καθότι ο Σμιθ επιχειρεί την αποτίμηση της ίδιας της εργασίας εντός της αστικής κοινωνίας, στον ορίζοντα της οποίας η εργασία είναι ήδη και πάντα εγκιβωτισμένη στο πλαίσιο ενός συνεχώς αυξανόμενου καταμερισμού της εργασίας.

Η περιχαράκωση του εργαζόμενου στην επιτέλεση περιορισμένων εργασιών οδηγεί σταδιακά στον ηθικό του μαρασμό, στη διαφθορά και εν ολίγοις στην αποχάυνωση του. Όταν λοιπόν η κοινωνία παράγει διευρυμένα, παρουσιάζεται η ανάγκη για κοινωνική παρέμβαση λόγω των αρνητικών επιπτώσεων του καταμερισμού της εργασίας (WN.V.i.f.49). Εμφανίζεται η «πρόοδος» η οποία πηγάζει από τον υψηλό βαθμό καταμερισμού της εργασίας και συνεπάγεται αύξηση της παραγωγικότητας να επιτυγχάνεται σε βάρος της εργατικής τάξης, με την απώλεια των νοητικών και συναισθηματικών προϋποθέσεων απαραίτητων για να μετέχουν του πλούτου: τίθεται ως εκ τούτου αίτημα ορθής ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων της προόδου.¹³⁰ Ενώ το επιχείρημα του πρώτου βιβλίου συνοψίζεται στη θέση πως οι εργάτες γίνονται ράθυμοι και βραδύνουν χωρίς τη συμβολή του καταμερισμού της εργασίας, βλέπουμε πως αυτή η θέση αντιστρέφεται στο πέμπτο βιβλίο με τη σμιθιανή ανάλυση να υποστηρίζει πως η συμβολή του καταμερισμού της εργασίας οδηγεί τα άτομα σε ηθική και πνευματική απονέκρωση.¹³¹

Διευρυμένη αναπαραγωγή σημαίνει παράλληλα και ικανότητα να μορφωθεί μια μειονότητα ατόμων σε επίπεδο πολύ υψηλότερο από ότι στο παρελθόν, αλλά η γαλούχηση και ανατροφή μιας τάξης ειδικών δεν συνεπάγεται ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης για το σύνολο της κοινωνίας (WN.V.i.f.51). Αποτέλεσμα αυτής της απονέκρωσης της είναι η εργατική τάξη να μην μπορεί να μετάσχει στην παραγωγή του πολιτισμού, άρα να αδυνατεί να μετάσχει στον παραγόμενο πλούτο και στον πυρήνα αυτής της αδυναμίας εντοπίζεται η υποτυπώδης εκπαίδευση την οποία έχει λάβει (WN.V.i.f.52). Η αδυναμία ανάπτυξης όλων των μελών της κοινωνίας, ως ώριμων πολιτών, εκφράζεται ως αδυναμία αυτών των ατόμων να μπορούν να εισέρχονται στη θέση των άλλων προκειμένου να αντιπραγματευτούν ως ιδιώτες. Η αδυναμία αυτή εκφράζεται ως παρακώληση η οποία παράγεται από τον ανεπτυγμένο

¹²⁹ Ψυχοπαίδης, 1990: 56

¹³⁰ Γράβαρης, 1994: 35

¹³¹ West, 1964: 26

βαθμό καταμερισμού της εργασίας ο οποίος επικρατεί στις αστικές κοινωνίες και στερεί από τα άτομα τόσο πληθώρα ελεύθερου χρόνου, όσο και ποικιλία ως προς το είδος των εργασιών τις οποίες επιτελούν (WN.V.i.f.50). Η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης με τη μορφή της εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελεί απόκριση στις παραπάνω εκμιαλιστικές επιπτώσεις του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας. *«Η αγωγή των πολιτών, επομένως, λειτουργεί ως επανιδιοποίηση στο πεδίο της πολιτικής των συνθηκών αναπαραγωγής της κοινωνίας από την τάξη της εργασίας, με την ανάπτυξη εκείνων ακριβώς των «πολιτικών αρετών» από τις οποίες την είχε στερήσει ο αυτοματισμός κι η απροσδιοριστία ως προς την πηγή των οικονομικών μεγεθών.»*¹³² Ο καταμερισμός της εργασίας αποτιμάται ως εκ τούτου από τη σμιθιανή ανάλυση με δύο πρόσημα.

Η σμιθιανή ανάλυση, ενώ προσεγγίζει το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας στην καθολική του μορφή, προσκρούει σε ένα παράδοξο: περιγράφει την παραγωγή στο επίπεδο της αγροτικής καλλιέργειας (γεωργία) ως μη υπαγόμενη από την φύση της στον καταμερισμό της εργασίας (WN,I.i.4). Η αγροτική καλλιέργεια στις σμιθιανές αναπτύξεις λαμβάνει τον χαρακτήρα της πιο παραγωγικής και της πιο ωφέλιμης για την κοινωνία δραστηριότητας, καθώς είναι σε θέση να παράξει το μέγιστο δυνατό πλούτο συνεισφέροντας στο μέγιστο στην ετήσια παραγωγή τόσο της γης, όσο και της εργασίας (WN.II.v.12). Η παραπάνω διαπίστωση, σχετικά με την αγροτική καλλιέργεια, από μέρους του Σμιθ, αποκαλύπτει την υπολειμματική διατήρηση από μέρους του θεωρήσεων, οι οποίες σχετίζονται με τη φυσιοκρατική προβληματική.¹³³ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως οι αναπτύξεις του *Πλούτου* αποδίδουν πρωτεύουσα σημασία στην αγροτική καλλιέργεια ως αυξητικό παράγοντα του γενικότερου πλούτου: η ανάπτυξη της αγροτικής καλλιέργειας αυξάνει εν συνόλω το εισόδημα το οποίο προκύπτει τόσο από την γη, όσο και από το κέρδος και τους μισθούς.

Ο καταμερισμός της εργασίας οδήγησε στην ανάπτυξη όλων των επιμέρους κλάδων της οικονομίας, πράγμα το οποίο είχε ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση του πλούτου σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε να είναι δυνατή η διάχυση του ακόμα και στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας (WN,I.i.10). Ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί συγκροτησιακό όρο της γένεσης της «αξίας», της γενικής επάρκειας και ευημερίας ως την «αξιακή» δέσμευση της αστικής κοινωνίας. Ως καταστατική της

¹³² Γράβαρης, 1994: 36

¹³³ Brown, 1994: 155-6, West, 1964: 30 και Pack, 2010: 52

αρχή η αστική κοινωνία προτάσσει την διασφάλιση της ατομικής ιδιοκτησίας, θεσμός ο οποίος προϋποθέτει την διττή απελευθέρωση της εργασιακής δύναμης τόσο από προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, όσο και από την κατοχή των μέσων παραγωγής (και αναπαραγωγής), τα άτομα λοιπόν εντός της έχουν τη *δυνατότητα*, εφόσον δεν αποτελούν τα ίδια ατομική ιδιοκτησία να ιδιοποιούνται εμπορεύματα· για μεγάλο μέρος όμως του πληθυσμού η απόκτηση ατομικής ιδιοκτησίας παραμένει απλώς μια δυνατότητα.

Η κριτική του ίδιου του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας παραμένει άρρηκτα συνδεδεμένη με την πραγματικότητα του χωρισμού της εργασιακής δύναμης από τα παραγόμενα προϊόντα της και από την συνθήκη εκείνη αποξένωσης από την παραγωγική διαδικασία¹³⁴. Πέραν όμως της διάχυσης του πλούτου ακόμα και στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας, ο καταμερισμός της εργασίας, σε συνδυασμό με την εκπαίδευση, αποτελούν τους κύριους λόγους διαμόρφωσης των διαφορετικών χαρακτηριστικών ανάμεσα στους ανθρώπους, ώστε οι εκάστοτε ατομικές ιδιότητες, οι οποίες εμφανίζονται ως φυσικές, να είναι επί της ουσίας κοινωνικά διαμεσολαβημένες (WN,I.ii.2). Αυτό το οποίο τείνει να εμφανίζεται ως φυσικό είναι ως εκ τούτου ο ίδιος ο διαχωρισμός ανάμεσα σε χειρωνακτική και πνευματική εργασία, ο οποίος απορρέει από την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας, δεν μπορεί να καθολικευτεί ως μορφή οργάνωσης της εργασίας, αν περιορίζεται από το περιορισμένο μέγεθος της εκάστοτε αγοράς στην οποία απευθύνεται: οφείλει να λαμβάνεται υπόψιν επομένως, σε αναφορά με τον περιορισμένο πληθυσμιακό ορίζοντα, ο όγκος του συνολικού προϊόντος το οποίο θα παραχθεί, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο θα διανεμηθεί στις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες (WN,I.iii.1-2).

Όταν ο καταμερισμός της εργασίας εδραιωθεί (καθολικευτεί) και εκκινήσει η ανταλλαγή των πλεονασματικών προϊόντων (παραγωγή→διανομή→ανταλλαγή) τότε η κοινωνία μετατρέπεται σε εμπορευματική κοινωνία (WN,I.iv.1). Ο υψηλός βαθμός του καταμερισμού της εργασίας, ο οποίος επικρατεί σε τέτοιου είδους κοινωνίες, γίνεται ορατός και από την εξής χωρική διαφοροποίηση, η οποία αποτέλεσε για την εγγλεσιανή ανάλυση την επιστημονική απόδειξη του κράτους: το διαχωρισμό πόλης και υπαίθρου. Ο Σμιθ επισημαίνει πως κάθε πόλη απαραίτητα στηρίζεται στην ύπαιθρο για να προμηθευτεί τις πρώτες ύλες, οπότε η ύπαιθρος είναι ταυτόχρονα και παραγωγός πρώτων υλών και καταναλωτής έτοιμων προϊόντων τα οποία προμηθεύεται από την

¹³⁴ Ψυχοπαίδης, 1992: 41

πόλη, η οποία είναι και αυτή με τη σειρά της τόσο καταναλώτρια όσο και μεταποιητριά (WN,I.x.c.19). *«Ο Σμιθ προτείνει αντί της μονόδρομης ροής υλικών της φύσης από την ύπαιθρο στη βιομηχανία, μια αμφίδρομη μεταφορά προϊόντων εργασίας, που προέρχονται από οπουδήποτε χρησιμοποιείται η ανθρώπινη εργασία: μια ροή προϊόντων περνά από την ύπαιθρο στη βιομηχανία, μια αντίθετη ροή κινείται από τη βιομηχανία στην ύπαιθρο. Οι δύο ροές διασταυρώνονται και εξισορροπούνται στη βάση μιας ανταλλαγής ισοδυνάμεων, που είναι το αντικείμενο μελέτης της θεωρίας της αξίας.»*¹³⁵

Η σχέση η οποία αναπτύσσεται ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο λαμβάνει τον χαρακτήρα του εκτενέστερου εμπορίου και, σε συνδυασμό με τον εμφανή υψηλού βαθμού καταμερισμό της εργασίας, αυτή η σχέση εξάρτησης είναι ωφέλιμη για το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας (WN.III.i.1). Σε κάθε περίπτωση η ανάπτυξη της αγροτικής καλλιέργειας αποτελεί όρο και προϋπόθεση για την ύπαρξη και την δημιουργία όλων των ειδών ανέσεων, καθώς είναι ζωτικής σημασίας (παραγωγή σιτηρών) για την συντήρηση της εργατικής τάξης (WN.III.i.2). Η τάξη του κεφαλαίου εφόσον η πραγματικότητα κινείται εντός του πλαισίου του φυσικού συστήματος, επενδύεται πρώτα στην αγροτική καλλιέργεια, έπειτα στη βιομηχανία και τέλος στο εξωτερικό εμπόριο, τα οποία με τη σειρά τους συμβάλλουν στην υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας, στη δευτερογενή αναπαραγωγή και στην ύπαρξη συναλλάγματος. Η ευρωπαϊκή πραγματικότητα όμως, όπως διαπιστώνει ο Σμιθ, διαφέρει και αποκλίνει από την φυσική τάξη των πραγμάτων και αυτό είχε ως αποτέλεσμα πως για πολλές χώρες το εμπόριο συγκροτήθηκε ως η τελειότερη βιομηχανία και η βιομηχανία σε συνδυασμό με το εξωτερικό εμπόριο γέννησε τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις στο επίπεδο της αγροτικής καλλιέργειας (WN.III.i.9).

Ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση την οποία κάνει ο Σμιθ του κεφαλαίου ανάμεσα σε σταθερό και κυκλοφορούν κεφάλαιο. Στο σταθερό κεφάλαιο περιλαμβάνεται ουσιαστικά η γη και οι καινοτομίες οι οποίες εφαρμόζονται σε αυτήν (βλ. μηχανές), ενώ στην έννοια του κυκλοφορούντος περιλαμβάνεται το τμήμα εκείνο του κεφαλαίου το οποίο εγκαταλείποντας τα χέρια του κεφαλαιοκράτη αναμένει να επιστρέψει σε αυτό τοκισμένο (WN.II.i.4).

Είναι σημαντικό να τονισθεί πως ο Σμιθ εξετάζει το ζήτημα του υψηλού βαθμού του καταμερισμού της εργασίας ως κατεξοχήν χαρακτηριστικό των κοινωνιών εντός των οποίων συγγράφει, όπως υπογραμμίστηκε και πρωτύτερα, εξετάζοντας το

¹³⁵ Rubin, 1993: 237

παράλληλα σε αναφορά με την απελευθέρωση της κοινωνικής πραγματικότητας από τα δεσμά της δουλείας, η οποία δεν μπορούσε να εγγυηθεί την διευρυμένη αναπαραγωγή της κοινωνίας. Η σμιθιανή ανάλυση στρέφεται προς ένα ερμηνευτικό πλαίσιο αποτίναξης των κοινωνικών δεσμών από τη δουλεία, το οποίο προσλαμβάνει τη δουλεία ως αναγκαίο μεν στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ως κοστοβόρο δε και ελάχιστα επί της ουσίας παραγωγικό. Η συντήρηση των δούλων απεδείχθη εν τέλει δαπανηρή, καθώς, επειδή δεν διέθεταν κανέναν τίτλο ιδιοκτησίας, το συμφέρον τους περιοριζόταν στο να δουλεύουν στο ελάχιστο και να γευματίζουν στο μέγιστο (WN.III.ii.9). Η λήξη του θεσμού της δουλείας συνδέεται απαραίτητα και αναπόδραστα με τη μη οικονομική απόδοση της: έπαυσε όταν σταμάτησε να είναι συμφέρουσα (WN.III.ii.12).

Ένας από τους ουσιαστικότερους λόγους υψηλού βαθμού ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας εδράζεται σύμφωνα με τον Σμιθ στην ανακάλυψη της Αμερικής, αλλά και γενικότερα στη δημιουργία αποικιών, οι οποίες αποτέλεσαν ταυτόχρονα προμηθεύτριες πρώτων υλών και δευτερευόντως καταναλώτριες των αγαθών. Η ανακάλυψη νέων, ανεξάντλητων αγορών, οδήγησε τόσο στην περαιτέρω ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας όσο και σε νέες επιστημονικές και τεχνικές ανακαλύψεις (WN.IV.i.32).

Όπως διαφάνηκε παραπάνω το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας εξετάζεται στο πρώτο βιβλίο του *Πλούτου των εθνών* από τη σκοπιά της μεγιστοποίησης της απόδοσης της εργασίας, στο τρίτο κεφάλαιο δε του δεύτερου βιβλίου του *Πλούτου των εθνών* εισάγεται η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία, η οποία προκύπτει από την επικράτηση του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας εντός της κοινωνίας (WN,II.iii.1). Η σμιθιανή ανάλυση μάλιστα ταυτίζει τη διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία ως πρωταρχική αιτία της δυνατότητας συσσώρευσης κεφαλαίου (WN,II.iii.). Το εάν ένα κράτος είναι πλούσιο ή φτωχό καθορίζεται από δύο μεταβλητές, όπως έχει σημειωθεί ήδη από το Σμιθ στην γενική εισαγωγή του πλούτου των εθνών: αφενός από την ποσότητα των παραγωγικών δυνάμεων εργασίας και αφετέρου από την αναλογία ανάμεσα σε χρήσιμο και μη χρήσιμο παραγωγικό δυναμικό (WN.IV.ix.34). Εδώ ως εκ τούτου εισάγεται και ένα ακόμα πρίσμα στη διαδικασία αποτίμησης του πλούτου μιας χώρας (WN,II.iii.8) το οποίο αφορά την διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας: ως παραγωγική προσλαμβάνεται η εργασία η οποία παράγεται από τις τρεις κύριες τάξεις: την εργατική, την κεφαλαιοκρατική και την τάξη της γαιοκτησίας. Το

εάν ένα έθνος είναι πλούσιο ή όχι αποτιμάται εν προκειμένω από την ποσότητα της μη παραγωγικής εργασίας την οποία μπορεί να συντηρεί.

Θα μπορούσε κανείς να επισημάνει πως ο Σμιθ δίνει έναν διττό ορισμό της παραγωγικής εργασίας: αφενός την κατανοεί ως την εργασία η οποία προσθέτει αξία στο υπό επεξεργασία αντικείμενο προς όφελος της κεφαλαιοκρατικής σκοπιάς η οποία κατέχει τα μέσα παραγωγής και αφετέρου ως την ποσότητα της εργασίας η οποία δαπανάται για την παραγωγή του εμπορεύσιμου προϊόντος και είναι ανάλογη αυτής της οποίας μπορεί να κινητοποιήσει σε μεταγενέστερο χρονικό πλαίσιο η ήδη δαπανημένη εργασία (WN,II.iii.1). Στην κατηγορία της μη παραγωγικής εργασίας εντάσσεται η εργασία των πολιτικών, των κληρικών και των πανεπιστημίων (WN,II.iii.2). Τόσο όμως οι εργασίες, οι οποίες εντάσσονται στην κατηγορία των παραγωγικών, όσο και των μη παραγωγικών ομάδων εργασίας αντλούν τους πόρους για την διαβίωση τους από την ετήσια παραγωγή της εργασίας και της γης (WN,II.iii.3). Στον ιστορικό ορίζοντα του Σμιθ μπορεί να παρατηρηθεί το εξής: μείωση του αριθμού των παραγωγικά απασχολούμενων και ταυτόχρονα παραγωγή περισσότερου πλούτου, και υπ' αυτή την έννοια η κοινωνία του Σμιθ είναι αρκετά πλούσια ώστε να συντηρεί μεγάλο αριθμό ατόμων τα οποία εντάσσονται στην κατηγορία της μη παραγωγικής εργασίας. Μόνο μια κοινωνία αγοράς, όπως αυτή του ιστορικού παρόντος του Σμιθ, μπορεί να εξασφαλίσει μειωμένες τιμές σε μια πληθώρα βασικών αγαθών ώστε να εγγυάται (ως υπόσχεση μόνο όπως θα διαφανεί στο άμεσο μέλλον) την εύκολη απόκτηση αυτών από το σύνολο της κοινωνίας.

Η προβληματική του καταμερισμού της εργασίας εξετάζεται από τον Σμιθ, όπως είδαμε, και στο δεύτερο βιβλίο του *Πλούτου των εθνών*, όπου και επισημαίνεται πως, άπαξ και ο υψηλός βαθμός καταμερισμού της εργασίας καταστεί η κύρια κοινωνική μορφή, καθίσταται σχεδόν αδύνατον η μεμονωμένη εργασία η οποία επιτελείται από τον καθένα να καλύψει το σύνολο των ατομικών αναγκών (WN,II.2). Ο υψηλός βαθμός καταμερισμού της εργασίας σηματοδοτεί επομένως και υψηλού βαθμού πλέον απρόσωπη εξάρτηση εντός του κοινωνικού.¹³⁶ Σε ένα σύστημα διευρυμένου καταμερισμού εργασίας κανένας δρών δεν είναι αυτάρκης, όλοι παράγουν

¹³⁶ «Όσο περισσότερο ανατρέχουμε στην ιστορία, τόσο περισσότερο το άτομο, άρα και το παράγωγο άτομο, εμφανίζεται εξαρτημένο, μέρος ενός μεγαλύτερου όλου...τον 18^ο αιώνα, στην «αστική κοινωνία», αντικρύζει το άτομο στις διάφορες μορφές του κοινωνικού δεσμού σαν απλό μέσο για τους ιδιωτικούς του σκοπούς, σαν εξωτερική αναγκαιότητα. Αλλά η εποχή που παράγει τούτη τη σκοπιά του μεμονωμένου ατόμου είναι ακριβώς η εποχή των πιο ανεπτυγμένων μέχρι σήμερα κοινωνικών...σχέσεων» Μαρξ, 1989: 54

για άλλους, για την εξυπηρέτηση των αναγκών άλλων.¹³⁷ Η φυσική τάση του ανθρώπου να συναλλάσσεται, σε συνδυασμό με μια θεώρηση της εργασίας ως ειδικής και ιδιαίτερης, μη γενικής δηλαδή, οδηγεί τη σμιθιανή ανάλυση σε μια θεώρηση της εξατομίκευσης στο πλαίσιο της νεωτερικότητας ως φυσική στιγμή για την αστική κοινωνία.

Τα παραπάνω ισχύουν εντός μιας πραγματικότητας η οποία τείνει προς το φυσικό σύστημα, εντός της οποίας δηλαδή οι τιμές των προϊόντων τείνουν προς τις φυσικές τους τιμές (βλ. παρακάτω) , όπου επικρατούν τέτοιες συνθήκες· μπορεί να υποστηριχθεί πως επικρατούν συνθήκες ισότητας και ισορροπίας όσον αφορά και τον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας (WN,I.x.a.1). Η σμιθιανή ανάλυση είναι μάλιστα σε τέτοιο βαθμό πεπεισμένη για την υπεροχή του συστήματος της φυσικής ελευθερίας, ως σύστημα πολιτικής οικονομίας, σε βαθμό που φτάνει να υποστηρίξει πως η μόνη δυνατή συνθήκη ευημερίας ενός έθνους κράτους οφείλει να διαμεσολαβηθεί από αυτό το σύστημα (WN,IV.ix.28). Η παραπάνω αισιόδοξη σκοπιά η οποία υιοθετείται από το Σμιθ αποτελεί αποκύημα της ιδεολογικής επικράτησης της βιομηχανικής αστικής τάξης τα συμφέροντα της οποίας συνέπιπταν με τις ανάγκες της συνολικής οικονομικής ανάπτυξης της κοινωνίας σε εκείνο το ιστορικό συγκείμενο εκφράζοντας έτσι έναν προοδευτικό και εκσυγχρονιστικό ρόλο.

Αναπαλλοτρίωτο τμήμα αυτού του περιγραφέντος φυσικού συστήματος είναι ο καταμερισμός της εργασίας και αποτέλεσμα της υπέρμετρης ανάπτυξης του ο αλλοτριωτικός χαρακτήρας του για μεγάλη μάζα του πληθυσμού, όμως οι επιπτώσεις της αλλοτρίωσης καθίστανται επικίνδυνες για τη συνοχή της κοινωνίας όταν κάποια από τα μέλη της αδυνατούν να ασκήσουν τις συμπαθητικές τους ικανότητες. -Ακόμα λοιπόν και το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας εντάσσεται σε μια λογική μεσότητας και μετριασμού.- Είναι σημαντικό να αναγνωρισθεί πως η έννοια του μετριασμού διατρέχει όλο το φάσμα του σμιθιανού στοχασμού από την κατασκευή του μηχανισμού της συμπάθειας μέχρι τον ίδιο το χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης.- Αυτό το οποίο απειλείται με εκφυλισμό από την αλλοτρίωση της οικονομικής δραστηριότητας της πλειονότητας των ανθρώπων ως εργαζομένων, είναι η πολιτική

¹³⁷ Παρουσιάζεται μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση στην περίπτωση του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας: όσο αυξάνει αυτός ο βαθμός, τόσο μειώνεται η μεμονωμένη ικανότητα ικανοποίησης των ατομικών αναγκών, όσο περισσότερο πλούσια (πλούτος ως πληθώρα μέσων/ αγαθών για την ικανοποίηση αναγκών) γίνεται μια κοινωνία, τόσο πιο στενά συνδεδεμένα είναι τα μέλη της με άρρητους δεσμούς προς ικανοποίηση των όποιων αναγκών τους (καταμερισμός της εργασίας ως κρυφός μηχανισμός σύνδεσης των ατόμων μεταξύ τους, καθώς αποτελεί ουσιώδη δεσμό για την αναπαραγωγή του κοινωνικού εν συνόλω).

«ταυτότητα» τους, η ιδιότητα τους ως πολίτες. Η αλλοτρίωση η οποία παράγεται στο ιδιωτικό πεδίο της οικονομικής σφαίρας απειλεί με αποσταθεροποίηση την δημόσια σφαίρα της πολιτικής. Ο συμπαθητικός μηχανισμός ως εκ τούτου ο οποίος τοποθετείται από μέρους του Σμιθ στον πυρήνα συγκρότησης της ανθρώπινης φύσης, είναι ήδη διαμεσολαβημένος από την κρατική δραστηριότητα: η επαγωγική διαδικασία παραγωγής δικαιοκόνων κανόνων στηρίζεται πλέον στην ίδια την συγκρότηση της εκπαιδευτικής πολιτικής.¹³⁸

Ο Σμιθ εν κατακλείδι, εντοπίζει στον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας, ως συγκροτησιακό θεσμό της νεωτερικής κοινωνίας, την εγγενή αντιφατικότητα της αστικής κοινωνίας, η οποία με τη μορφή της εμπορευματικής διάχυσης υπόσχεται προωθημένο επίπεδο πολιτισμού και ταυτόχρονα ολισθαίνει συνεχώς σε μια διαδικασία υπονόμησης και καταστρατήγησης των αιτούμενων αξιών. Η κατεξοχήν αστική επιστήμη, η πολιτική οικονομία αναδεικνύεται έτσι ως εκείνο το γνωστικό πεδίο το οποίο διερευνά ένα αντιφατικό αντικείμενο, την αστική κοινωνία, ως την κοινωνία η οποία παράγει ταυτόχρονα πρόοδο και διαφθορά.¹³⁹

¹³⁸ Γράβαρης, 1994: 42

¹³⁹ Δρόσος, 2008: 545

17. Ο ρόλος του χρήματος

Στο πλαίσιο της πραγμάτευσης του ζητήματος της αξίας (βλ. παρακάτω) από τη σμιθιανή πένα αξίζει να γίνει μνεία στον ρόλο τον οποίο αποδίδει στο χρήμα. Το χρήμα, την περίοδο συγγραφής του Σμιθ, είναι έντονα συνδεδεμένο με την όποια νομισματική κυκλοφορία, καθώς λαμβάνει την μορφή και αντλεί την υπόσταση του από πολύτιμα μέταλλα. Για τη σμιθιανή ανάλυση το χρήμα παραμένει μέσο της κυκλοφορίας (WN,II.iii.3) και όχι μέρος των εσόδων ενός κράτους, λαμβάνει καθαρά επιτελεστικό χαρακτήρα στην διαδικασία της ανταλλαγής και δεν αποτελεί τμήμα των εσόδων κάποιου έθνους κράτους (WN,II.ii.23).

Σε συμφωνία με τα παραπάνω, ο Σμιθ δεν θεωρεί το χρήμα μέρος του κεφαλαίου και της βιομηχανίας, αλλά μόνο ένα μέσο για την ομαλή κυκλοφορία τους, καθώς δεν αποτελεί ούτε πρώτη ύλη, ούτε εργαλείο, αλλά ούτε αυτό καθ' εαυτό τμήμα της μισθοδοσίας της εργατικής τάξης (WN,II.ii.37). Η εκκίνηση του τέταρτου βιβλίου παρόλα αυτά εντοπίζει την σμιθιανή ανάλυση να αναγνωρίζει στο χρήμα μια διπλή λειτουργία, τόσο αυτής του μέσου, όσο και αυτής του μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων, καθώς η αξία των εμπορευμάτων υπολογίζεται με βάση την ποσότητα του χρήματος για την οποία θα ανταλλαχθούν (WN.IV.i.1). Ο πλούτος όμως ή η φτώχεια ενός έθνους δεν καθορίζεται από την ποσότητα των χρημάτων, αλλά από την αφθονία ή μη των προς κατανάλωση αγαθών (WN.IV.i.4). Ο Σμιθ φτάνει στο εξής συμπέρασμα: πως το χρήμα έχει αποκλειστικά και μόνο ανταλλακτική και μηδενική χρηστική αξία (WN.IV.i.18). Το χρήμα και τα πολύτιμα μέταλλα με αυτόν τον τρόπο αποκτούν χαρακτήρα διαμεσολαβητικό όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο, καθώς επιτρέπουν την ανταλλαγή με ξένα έθνη-κράτη του πλεονάσματος των αγαθών τα οποία παράγονται εντός της χώρας και της προμήθειας αγαθών τα οποία βρίσκονται σε ζήτηση (WN.IV.i.31).

Το χρήμα στη σμιθιανή ανάλυση έχει τη μορφή του μετάλλου, την γνησιότητα του οποίου εγγυάται η κρατική εξουσία: το βάρος του μετάλλου, καθώς και το αξιακό αντίκρισμα το οποίο αυτό έχει, το εγγυώνται οι δημόσιες πολιτικές παρέμβασης στην οικονομία, η δημόσια σφραγίδα δηλαδή (WN,I.iv.7). Η παραπάνω διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα το χρήμα να καταστεί μέτρο και μέσο για την λειτουργία του εμπορίου σε όλους τους προωθημένους πολιτισμούς (WN,I.iv.11). Στο γεγονός πως η σφαίρα της πολιτικής εγγυάται τόσο τη γνησιότητα, όσο και την ισοτιμία-αξία του εκάστοτε νομίσματος σε πολύτιμα μέταλλα, εκφράζεται στην παρέμβαση της πολιτικής στην οικονομία (WN,II.ii.104).

Οι πράξεις του βρετανικού κοινοβουλίου, οι οποίες ρητά απαγορεύουν την έκδοση συναλλάγματος στις αποικίες, εκφράζουν τις έξωθεν ρυθμίσεις οι οποίες επιβάλλονται στο ελεύθερο πεδίο της αγοράς (WN,II.ii.101). Το γεγονός πως οι αγοραίες ανταλλακτικές σχέσεις πυροδοτούν και προωθούν την ανάπτυξη δημόσιων λειτουργιών παρέμβασης, όπως την εγγύηση του χρήματος, εκφράζει αυτό το οποίο έχει διαφανεί πολλές φορές μέσα από τις σμιθιανές αναπτύξεις, την αλληλοδιαπλοκή δηλαδή πολιτικής και οικονομίας. Η ίδια η καθολικότητα των αναγκών δεν αρκεί για να συγκροτηθεί ο ορθολογικός χαρακτήρας του πλούτου, χρειάζεται μια εξωτερική ενοποιητική αρχή (κράτος) η οποία να παρεμβαίνει και να «διορθώνει» την ελλειμματική μορφή ορθολογικότητας η οποία εκφράζεται στο οικονομικό πεδίο (παραδείγματος χάριν η παραχάραξη του νομίσματος από πλευράς τυχοδιοκτών). Ολόκληρο το ζήτημα της ηθικής συγκρότησης διαμεσολαβείται από τον μηχανισμό της αγοράς, η αγορά όμως αποτελεί μεν αναγκαίο όρο συγκρότησης της νέας ηθικής τάξης πραγμάτων, αλλά όχι ικανό, για αυτό θεωρείται απαραίτητη η κρατική παρέμβαση. Η ορθολογικότητα στο χώρο της αγοράς δεν είναι πλήρως ανεπτυγμένη, καθώς οι περιορισμένες σκοπιές των δρώντων και ο περιορισμός εδώ εκφράζεται ως μορφή παραχάραξης του νομίσματος, θέτουν σε αμφιβολία την γνησιότητα του νομίσματος.¹⁴⁰

Ένα ζήτημα το οποίο απασχολεί ιδιαίτερα τις σμιθιανές αναπτύξεις είναι η αξία των νομισμάτων και των πολύτιμων μετάλλων καθώς και η σχετική με αυτά διακύμανση στην τιμή τους. Ο Σμιθ εισέρχεται σε εκτενείς συζητήσεις σχετικά με τη διαμόρφωση των τιμών και τους λόγους για τους οποίους οι τιμές των μετάλλων και των νομισμάτων μεταβάλλονται ανά χρονικά διαστήματα. Έχει ήδη διασαφηνίσει πως στον ιστορικό του ορίζοντα, ορίζοντας αλλαγών και καινοτομιών, δεν αυξάνεται απλώς η ονομαστική τιμή των πολύτιμων μετάλλων αλλά και η πραγματική τους και μάλιστα αυτή η αύξηση αποκρύπτει μια αιτιώδη σχέση: επειδή αυξάνεται η πραγματική τους τιμή, αυξάνεται η ονομαστική (WN,I.xi.i.3). Η αύξηση αυτή συνδέεται, σε συνέχεια με τα παραπάνω, με το ζήτημα της εργασίας ως μέτρο κάθε αξίας (WN,I.xi.i.13)· ο Σμιθ διαβεβαιώνει πως όσο και αν μεταβάλλεται η ονομαστική αξία των μετάλλων η ποσότητα της εργασίας την οποία δύνανται να αγοράσουν μένει αμετάβλητη (WN,I.xi.m.21).

Η σμιθιανή ανάλυση αποσυμπλέκει τη σύνδεση η οποία κυριαρχεί ανάμεσα στην τιμή των μετάλλων (υψηλή ή χαμηλή) και στο επίπεδο ανάπτυξης του εθνικού

¹⁴⁰ Ματιό, 1997:136

πλούτου, μετατοπίζοντας την αιτία για την μεταβολή αυτής της τιμής σε τυχαίους παράγοντες (ανακάλυψη της Αμερικής και νέων κοιτασμάτων) (WN,I.xi.n.2). Από την άλλη πλευρά, ο Σμιθ συνδέει το επίπεδο ανάπτυξης του εθνικού πλούτου με την τιμή καθοριστικών για την επιβίωση αγαθών και την ύπαρξη των μετάλλων με την ανταλλακτική τους χρήση στο πλαίσιο των εμπορικών συναλλαγών (WN,I.xi.n.3). Το επίπεδο του εθνικού πλούτου έτσι βρίσκεται σε αντιστοιχία με την ετήσια παραγωγή της γης και της εργασίας και μάλιστα ισοδυναμεί με την ανταλλακτική αξία αυτών (WN.IV.ii.9). Η υψηλή αγοραστική αξία των πολύτιμων μετάλλων μετατοπίζεται μάλιστα, σύμφωνα με την σμιθιανή προβληματική, από τη σπανιότητα τους, η οποία ίσχυε μέχρι τότε ως κυρίαρχη ερμηνευτική γραμμή, στην ποσότητα εργασίας η οποία δαπανάται προκειμένου να αποσπαστούν από το φυσικό τους περιβάλλον (WN.IV.vii.a.19).

18. Η διπλή θεωρία της αξίας

Μέσω της ανάλυσης του χρήματος ο Σμιθ μεταβαίνει στην πραγμάτευση του ζητήματος της αξίας. Η σμιθιανή θεωρία της αξίας συγκροτείται σε ένα πλαίσιο μεγάλης αφαιρετικής διεργασίας. Αυτό σημαίνει πως τα στοιχεία τα οποία αφαιρέθηκαν προκειμένου να συγκροτηθεί ως έχει προϋποτίθενται κιόλας (πχ κρατικός προστατευτισμός), τα στοιχεία τα οποία μάλιστα αφαιρέθηκαν εμφανίζονται στην σμιθιανή ανάλυση ως παρεκκλίσεις από το «φυσικό σύστημα» το οποίο συγκροτείται με αφαίρεση από τους όποιους ιστορικούς προσδιορισμούς. Οι όποιες αποκλίσεις από το «φυσικό σύστημα» εμφανίζονται ως όροι και προϋποθέσεις συγκρότησης της ορθής πολιτικής.¹⁴¹

Η αξία εμφανίζεται στη σμιθιανή ανάλυση όντας δίμορφη, από τη μια πλευρά κατανοείται ως αξία χρήσης (χρηστική αξία) και από την άλλη νοείται ως ανταλλακτική αξία¹⁴². «*Η πρώτη τοποθετείται έξω από το πεδίο της έρευνας του, και όλη του η προσοχή αφιερώνεται στη δεύτερη.*»¹⁴³ Η ανταλλακτική αξία ορίζεται ως η δυνατότητα η οποία απορρέει από την κτήση μιας χρηστικής αξίας να αποκτώνται άλλα αγαθά (WN,I.iv.13). Ο Σμιθ ακολουθεί τις αριστοτελικές αναπτύξεις σημειώνοντας πως δεν μπορεί να θεμελιωθεί μια αξιακή θεωρία στο κριτήριο της χρησιμότητας (το παράδοξο του νερού), καθώς χρησιμότητα και υψηλή ανταλλακτική αξία δεν συμπίπτουν απαραίτητα.¹⁴⁴ Προκειμένου η σμιθιανή ανάλυση να διερευνήσει τις αρχές οι οποίες ρυθμίζουν τη λειτουργία της ανταλλακτικής αξίας πρέπει να εξετάσει τα εξής τρία θέματα: α) ποιο είναι το αληθές μέτρο της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, β) από ποια επιμέρους τμήματα συντίθεται η αξία των εμπορευμάτων και τέλος γ) για ποιον λόγο η αγοραία τιμή παρεκκλίνει της φυσικής τιμής (WN,I.iv.15-7).

Ο Σμιθ, εισερχόμενος στη διαδικασία να απαντήσει στο πρώτο ερώτημα, το οποίο αφορά το μέτρο της ανταλλαγής των διαφορετικών εμπορευμάτων μεταξύ τους, στο ζήτημα δηλαδή της συμμετρίας μεταξύ ανόμοιων αντικειμένων, ή διαφορετικά του μέτρου, καταλήγει στη σύλληψη της αξίας ως συμπιεσμένης ανθρώπινης εργασίας¹⁴⁵,

¹⁴¹ Ψυχοπαίδης, 1990:62

¹⁴² Για μια εκτενή παρουσίαση της σύνδεσης της αριστοτελικής θεωρίας της αξίας με τη σμιθιανή ανάγνωση βλ. Vivenza, 2001: 126-68

¹⁴³ Rubin, 1993: 238

¹⁴⁴ Fitzgibbons, 1995: 177

¹⁴⁵ «Είταν τεράστια πρόοδος όταν ο Άνταμ Σμιθ απόρριψε κάθε συγκεκριμένο καθορισμό της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας-εργασία απλά και μόνο, όχι μόνο μεταποιητική ή εμπορική εργασία, ή γεωργική εργασία, αλλά τόσο η μια όσο και η άλλη. Με την αφηρημένη γενικότητα της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας έρχεται τώρα και η γενικότητα του αντικειμένου που καθορίζεται

προσεγγίζει δηλαδή το πρόβλημα της αξίας με αφετηριακή στιγμή την ποσότητα εργασίας η οποία δαπανήθηκε για την παραγωγή του προϊόντος¹⁴⁶. Η ανθρώπινη εργασία και συγκεκριμένα ο χρόνος της ανθρώπινης εργασίας ανορθώνεται και ανάγεται σε μέτρο της ανταλλακτικής αξίας όλων των προϊόντων. (WN,I.v.1-2). Η εργασία, διαφορετικά, είναι η διαδικασία εκείνη η οποία γεννά το πλεόνασμα. Παρόλα αυτά, λόγω της δυσκολίας την οποία παρουσιάζει ο υπολογισμός της ανταλλακτικής αξίας βάσει της δαπανημένης εργασίας, συνηθίζεται η ανταλλακτική αξία ενός προϊόντος να υπολογίζεται με την ποσότητα του χρήματος η οποία δαπανάται για την απόκτηση του (WN,I.v.6). Σύμφωνα με το Ματιό μόνο διαμέσου της εμπειρίας του εισοδήματος αποκτά σημασία η έννοια της ισοδυναμίας των εμπορευμάτων, τα εμπορεύματα καθίστανται ισοδύναμα στο φάσμα της ανταλλακτικής τους αξίας αφαιρώντας από τη μορφική τους συγκρότηση, στο μέτρο στο οποίο εμφανίζονται ως εισόδημα εντός μιας αναπαραγωγικής διαδικασίας.¹⁴⁷ Η παραπάνω ανάλυση οδηγεί στην ανάδυση δύο ζητημάτων τα οποία θα εξεταστούν: αφενός στο πρόβλημα του πραγματικού μέτρου των εμπορευμάτων και αφετέρου στην ανάπτυξη της θεωρίας περί της φυσικής τιμής σε αντιπαράθεση με την πραγματική τιμή (WN,I.v.9). Η σμιθιανή ανάλυση δεν εισέρχεται στη συζήτηση του περιεχομένου της εργασιακής διαδικασίας, παρά αρκείται στην απαρίθμηση των επιπρόσθετων λειτουργιών της.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της τιμής του εκάστοτε προϊόντος ο Σμιθ σημειώνει πως αυτό ανάγεται στα προαναφερθέντα συστατικά του μέρη (μισθοί, κέρδη και γαιοπρόσοδος) ως αρχική πηγή όλων των εισοδημάτων και όλων των ανταλλακτικών τιμών· πιο συγκεκριμένα η τιμή του εμπορεύματος απαρτίζεται πέραν από το κέρδος, τη γαιοπρόσοδο και τους μισθούς τους αναγκαίους για την αναπαραγωγή, από τη μέριμνα για τον μη εργαζόμενο πληθυσμό, τις δαπάνες για την αντικατάσταση του φθαρμένου εξοπλισμού καθώς και τα έξοδα για την αμοιβή των τοποτηρητών της ασφάλειας (WN,I.vi.11,21). Η σμιθιανή ανάλυση έχοντας συμπεριλάβει στην περιγραφή του εμπορεύματος ήδη το κέρδος, ως πλεονασματική μορφή του εμπορεύματος παρακάμπτει τον σκόπελο της εξήγησης του κέρδους ως πλεόνασμα το οποίο προκύπτει κατά τη διαδικασία ανταλλαγής όπως κάνουν οι μερκαντιστές.¹⁴⁸ Στο τέλος του συγκεκριμένου κεφαλαίου, ενώ ο Σμιθ έχει ήδη επισημάνει νωρίτερα

σαν πλούτος: προϊόν γενικά ή πάλι εργασία γενικά, αλλά σαν συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία.» Μαρξ, 1989: 69

¹⁴⁶ Ψυχοπαίδης, 1992: 35

¹⁴⁷ Ματιό, 1997:171

¹⁴⁸ Ματιό, 1997:112

πως αποκλειστική μήτρα της αξίας των εμπορευμάτων είναι ο ίδιος ο δαπανημένος χρόνος εργασίας, άρα θα όφειλε αποκλειστικός κάτοχος του προϊόντος να είναι η ίδια η εργασία, σημειώνει πως η εργασία δεν κατέχει τελικά το προϊόν εν συνόλω και πως αυτό διαμοιράζεται στις προαναφερθείσες τρεις πηγές εισοδημάτων (WN,I.vi.24/II.iii.3).

Η μακροθεωρητική προσέγγιση αποδίδει το σύνολο της αξίας στην εργασία, καθώς έχει αφαιρέσει από υποκειμενικές σκοπιές (όπως αυτές αναπτύχθηκαν παραπάνω) και θεωρεί πως όρος συγκρότησης του αντικειμένου «κοινωνία» είναι η ίδια η εργασία. Αυτό το οποίο επί της ουσίας ανταλλάσσει η κοινωνία είναι η ίδια η εργασία, άρα παρατηρείται ανταλλαγή ίσων δυνάμεων (WN.IV.vii.b.19). Η δεύτερη σκοπιά, περιέχει εντός της τρεις διαφορετικές σκοπιές συμφερόντων(εργασία, γαιοπρόσοδος, κέρδος) και αυτό συμβαίνει καθώς η ανάλυση η οποία επιχειρείται σε αυτό το επίπεδο αφαίρεσης έχει τον χαρακτήρα της επαγωγής από την εμπειρική πραγματικότητα «...η θεωρία της φυσικής τιμής προσανατολίζεται προς τους υπολογισμούς των δαπανών παραγωγής (πρώτες ύλες, μισθοί και πρόσοδος) εκ μέρους των επιχειρηματιών, στις οποίες προστίθεται ένα προσδοκώμενο κέρδος, ανάλογο με το μέγεθος του επενδυμένου κεφαλαίου.».¹⁴⁹ Πάντως ο Σμιθ, ακόμα και στο πλαίσιο της δεύτερης προσέγγισης, σημειώνει πως και το κεφάλαιο το ίδιο, μια εκ των τριών σκοπιών σε επίπεδο μικροανάλυσης, ανάγεται τελικά σε εργασία, δεδομένου πως η δύναμη του ισούται με την ποσότητα της εργασίας την οποία μπορεί να κινητοποιήσει (WN,I.vi.9).

Σε αυτό το σημείο μπορεί να παρατηρηθεί ένα ασαφές σημείο στη σμιθιανή προβληματική, καθώς φαίνεται να συγχέεται η αξία ως αποκρυσταλλωμένη εργασία στο εμπόρευμα με τον καθορισμό της αξίας με άξονα αναφοράς την ποσότητα της εργασίας την οποία μπορεί να εξαγοράσει. Αυτό το οποίο ανταλλάσσεται επί της ουσίας στην αγορά είναι όχι απλά προϊόντα, αλλά προϊόντα εργασίας. Το παραπάνω ασαφές σημείο υποδεικνύει σύμφωνα με τον Ψυχοπαΐδη πως η σμιθιανή θεωρία της αξίας από σκοπιάς φυσικής τιμής εν τέλει δεν μπορεί να αφομοιώσει πλήρως την αξιολογική και κανονιστική διάσταση η οποία ενέχεται στην ανάλυση του ζητήματος της αξίας.¹⁵⁰ Στο γεγονός πως η εργασία είναι το μέτρο κάθε αξίας, ακόμα και της ίδιας της νομισματικής μονάδας, επιστρέφει ο Σμιθ και σε μεταγενέστερο κεφάλαιο του

¹⁴⁹ Ψυχοπαΐδης, 1992: 35

¹⁵⁰ Ψυχοπαΐδης, 1992: 39

Πλούτου των εθνών (WN,I.xi.e.26,34), σημειώνοντας όμως πως λόγω πρακτικών κωλυμάτων τα οποία συναντώνται στην καθημερινότητα η εργασιακή δύναμη αδυνατεί να αντιμετωπίζεται ως το μόνο πραγματικό μέτρο της κάθε αξίας, τη θέση αυτού του μέτρου λαμβάνει η τιμή των σιτηρών, ως το βασικότερο είδος πρώτης ανάγκης για την επιβίωση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης (WN,I.xi.e.28, IV.v.a.14). Η χρηματική τιμή της εργασίας ως εκ τούτου και η πραγματική αξία των νομισμάτων εξαρτάται άμεσα από την τιμή των σιτηρών (WN,I.xi.e.29,38).

Η ίδια η διατύπωση μιας διπλής θεωρίας για την ερμηνεία της αξίας εκφράζει την μεταίχμιακή ιστορική στιγμή εντός της οποίας αρθρώνεται η σμιθιανή σκέψη: από την μια πλευρά εκτείνεται ο προαστικός ορίζοντας του μη ανεπτυγμένου βαθμού καταμερισμού της εργασίας και από την άλλη πλευρά εκδιπλώνεται η αστική κοινωνία του ανεπτυγμένου βαθμού καταμερισμού της εργασίας. Μια θεωρία της αξίας βασισμένη στη δαπανημένη εργασία (η οποία προσεγγίζει το ζήτημα της αξίας σύμφωνα με την ποσότητα εργασίας η οποία καταναλώθηκε προκειμένου να παραχθεί ένα προϊόν) στηρίζεται σε ένα μοντέλο κοινωνίας, ελεύθερων, ίσων και μεταξύ τους ανεξάρτητων παραγωγών, σε μια τέτοια εκδοχή του κοινωνικού δεν διαφαίνεται να υπάρχουν περιθώρια για οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα. Η δεύτερη εκδοχή της θεωρίας της αξίας, η θεωρία της φυσικής τιμής (πρώτες ύλες, μισθοί, πρόσοδος, κέρδος) παραπέμπει ευθύς εξαρχής στη διαμόρφωση των τιμών στο πλαίσιο φυσικού συστήματος, εφόσον λοιπόν παρουσιαστεί κάποια διαταραχή ή ανισορροπία στο σύστημα η όποια κρατική παρέμβαση προς αποκατάσταση της ισορροπίας δεν είναι απλώς ανεκτή, αλλά μάλλον επιβεβλημένη.¹⁵¹ Η έλλειψη ενιαίας θεωρίας της αξίας πάντως εκφράζει την αδυναμία της ερμηνευτικής παράδοσης όλου του Σκωτικού Διαφωτισμού να κατανοήσει την εγγενή αντιφατικότητα της αστικής κοινωνίας, καθώς επιχειρεί να εξηγήσει την εμπειρική πραγματικότητα υπάγοντας την στον στενό ερμηνευτικό ορίζοντα της τυπικής λογικής.¹⁵²

Από τα παραπάνω μπορεί να συναχθεί μια ακόμα αντίθεση, αυτή η οποία αφορά την ταυτόχρονη ισχύ αλλά και καταστρατήγηση του νόμου της αξίας, εφόσον ο Σμιθ έχει διασαφηνίσει πως αυτό το οποίο ουσιαστικά ανταλλάσσεται στην αγορά είναι ο

¹⁵¹ Ψυχοπαίδης, 1992: 35 και Brown, 1994: 165

¹⁵² Δρόσος, 1994: 103

χρόνος εργασίας¹⁵³, ισχύει δηλαδή στην αγορά ο νόμος της ανταλλαγής ίσων δυνάμεων· παράλληλα παρατηρείται πως ορισμένες φορές και υπό ορισμένες συνθήκες αυτός ο νόμος αίρεται στο νεωτερικό ορίζοντα (WN,I.vii.30).¹⁵⁴ «Σε μια καπιταλιστική οικονομία, η αντικειμενοποιημένη στο εμπόρευμα εργασία ανταλλάσσεται με μια μεγαλύτερη ποσότητα ζωντανής εργασίας: είναι μια ανταλλαγή μη ισοδυνάμεων, και ο Smith είναι ανίκανος να την εξηγήσει από την άποψη της εργασιακής αξίας.»¹⁵⁵ Μπορεί, δεδομένων των παραπάνω, κάποιος να συναγάγει πως τελικά ο αξιακός νόμος ισχύει στο παρελθόν (όχι όμως πλέον): μια τέτοια διαπίστωση θα μπορούσε να αναφερόταν μόνο σε κοινωνίες με μη χωρισμένη την πολιτική και την οικονομία, αλλά ο ίδιος ο νόμος της αξίας, αυτός ο οποίος καταστρατηγείται, προϋποθέτει τις ίδιες τις νεωτερικές κοινωνίες ως κοινωνίες οι οποίες συγκροτούνται πάνω σε αυτόν το χωρισμό, άρα η παραπάνω επαγωγή απορρίπτεται.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μπορούν να απολήξουν και στην εξής διαπίστωση: πως, ενώ γίνεται ανταλλαγή ίσων δυνάμεων στο ιστορικό παρόν του 18^{ου}, κάποιοι γίνονται κάτοχοι απλήρωτης εργασίας. Εάν ο Σμιθ έλεγε αυτό θα ήταν συνεπής με τη μακροθεωρητική προσέγγιση την οποία επιχειρεί και στην οποία όρος συγκρότησης του αντικειμένου του είναι αποκλειστικά η εργασία, αλλά για ιστορικούς λόγους δεν μπορεί να το υποστηρίξει. Την εποχή κατά την οποία συγγράφει ο Σμιθ, οι κοινωνικές γαίες απαλλοτριώνονται και μετατρέπονται σε ατομική ιδιοκτησία, ενώ σε δεύτερο χρόνο εκκινεί η βιομηχανική επανάσταση, άμεσα συνδεδεμένη με διαδικασίες συσσώρευσης– η ίδια η ιστορική διαδικασία της συσσώρευσης κεφαλαίου συλλαμβάνεται ως απελευθέρωση της κοινωνίας από τα προνεωτερικά ανορθολογικά της δεσμά-, και μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων το κεφάλαιο καταφέρνει να καρπώνεται μέρος του κοινωνικού προϊόντος· η κοινωνία όμως του Σμιθ

¹⁵³ Ο Rubin παρατηρεί στο συγκεκριμένο σημείο μια κάποια αστοχία στην ανάλυση του Σμιθ σχετικά με την ανταλλαγή στην αγορά χρόνου ανθρώπινης εργασίας: η σχετική αυτή ερμηνευτική γραμμή η οποία βασίζεται στην ανταλλαγή εργασίας στην αγορά μπορεί να ισχύει μόνο μεταφορικά και όχι κυριολεκτικά, καθώς στην αγορά ανταλλάσσονται προϊόντα εργασίας (αντικειμενοποιημένη εργασία) και όχι εργάσιμος χρόνος. Στην αγορά δεν μπορεί να παρατηρηθεί το φαινόμενο της ανταλλαγής του υφάσματος με εργασιακή δύναμη, παρά μόνο η ανταλλαγή προϊόντος εργασίας με άλλο προϊόν. Η ανταλλαγή προϊόντων εργασίας αποτελεί χαρακτηριστικό όλων των εμπορευματικών κοινωνιών, η εργασιακή δύναμη όμως θεωρούμενη ως εμπόρευμα αποτελεί μια συνθήκη η οποία παρατηρείται μόνο στον κεφαλαιοκρατικό ορίζοντα και όχι στις εμπορευματικές κοινωνίες εν γένει. Rubin, 1993: 241-3

¹⁵⁴ «...η ποσότητα εργασίας που δαπανάται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος δεν είναι πλέον ίση με την ποσότητα ζωντανής εργασίας που θα αγοράσει αυτό το εμπόρευμα ως αντάλλαγμα. Σε μια καπιταλιστική οικονομία, οι δύο προσδιορισμοί της αξίας που στις συνθήκες της απλής εμπορευματικής παραγωγής συνέπιπταν, τώρα αποκλίνουν ριζικά.» Rubin, 1993: 248

¹⁵⁵ Rubin, 1993: 251

δεν έχει λάβει ακόμα αυτή τη μορφή παρά αγωνίζεται να απαλλαγεί του υστεροφουδαρχικού της περιβλήματος. Η σμιθιανή ανάλυση βασικά δεν μπορεί να υποστηρίξει την δεύτερη διαπίστωση γιατί θα όφειλε να παραδεχθεί πως στην νεωτερική κοινωνία ισχύουν μόνο κατ' επίφασιν οι προϋποθέσεις της ελευθερίας και της ισότητας, ενώ επί της ουσίας παραβιάζονται.

Ο Ψυχοπαίδης επισημαίνει πως η πρώτη εκδοχή της σμιθιανής φιλελεύθερης προσέγγισης βασίζεται σε μια πραγματικότητα ελεύθερων και αυτόνομων παραγωγών. Στο πλαίσιο αυτής της παραγωγικής δραστηριότητας τα περιθώρια για κρατική παρέμβαση είναι μάλλον περιορισμένα, αντίθετα η φιλελεύθερη εκδοχή της φυσικής τιμής όπως αυτή συγκροτείται εντός του φυσικού -ως του πλέον ορθολογικού- συστήματος επιβάλλει πολιτικές παρέμβασης την στιγμή διάγνωσης συνθηκών ανισορροπίας. Οι δύο θεωρίες της αξίας συνδέονται ως εξής: η κοινωνία του Σμιθ χαρακτηρίζεται από αυξημένο βαθμό καταμερισμού εργασίας ο οποίος εμπεριέχει εντός του και το συντονισμό μεταξύ πολιτικής και οικονομίας. Υπό αυτό το πρίσμα η προβληματική της αξίας-εργασίας δεν αποκόπτεται από τη θεωρία τη σχετική με το φυσικό σύστημα παρά επαναθεμελιώνει την συγκεκριμένη προβληματική εντάσσοντας στην ανάλυση της δύο καίριες διαστάσεις: την συγκρότηση των οικονομικών μεγεθών με δεδομένο τον υψηλό βαθμό ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας και τον ρυθμιστικό ρόλο τον οποίο λαμβάνει η πολιτική στις κοινωνίες αυτές. Η πρώτη διάσταση εισάγει ένα στοιχείο απροσδιοριστίας ως προς την ικανότητα μέτρησης των οικονομικών μεγεθών σε δαπανημένη ποσότητα εργασίας, εισάγοντας ταυτόχρονα και ένα ορθολογικό πλαίσιο ερμηνείας των εργασιακών προϊόντων τα οποία ενδύονται τις όποιες χρηματικές μορφές. Η δεύτερη διάσταση εντάσσει στο προαναφερθέν ορθολογικό πλαίσιο την πολιτική λειτουργία. Με αυτόν τον τρόπο συνδέεται η κρατική παρέμβαση προς αποκατάσταση της ισορροπίας του φυσικού συστήματος με την ορθοπραξία στο πολιτικό πεδίο και με μια αντίληψη περί δημόσιου οφέλους η οποία απορρέει από την πολιτική αγωγή την οποία θα λάβουν οι πολίτες, στο πλαίσιο των εκάστοτε εκπαιδευτικών πολιτικών. Η πολιτική σμιθιανή θεωρία επιβεβαιώνεται με αυτόν τον τρόπο ως παρεμβατική, καθώς εξετάζει το πρόβλημα της αξίας, ως κατεξοχήν αξιολογική προβληματική συγκρότησης δίκαιων σχεσιακών σχηματισμών κατά την αναπαραγωγή του κοινωνικού.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Ψυχοπαίδης, 1992: 35-7

19. Κεφάλαιο, εργατική τάξη και γαιοκτησία

Προκειμένου να γίνουν ευκρινείς οι λόγοι απόκλισης της φυσικής από την αγοραία τιμή, ο Σμιθ προβαίνει σε μια διαδικασία θεματοποίησης των συστατικών στοιχείων της φυσικής τιμής. Αποσαφηνίζεται πως σε κοινωνίες μη εμποροκρατικές το μόνο μέτρο για την ανταλλαγή των εμπορευμάτων ήταν η ποσότητα της δαπανημένης εργασίας· σε αυτό το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας το συνολικό παραγόμενο προϊόν άνηκε στην ίδια την εργασία (WN,I.vi.1,4). Η παραπάνω διαπίστωση θέτει στο επίκεντρο το ερώτημα της αξίας, ως κοινού μέτρου το οποίο είναι προ-χρηματικό. Η εργασία ως εκ τούτου γίνεται κατανοητή ως το αρχικό «χρήμα». Διαπίστωση στην οποία ανθίσταται η μαρξική κριτική σημειώνοντας πως η εργασία δεν μπορεί να γίνει άμεσα αντιληπτή ως χρήμα, καθώς εμπράκτως η εργασία μπορεί να εντοπιστεί μόνο αποκρυσταλλωμένη/ αντικειμενοποιημένη σε ιδιαίτερα προϊόντα εργασίας.¹⁵⁷

Η παραγωγή της όποιας αξίας προϋποθέτει την θυσία της ελευθερίας και της ευτυχίας από μέρους του εκάστοτε δρώντα (WN.I.v.7)· με αυτόν τον τρόπο ελευθερία και ευτυχία ανυψώνονται σε αξιακά ιδεώδη. Η σμιθιανή ανάλυση εν προκειμένω αντιλαμβάνεται την εργασία ως μορφή θυσίας και όχι ως κανονική βιοτική ενεργοποίηση.¹⁵⁸ Προκειμένου ο Σμιθ να εξετάσει το περιεχόμενο της φυσικής τιμής, (ως τιμής η οποία καθορίζεται από την αξία της εργασίας, του κέρδους και της προσόδου) καταφεύγει στην ανάλυση του εμπορεύματος ως προνομιακό φακό θέασης της ταξικής δομής της κοινωνίας. Τα μέρη του εμπορεύματος έχουν ως εξής: μισθοί, κέρδη και γαιοπρόσοδος (WN,I.vi.5). *«Προηγουμένως, ο Smith δήλωνε ότι η αξία ενός εμπορεύματος αναλύεται στο εισόδημα (μισθοί, κέρδος και πρόσοδος). Τώρα, λέει ότι η αξία απαρτίζεται από εισοδήματα που, επομένως, λειτουργούν τώρα ως οι «πηγές» της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. Τα εισοδήματα είναι το πρωτεύον και το δεδομένο, ενώ η αξία ενός εμπορεύματος θεωρείται δευτερεύουσα και παράγωγη, απαρτιζόμενη από το άθροισμα των ξεχωριστών εισοδημάτων.»*¹⁵⁹

Τα μέρη τα οποία απαρτίζουν το εμπόρευμα εκφράζουν και συγκεκριμένες σκοπιές συμφερόντων, εφόσον «εκπροσωπούνται» από διακριτές κοινωνικές τάξεις, οι οποίες είτε συγκλίνουν, είτε αποκλίνουν από το συλλογικό συμφέρον. Το γεγονός πως στην εμπορευματική σχέση αποκρυσταλλώνονται διαφορετικές κοινωνικές σκοπιές εκφράζει ακριβώς τη νέα αντίληψη περί εργασίας η οποία εμπεριέχει την δυνατότητα

¹⁵⁷ Μαρξ, 1989, 117

¹⁵⁸ Μαρξ, 2016: 904

¹⁵⁹ Rubin, 1993: 249-50

διάκρισης των αντικειμένων της εργασίας από τον ίδιο τον άνθρωπο ο οποίος τα παράγει, τον εργαζόμενο.¹⁶⁰ Σύμφωνα με το Ματιό κάθε σκοπιά συμφέροντος , αποτελεί αντικειμενική ερμηνεία της πραγματικότητας εξίσου νόμιμη και αμερόληπτη με οποιαδήποτε άλλη, από τυπικής απόψεως μάλλον μια τέτοια ανάλυση ισχύει.¹⁶¹

Το συμφέρον της γαιοκτησίας είναι αναπόδραστα και άρρηκτα συνδεδεμένο με το κοινό συμφέρον, παρόλα αυτά η είσπραξη του εκάστοτε εισοδήματος από αυτή την τάξη δεν προϋποθέτει γνώση του ιδιαίτερου συμφέροντος της. Η τάξη η οποία έχει το μονοπώλιο της διάθεσης της γης, μπορεί να καταστεί πολιτικά ευάλωτη και χειραγωγήσιμη. Η ίδια η φύση του εισοδήματος αυτής της τάξης, το οποίο δεν απορρέει από την εργασία, καθιστά τους κατόχους του συχνά και λόγω απαιδευσίας φερέφωνα ξένων συμφερόντων (WN,I.xi.p.8). Ο ίδιος ο χαρακτήρας ως εκ τούτου της ιδιοκτησιακής σχέσης στον αστικό ορίζοντα είναι αυτός ο οποίος αποφέρει το εισόδημα στη γαιοκτησία: ο νεωτερικός θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας συντηρεί την προαστική τάξη της γαιοκτησίας την μεταβατική περίοδο του 18^{ου} αιώνα.¹⁶² Οποιαδήποτε βελτίωση στο συνολικό επίπεδο της κοινωνίας, κάθε αύξηση της ποσότητας της χρήσιμης εργασίας εμφανίζεται να έχει ως αποτέλεσμα άμεσα ή έμμεσα την αύξηση του ενοικίου της γης καθώς και του εισοδήματος του γαιοκτήμονα, ασχέτως με την απουσία δαπάνης εργασιακής δύναμης από μέρους του. (WN,I.xi.p.6). Εμφανίζεται εν προκειμένω η επιδίωξη εκπλήρωσης του ιδιαίτερου συμφέροντος να αποσπάται από την συνείδηση των μελών της συγκεκριμένης τάξης και να προωθείται από ενέργειες και ενεργήματα πέραν της αντίληψης και των προθέσεων της.

Η εργασία αποτελεί και εκείνη με τη σειρά της τάξη, το συμφέρον της οποίας είναι στενά συνδεδεμένο με το συμφέρον της κοινωνίας, εφόσον οι μισθοί παραμένουν εξαρτημένοι και μεταβάλλονται σε αναλογία με την ζήτηση για εργασία, άρα το συμφέρον της εργατικής τάξης είναι στενά συνυφασμένο με την ύπαρξη συνθηκών ελεύθερου ανταγωνισμού. Σύμφωνα με το παραπάνω η πλέον προσηκουσα κρατική μέριμνα λαμβάνει το χαρακτήρα της εξασφάλισης ίσων όρων ανταγωνισμού για την πολυσχιδία των επιμέρους ιδιωτικών συμφερόντων.¹⁶³ Η αστική συγκρότηση της

¹⁶⁰ Ματιό, 1997:76

¹⁶¹ Ματιό, 1997:154-5

¹⁶² «Σε όλες τις μορφές όπου κυριαρχεί η γαιοκτησία υπερτερεί ακόμα η φυσική σχέση. Στις μορφές όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο υπερτερεί το κοινωνικά, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο. Η γαιοπρόσοδος δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο όμως οπωσδήποτε μπορεί χωρίς τη γαιοπρόσοδο. Το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη πάνω σε όλα οικονομική δύναμη της αστικής κοινωνίας.» Μαρξ, 1989: 71

¹⁶³ Δρόσος, 1994: 47-8

κοινωνίας με βασικό ρυθμιστικό της παράγοντα τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε αντικρουόμενα συμφέροντα, οδηγεί στην πτώση της τιμής των παρεχόμενων αγαθών, και από αυτή την σκοπιά η αστική κοινωνία αποτιμάται θετικά ως προς την εκπλήρωση του συλλογικού συμφέροντος. Η σμιθιανή ανάλυση σημειώνει πως παρά την στενή σύνδεση συλλογικού συμφέροντος και του ιδιαίτερου συμφέροντος της εργατικής τάξης, η εργατική τάξη αδυνατεί να συλλάβει αυτή την αλληλοδιαπλοκή λόγω του περιορισμένου χρόνου τον οποίο έχει στη διάθεση της προκειμένου να αναστοχαστεί τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπαράγεται. Προϋπόθεση ως εκ τούτου για την είσοδο της εργατικής τάξης στο πολιτικό σύστημα, στο κοινοβούλιο δηλαδή, είναι ο περιορισμός του χρόνου της εργάσιμης ημέρας αλλά και η εκπαίδευση της με την ευθύνη και τη μέριμνα της πολιτείας (WN,I.xi.p.9).

Τρίτη και τελευταία τάξη, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα και διακριτή κοινωνική σκοπιά, είναι η τάξη η οποία εκπροσωπεί τα συμφέροντα του κεφαλαίου και της οποίας τα συμφέροντα δεν συμπίπτουν με το συλλογικό συμφέρον. Η κεφαλαιοκρατική τάξη γνωρίζει καλά, σύμφωνα με το Σμιθ, το συμφέρον της, το οποίο είναι η δημιουργία μονοπωλίων με στόχο την αύξηση του κέρδους, συνήθως όμως η κατακόρυφη αύξηση του ποσοστού κέρδους συμπίπτει με συνθήκες απόλυτης οικονομικής εξαθλίωσης στο εσωτερικό του έθνους κράτους (WN,I.xi.p.10). Η κεφαλαιοκρατική τάξη αποκτά το εισόδημα της από την όποια επένδυση του κεφαλαίου (WN, II.i.2) , άνευ εργασίας, ο Σμιθ με αυτόν τον τρόπο συνδέει απευθείας κεφάλαιο και κέρδος. Συμπερασματικά, η τάξη η οποία απειλεί δομικά την ανάπτυξη του γενικού συμφέροντος είναι η κεφαλαιοκρατική.

20. Η φυσική τιμή

Η κάλυψη των βασικών αναγκών της εργατικής τάξης έχει ως αποτέλεσμα την επερχόμενη πληθυσμιακή αύξηση της, και αλυσιδωτά αναδύεται εκ μέρους της το αίτημα για κάλυψη άλλων αναγκών πλην των βασικών (WN.I.xi.c.7). Με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται και σταδιακά ο εθνικός πλούτος, καθώς αυξάνεται η ζήτηση για εργασία. Η παραπάνω θέση βρίσκεται σε σύμπνοια με την προϊούσα παρατήρηση: το συμφέρον της εργατικής τάξης είναι στενά συνδεδεμένο με το συμφέρον ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου· και νομιμοποιεί την ακόλουθη σύνδεση: η συνολική ευημερία εξαρτάται από την ύπαρξη και τη διάθεση της ίδιας της εργατικής δύναμης. Η ίδια η διαδικασία ανόρθωσης των συνθηκών διαβίωσης από μέρους των μεμονωμένων δρώντων οδηγεί στην κινητοποίηση ενός μηχανισμού, ο οποίος σχετίζεται με την εξισορρόπηση ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση και αφορά την ίδια τη συγκρότηση της φυσικής τιμής. Έχει ενδιαφέρον να προσέξει κάποιος την εξής αναλογία: η διαμόρφωση των τιμών στην αγορά είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας εξισορρόπησης ανάμεσα σε αγοραίες και φυσικές τιμές, όπως και η διαδικασία διαμόρφωσης ηθικών κανόνων αποτελεί τον μέσο όρο των εμπειρικά παρατηρήσιμων ηθικών συμπεριφορών.¹⁶⁴ Στην ίδια τη φυσική τιμή δεν εγγράφεται μόνο η διαδικασία εξισορρόπησης μέσα από τους μηχανισμούς της προσφοράς και της ζήτησης, αλλά και η ηθική δικαιολόγηση της στο πλαίσιο της αγοράς.¹⁶⁵

Έχει σημασία να σταθεί κανείς στην ανακατεύθυνση του σμιθιανού επιχειρήματος: ενώ έχει διασαφηνιστεί πως ο πλούτος μιας χώρας εξαρτάται από την αναλογία ανάμεσα στη χρήσιμη προς τη μη χρήσιμη εργασία και την ποσότητα και ποιότητα των παραγωγικών δυνάμεων (WN.IV.ix.34), εμφανίζεται πλέον ως το κεφάλαιο να ελέγχει και να καθορίζει την πορεία ανάπτυξης των άνωθεν μεταβλητών, λαμβάνοντας το ρόλο της κινητοποίησης της εργασιακής δύναμης. Το ίδιο το κεφάλαιο φαίνεται να προσδιορίζει την ίδια την κοινωνική εργασία, καθώς και το χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας (WN.I.vi.9), αντί να αποκαλύπτεται πως η ίδια η κεφαλαιακή σχέση αποτελεί αποκόνημα της εργασιακής διαδικασίας στον ορίζοντα της αστικής κοινωνίας. Το γεγονός πως η συνολική κοινωνική εργασία λαμβάνει τη μορφή ιδιοκτησίας κεφαλαίου αποτελεί έκφραση του ίδιου του ανεπτυγμένου βαθμού καταμερισμού εργασίας¹⁶⁶, η μη αναγνώριση αυτή της έκφρασης ως τέτοιας

¹⁶⁴ Ιωαννίδης, 1988:413

¹⁶⁵ Fitzgibbons, 1995: 176

¹⁶⁶ Ψυχοπαίδης, 1990: 53

αποκρύπτει την ιστορικότητα των μορφών της αστικής κοινωνίας όσο και των όποιων κοινωνικών μορφωμάτων εν γένει.

Ο Σμιθ θέτει και αναμετράται με ένα ακόμα ερώτημα, αυτό του λόγου απόκλισης της φυσικής από την αγοραία τιμή. Προκειμένου όμως να απαντήσει στο ερώτημα σχετικά με τις διακυμάνσεις οι οποίες συναντώνται ανάμεσα στις δύο τιμές οφείλει να εισέλθει στη συζήτηση τη σχετική με το περιεχόμενο της φυσικής τιμής. Η φυσική τιμή όπως επισημάνθηκε καθορίζεται από την αξία της εργασίας, του κέρδους και της γαιοπροσόδου· όταν αυτή η τιμή δεν υπερβαίνει ή δεν υπολείπεται της κάλυψης των τριών παραπάνω συνιστωσών λέγεται πως το προϊόν πωλείται στη φυσική του τιμή (WN,I.vii.4). Η θεωρία της φυσικής τιμής προσανατολίζεται μάλλον στην πλήρωση των όρων αναπαραγωγής του κοινωνικού: όπου επικρατεί η φυσική τιμή είναι σε ισχύ το φυσικό σύστημα (ως σύστημα απόλυτης ελευθερίας). Η πραγματική τιμή στην οποία πωλείται ένα προϊόν ονομάζεται αγοραία τιμή και εξαρτάται από παράγοντες όπως η προσφορά και η ζήτηση (WN,I.vii.8)· η επίδραση αυτών των παραγόντων οδηγούν στο να προσφέρονται τα εκάστοτε προϊόντα στις πλέον συμφέρουσες τιμές για τους αγοραστές (WN,I.vii.10).

Ο Σμιθ τονίζει πως σε βάθος χρόνου και υπό την επίδραση της προσφοράς και της ζήτησης τα προϊόντα θα καταλήξουν να πωλούνται στις φυσικές τους τιμές (WN,I.vii.14). Παρά όμως την ακλόνητη πίστη του Σμιθ στη διάθεση εν τέλει των προϊόντων στη φυσική τους τιμή, μετά την επένεργεια δηλαδή των όποιων μεταβλητών, επισημαίνει πως αυτή η διαδικασία έχει εντός της δομές απροσδιοριστίας, οι οποίες καθιστούν δυνατή την ανισορροπία εντός του φυσικού συστήματος και την πώληση τελικά των προϊόντων σε τιμή πέραν της φυσικής (WN,I.vii.20). Εμφανίζεται δηλαδή η ελευθερία επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος να παράγει αποτελέσματα πέραν της ευημερίας του κοινωνικού: εάν τα αγαθά πωλούνται σε τιμές πέραν των φυσικών απειλείται η αναπαραγωγή της εργατικής τάξης και ο Σμιθ φαίνεται να παρατηρεί πως η τάξη του κεφαλαίου μπορεί να ασκήσει μεγαλύτερη επιρροή στον επηρεασμό της τιμής πώλησης των αγαθών, άρα αναδύεται σε αυτό το σημείο μια εγγενής ηθική ατέλεια στη συγκρότηση του φυσικού συστήματος (WN,I.viii.12). (Οι συνθήκες απόλυτης ελευθερίας παράγουν ανελευθερία).

Η αγοραία τιμή όπως επισημάνθηκε εξαρτάται και διαμορφώνεται από παράγοντες όπως η προσφορά και η ζήτηση. Όταν η προσφορά των εμπορευμάτων είναι μεγαλύτερη από την ενεργό ζήτηση, τότε αυτό ερμηνεύεται με σκοπιά αναφοράς τον εμπορευματοκάτοχο ως συνθήκη στην οποία πολλά εμπορεύματα δεν μπορούν να

αγοραστούν (WN,I.vii.14). Σε μια τέτοια περίπτωση παρατηρείται μείωση της τιμής των εν λόγω διαθέσιμων εμπορευμάτων, και αυτό έχει ως παράλληλο αποτέλεσμα πως μια μερίδα του διαθέσιμου κεφαλαίου αλλάζει κλάδο προσφοράς. Αυτό δύναται να συμβαίνει καθώς στην νεωτερική κοινωνία η αγορά είναι συγκροτημένη ανεξάρτητα από την κοινωνία, ως χώρος εντός του οποίου επικρατούν συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού και μη σχεδιασμένη μορφής οικονομία. Η πολιτική παρέμβαση κρίνεται λοιπόν αναγκαία και στην περίπτωση της καταστρατήγησης της συνθήκης του ελεύθερου ανταγωνισμού με την δημιουργία μονοπωλίων (WN,I.vii.27)¹⁶⁷. Με αυτόν τον τρόπο μια πτυχή της πολιτικής δραστηριότητας συγκροτείται γύρω από την παρέμβαση σχετικά με την επικράτηση των συνθηκών του ελεύθερου ανταγωνισμού, ως κατεξοχήν αντιμονοπωλιακή πολιτική. Η συνθήκη αυτή του ελεύθερου ανταγωνισμού (τόσο ως αίτημα αποκοπής από οποιαδήποτε меркантиλιστική πολιτική, όσο και ως μερικώς εκπληρωμένη πραγματικότητα) είναι η απάντηση τόσο στην διαμόρφωση της κοινωνίας ως έχει, όσο και στου ίδιου του καταμερισμού της εργασίας με την συγκαρινή στον Σμιθ μορφή. Η κρατική παρέμβαση μπορεί να νοηθεί έτσι ως πολιτική λειτουργία, η οποία εγγυάται την βιωσιμότητα της κοινωνίας και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ουδέτερη»· καθώς η δράση αυτή αποσκοπεί όχι στην προάσπιση του ίδιου συμφέροντος του κράτους, αλλά στην περιχαράκωση του συνόλου των συμφερόντων των ατόμων τα οποία συναλλάσσονται στην αγορά.¹⁶⁸

Έχοντας υπόψιν τα ανωτέρω, γίνεται κατανοητό πως η πολιτική αποκτά ρυθμιστικό και κατ' επέκτασιν παρεμβατικό ρόλο, προκειμένου να επιβάλει τις συνθήκες, ώστε να επικρατήσει το γενικό συμφέρον, το οποίο εντοπίζεται εκτός του πεδίου της πολιτικής: η ίδια η πολιτική εγγυάται απλώς την εφαρμογή του. Στο συγκεκριμένο συγκεκριμένο το γενικό συμφέρον γίνεται αντιληπτό ως εκείνη η διασφάλιση, πως η εργατική τάξη αποκτά εκ νέου ένα τμήμα από την δαπανημένη εργασία της σε χαμηλές τιμές και ο ρόλος του κοινοβουλίου στην πραγμάτωση αυτής της διασφάλισης οφείλει να είναι παρεμβατικός, να μεριμνά δηλαδή για την σχετική αύξηση του ορίου του κατώτατου μισθού ενάντια στις προθέσεις των κεφαλαιοκρατών (WN,I.viii.12). «*Η μη διασφάλιση των όρων αναπαραγωγής της εργασίας εκφράζεται ως απειλή στη δυνατότητα αναπαραγωγής της τάξης (της «φυλής») της εργασίας...*»¹⁶⁹

¹⁶⁷ «Σε συνθήκες ανταγωνισμού, ο δημόσιος χαρακτήρας των κρατικών λειτουργιών φαίνεται να εξαντλείται στην εγγύηση που παρέχει το κράτος για την τήρηση των συμβάσεων και τη διασφάλιση της ιδιοκτησίας.» Αγγελίδης, 2000: 45

¹⁶⁸ Ψυχοπαίδης, 1990: 72

¹⁶⁹ Αγγελίδης, 2000: 109

Η ίδια η πολιτική δραστηριότητα εκλαμβάνεται ως εγγενής, μη εξωτερική συνθήκη για τη διασφάλιση της ορθής λειτουργίας του φυσικού συστήματος του καταμερισμού της εργασίας. Η πολιτική εξουσία συγκροτείται ως εκείνος ο απαραίτητος όρος για την αποκατάσταση και τη διατήρηση της κοινωνικής αρμονίας στο επίπεδο της κοινωνίας της αγοράς.¹⁷⁰ Η πολιτική όμως παρεμβαίνει στο ζήτημα της αγοράς εργασίας μέσω ενός ακόμη τρόπου: προστατεύοντας δια νόμου την τιμή των σιτηρών ως το κατεξοχήν μέσο αναπαραγωγής της εργατικής τάξης (WN. IV.v.b.7). Με τον παραπάνω τρόπο συνδέεται στην σμιθιανή ανάλυση το ζήτημα της φυσικής τιμής με αυτό της αξίας/ εργασίας: η επικράτηση της φυσικής τιμής αποτελεί προϋπόθεση για την επιβίωση και την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης.

¹⁷⁰ Ιωαννίδης, 1988: 406

21. Η προβληματική της έμμισθης εργασίας

Σε νοηματική συνέχεια με όλα τα παραπάνω ο Σμιθ, έχοντας αναγνωρίσει την αναγκαιότητα της συντήρησης της εργατικής τάξης και την αλληλένδετη σε αυτήν κρατική παρέμβαση σχετικά με το ύψος της κατώτατης μισθοδοσίας (WN,I.viii.15), καταγράφει μια συσχέτιση ανάμεσα στον εθνικό πλούτο και στη ζήτηση για έμμισθη εργασία: ο εθνικός πλούτος είναι ανάλογος της ζήτησης για εργασία (WN,I.viii.21). Η μειωμένη ζήτηση για εργασία και η πενιχρή συντήρηση της ήδη εξαθλιωμένης εργατικής τάξης, αποτελούν από την άλλη πλευρά ένδειξη της απαρχής μιας συνθήκης ένδειας για το έθνος-κράτος (WN,I.viii.27). Οτιδήποτε ως εκ τούτου δημιουργεί τις συνθήκες για πληθυσμιακή αύξηση και περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών μέσων ενισχύει την αύξηση του εθνικού πλούτου (WN.IV.vii.b.3).

Παρά τις περιπτώσεις όμως, κατά τις οποίες παρατηρείται μια σχετική στασιμότητα στην ανάπτυξη της οικονομίας, και αυτό σηματοδοτείται από την παρατηρήσιμη στασιμότητα στο ύψος των μισθών ή τις περιπτώσεις μείωσης των μισθών σε περιόδους ύφεσης, ο Σμιθ διαβεβαιώνει πως στην εποχή στην οποία ζει έχει αναβαθμιστεί σημαντικά το επίπεδο διαβίωσης και η ικανότητα της πρόσβασης σε βασικά αγαθά όσον αφορά την πραγματικότητα της εργατικής τάξης (WN,I.viii.35). Το σύνολο της εργατικής τάξης, το οποίο παράγει τους υλικούς όρους αναπαραγωγής ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου, οφείλει να μεριμνά –και δικαίως, τονίζει ο Σμιθ– ώστε να διατηρεί για την ίδια ένα τμήμα του παραγόμενου από την ίδια προϊόντος (WN,I.viii.36). Η συγκεκριμένη διατύπωση επαναφέρει το ζήτημα της δίκαιης ιδιοποίησης των παραγόμενων αγαθών και προτάσσει, έστω και μέσω αυτής της ισχνής διατύπωσης, το θέμα της εκμετάλλευσης της εργασίας -της εργατικής τάξης- από άλλα μέρη του κοινωνικού συνόλου.

Η σμιθιανή ανάλυση δεν οδηγείται στο συμπέρασμα πως η αναβάθμιση του επιπέδου διαβίωσης οφείλεται αποκλειστικά στην αύξηση της αγοραίας τιμής πώλησης της εργασίας (ανταλλακτική αξία), αλλά πως έχει συντελεστεί μια γενικότερη αύξηση στην αξία της εργασίας και αυτή η κατάσταση είναι προς όφελος ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου (WN,I.viii.36). Η ίδια η νομιμοποίηση της ελεύθερης ανάπτυξης του εμπορίου και του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας εδράζεται στην διασφάλιση ενός ανεκτού επιπέδου διαβίωσης για τη μεγάλη εργαζόμενη πλειοψηφία.¹⁷¹ Στην πραγματικότητα του ελεύθερου εμπορίου αποκρυσταλλώνονται

¹⁷¹ Δρόσος, 1994:74-5 και Δρόσος, 1992: 39

«συμφιλιωμένες» οι δύο καταστατικές αρχές τις οποίες εντοπίζει η σμιθιανή ανάλυση στον πυρήνα της νεωτερικής συγκρότησης: αφενός την φυσική προτίμηση του καθένα για τον εαυτό του και αφετέρου την ανάγκη απόσπασης της επιδοκμασίας από τους άλλους δρώντες εντός του κοινωνικού πλαισίου. Το ελεύθερο εμπόριο λαμβάνει έτσι το χαρακτήρα του «συμβιβασμού» ανάμεσα στα αντικρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα. Ο πλούτος, έστω και σχετικός, της πλειονότητας του κοινωνικού συνόλου αποτελεί προϋπόθεση για την ίδια την ευημερία της κοινωνίας. Η αύξηση της αγοραίας τιμής της εργασίας οφείλεται τόσο στην ζήτηση για εργασία, όσο και στην τιμή των απαραίτητων για την διαβίωση αγαθών (WN,I.viii.52). Το ύψος πώλησης της αγοραίας τιμής της εργασίας εξαρτάται από τις παραπάνω δύο μεταβλητές, καθώς η αύξηση των μισθών απαιτητάως πυροδοτεί μια αύξηση στην τιμή των αναγκαίων ειδών για διαβίωση. Η αύξηση όμως των μισθών συνοδεύεται και από μια αύξηση στις παραγωγικές δυνάμεις, καθώς πλέον παρατηρείται πως η δαπάνη λιγότερου εργάσιμου χρόνου παράγει μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας, τόσο λόγω του καταμερισμού της εργασίας, όσο και λόγω της εφαρμογής της απαραίτητης τεχνογνωσίας μέσω της χρήσης μηχανών στο πλαίσιο του εργοστασίου (WN,I.viii.57).

Ο Σμιθ αναγνωρίζει τις παρακάτω πέντε αιτίες οι οποίες είναι υπεύθυνες για τις διακυμάνσεις όσον αφορά το ύψος των απολαβών της μισθωτής εργασίας. Ως πρώτη αιτία αναγνωρίζεται το αίσθημα της ατίμωσης, το οποίο γεννάται στους ανθρώπους όταν παύουν να καθορίζουν εκείνοι όλες τις παραμέτρους της εργασιακής τους δραστηριότητας και εκτίθενται σε κάθε είδους συγκυρία, η οποία θα επηρεάσει την έκβαση των γεγονότων. Κατά δεύτερο λόγο, το ύψος των απολαβών εξαρτάται από την δυσκολία και τη συνθετότητα του είδους της εργασίας στο οποίο πρέπει να εκπαιδευτεί η εργασιακή δύναμη, αφού η εξειδικευμένη εργασία αμείβεται καλύτερα σε σχέση με την ανειδίκευτη¹⁷² (WN,I.x.b.1-2). Τρίτον, το ύψος των απολαβών εξαρτάται από την σταθερότητα ή μη της εργασίας (WN,I.x.b.11) και τέταρτον η διακύμανση του μισθού εξαρτάται από το επίπεδο της εμπιστοσύνης το οποίο απαιτείται, ή όχι, να επιδείξει ο εργοδότης στον εργαζόμενο (WN,I.x.b.17). Ο συνδυασμός της κατοχής γνώσεων, της πεπαιδευμένης δηλαδή εργασιακής δύναμης σε συνδυασμό με την απαίτηση για ένδειξη εμπιστοσύνη προς αυτήν, αυξάνουν κατά πολύ το ύψος των απολαβών. Τέλος, το ύψος της μισθοδοσίας εξαρτάται από την πιθανότητα ή όχι επιτυχίας σε αυτές τις

¹⁷² Διάκριση στην οποία θα ασκήσει κριτική ο Μαρξ βλ. Μαρξ, 2016: 172

εργασίες (ενδεχομενικότητα ως προς την εκπλήρωση των απαιτούμενων ενεργειών) (WN,I.x.b.21).

Όπως διαφαίνεται και παραπάνω, το ύψος των μισθών το οποίο λαμβάνει η εργασιακή δύναμη όταν πωλείται, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εκπαίδευση την οποία αυτή έχει λάβει για να συγκροτηθεί ή όχι ως εξειδικευμένη εργασία. Στο παραπάνω πλαίσιο η εκπαίδευση τίθεται με τη μορφή της τεχνογνωσίας, της εντρύφησης δηλαδή σε κάποιο είδος πρακτικής, ή ακόμα και τέχνης. Το ζήτημα της εκπαίδευσης όμως τίθεται καθοριστικά για έναν ακόμη λόγο: ακόμα και αν η εξειδικευμένη εργασία αμείβεται καλύτερα αυτό δεν σημαίνει πως η εργασία έχει επίγνωση του συμφέροντος της, το κράτος ως εκ τούτου οφείλει να εφαρμόσει δημόσιες εκπαιδευτικές πολιτικές προκειμένου να δια φωτίσει την εργατική τάξη.

22. Κρατική παρέμβαση στην οικονομία

Όταν το «φυσικό σύστημα», το οποίο αναλύθηκε παραπάνω, τείνει προς καταστάσεις ανισορροπίας, οι οποίες δεν μπορούν να προσπελαστούν μέσω είτε του ανταγωνισμού, είτε των ήδη διαμορφωμένων σχέσεων εντός του «φυσικού συστήματος», τότε οι πολιτικές παρεμβάσεις καθίστανται θεμιτές προς αποκατάσταση της διαταραγμένης ισορροπίας. Παρουσιάζεται λοιπόν μια αντίθεση ανάμεσα στη λειτουργία του φυσικού συστήματος άνευ παρεμβάσεων, ως αφαίρεση δηλαδή από την όποια κρατική λειτουργία, και στην εμπειρική πραγματικότητα της παρέμβασης του κράτους για ρύθμιση των όσων αναταράχων παρουσιάστηκαν στην κατεύθυνση της εύρυθμης λειτουργίας του συστήματος (WN,I.vii.34).

Όταν η αξία των εμπορευμάτων υπερβαίνει τη φυσική τιμή τους, τότε οι τρεις τάξεις αδυνατούν να αναπαραχθούν με «φυσικό» τρόπο, κι έτσι καθίσταται αναγκαία η πολιτική παρέμβαση. Ο χαρακτήρας ως εκ τούτου τον οποίο λαμβάνει η πολιτική εξουσία στη σμιθιανή ανάλυση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί εξωτερικός ως προς τις διαδικασίες του οικονομικού γίνεσθαι, ως μια απλή εξωτερικότητα, η οποία παρεμβαίνει για να «διορθώσει» τα κακώς κείμενα, αλλά ως εγγενής προϋπόθεση σε κοινωνίες της αγοράς με εμποδωμένο εντός τους ένα σύστημα καταμερισμού της εργασίας. Η παραπάνω θέση γίνεται ιδιαίτερα έκδηλη στο ζήτημα της εκπαίδευσης: η πολιτική δραστηριότητα εκλαμβάνεται σε πρώτη ανάλυση ως εξωτερική της οικονομικής δραστηριότητας, η «εξωτερικότητα» αυτή αίρεται όταν συνειδητοποιείται πως η αναπαραγωγή της οικονομικής σφαίρας βάλλεται από την ελλιπή ανάπτυξη των πολιτών λόγω του ανεπτυγμένου βαθμού καταμερισμού της εργασίας. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του κοινωνικού η οποία είχε επιτευχθεί στη νεωτερικότητα απειλείται λόγω των φραγμών οι οποίοι τίθεται από τις εκμαυλιστικές συνέπειες του καταμερισμού της εργασίας. Η αγωγή των πολιτών εξασφαλίζει ως εκ τούτου τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής του κοινωνικού ως έχει· έτσι η εκπαιδευτική πολιτική αποκτά διττή θεμελίωση τόσο πολιτικοοικονομική όσο και ηθικοπολιτική.¹⁷³

Η παρέμβαση της πολιτικής στην οικονομική δραστηριότητα αποτιμάται ως αναγκαία και σε άλλες τέσσερις (4) περιπτώσεις, πλην της συμβολής της για την εναρμόνιση της πραγματικότητας με τα αιτήματα και τις επιταγές του φυσικού συστήματος (βλ. δημόσια σφραγίδα, εκπαιδευτική πολιτική, φυσική τιμή). Πρώτον, όπως θα διαφανεί από τις αναπτύξεις στο πέμπτο βιβλίο η εθνική άμυνα αποτελεί

¹⁷³ Γράβαρης, 1994: 33-4

πρωτεύον καθήκον του κράτους, ως εκ τούτου οφείλει να εξασφαλισθεί πως επιμέρους ιδιωτικά συμφέροντα, με τη μορφή της επιδίωξης των συμφερόντων από πλευράς ναυτικής βιομηχανίας, δεν θα πλήξουν την ασφάλεια της εθνικής κυριαρχίας (WN, IV.ii.27). Δεύτερον, σε περίπτωση κατά την οποία επιβληθεί φόρος σε κάποιο προϊόν της εγχώριας βιομηχανίας προκειμένου να προστατευθούν ακριβώς αυτά τα εντός-συνόρων συμφέροντα ο αντίστοιχος φόρος θα πρέπει να επιβληθεί και στο εισαγόμενο από εξωτερικές αγορές προϊόν (WN, IV.ii.31). Τρίτη και τέταρτη περίπτωση κατά την οποία κρίνεται απαραίτητη η πολιτική συμβολή είναι η απόφαση για την συνέχιση ή μη, ή επανέναρξη μετά από διακοπή εισαγωγής ελεύθερα προϊόντων από ξένες αγορές (WN, IV.ii.37).

Η ίδια η κυριαρχία ως ο κατεξοχήν διαχωρισμός πολιτικής και οικονομίας προσδιορίζει τους όρους της όποιας κρατικής παρέμβασης, οι οποίοι οφείλουν να πληρούν το κριτήριο της γενικότητας επιβολής του συλλογικού συμφέροντος.¹⁷⁴ *«Η εξέταση της κοινωνικής αναπαραγωγής από την άποψη του δικαίου της κοινωνικής εργασίας δεν υποδηλώνει βέβαια τον προσανατολισμό της σμιθιανής προβληματικής προς μια μονομερώς επιλεκτική σκοπιά συμπάθειας για τη διαμορφούμενη τάξη της εργασίας...αλλά μια σύλληψη της κοινωνίας, πέραν του ορίζοντα των ατομικών δράσεων και σκοποθεσιών, ως καταμερισμού της εργασίας, στο πλαίσιο του οποίου συγκροτείται και η σχέση πολιτικής και οικονομίας.»*¹⁷⁵ Αρμόδιος για να λάβει τις παραπάνω αποφάσεις είναι ο πολιτικός και όχι ο νομοθέτης, η νομοθετική σκέψη οφείλει να διέπεται από τις αρχές της γενικότητας και της καθολικότητας, ενώ η σκέψη του πολιτικού χαρακτηρίζεται από την πανούργα στάθμιση των συνθηκών αναλόγως της κατάστασης (WN, IV.ii.39). Η επιτυχής επιβολή των μέτρων εξαρτάται από την επιδεξιότητα του πολιτικού: η επίτευξη όμως της ευημερίας βασίζεται στην νομοθετική δραστηριότητα, στην πλαισίωση δηλαδή της οικονομικής δραστηριότητας από ένα δικαϊκό πλαίσιο.¹⁷⁶ Η δράση του πολιτικού ενώ θα όφειλε να διατηρεί αποστάσεις από επιμέρους ιδιωτικά συμφέροντα, παραμένει εγκιβωτισμένη σε αυτά, παρουσιάζοντας τα στρεβλωμένα ως δράσεις στην κατεύθυνση επίτευξης του γενικού κοινωνικού συμφέροντος, ενώ η δράση του νομοθέτη παραμένει συνδεδεμένη σε αυτό το οποίο αναπτύχθηκε νωρίτερα ως πνεύμα πατριωτισμού.¹⁷⁷ Η στράτευση της νομοθετικής

¹⁷⁴ Νουτσόπουλος, 2011: 146

¹⁷⁵ Αγγελίδης, 2000: 111

¹⁷⁶ Δρόσος, 1994:50-1

¹⁷⁷ Νουτσόπουλος, 2011: 145-6

λειτουργίας βέβαια στο πλευρό της επιβολής του γενικού συμφέροντος δεν αποκλείει την περίπτωση ο νομοθέτης να εξαπατηθεί από τις παρεκκλίσεις μιας ομάδας ιδιωτών οι οποίοι θα τείνουν να παρουσιάζουν το ιδιαίτερο συμφέρον τους ως το γενικό (WN, I.x.c.25, IV.ii.43).

Το αναπόφευκτο της διαπλοκής ανάμεσα στην οικονομία και στην πολιτική διαφαίνεται και με έναν ακόμη τρόπο: η πολιτική είναι ήδη και πάντα εντός νεωτερικού πλαισίου χωρισμένη από τα υλικά μέσα αναπαραγωγής της: προκειμένου λοιπόν το πεδίο της πολιτικής να αποκτήσει τα υλικά μέσα στρέφεται είτε στο δανεισμό (δημιουργία δημόσιου χρέους, βλ. παρακάτω), είτε στη φορολόγηση των υπηκόων. Η διαπλοκή οικονομίας και πολιτικής αποκαλύπτεται σύμφωνα με την άνωθεν θέση και στη νομοθετική παρέμβαση στο χώρο της αγοράς με στόχο την εξασφάλιση από μέρους των ενδεών των απαραίτητων για τη διαβίωση αγαθών· την οριακή στιγμή παρέμβασης του πολιτικού νομοθέτη αίρεται η πρόσληψη της αγοράς ως χώρου παραγωγής, διαπραγματεύσεων, συναλλαγών και κατανάλωσης ανάμεσα σε εγωιστές δρώντες.

Η φορολόγηση των υπηκόων λαμβάνει τον χαρακτήρα της απόσπασης από το εισόδημα των οικονομικά ενεργών ατόμων· αυτό έχει ως συνέπεια πως όσο μεγαλύτερο είναι το ετήσιο προϊόν, το παραγόμενο από τη χρήσιμη και παραγωγική εργασία, τόσο μεγαλύτερα θα είναι και τα έσοδα των κρατικών ταμείων. Η φορολόγηση των υπηκόων κατευθύνεται στη συγκέντρωση πόρων προς πλήρωση κρατικών δαπανών, οι οποίες και αφορούν την κοινωνία εν συνόλω, για αυτό και χρηματοδοτούνται από όλη την κοινωνία ανάλογα με την οικονομική δύναμη του καθενός. Κατ' επέκτασιν αποτελεί συμφέρον του κράτους να φροντίζει για τη μεγιστοποίηση του ετήσιου προϊόντος (WN.IV.vii.c.102). Η φορολόγηση των υπηκόων συγκροτείται ως η μόνη νόμιμη παρέμβαση της κρατικής εξουσίας στον ιδιωτικό πλούτο προς εκπλήρωση των καθηκόντων της κυριαρχίας, η οποία επειδή δεν ταυτίζεται με καμία συγκεκριμένη σκοπιά συμφερόντων (γαιοπρόσοδος, μισθοί, κεφάλαιο), συγκροτεί τα καθήκοντα της ως δημόσιες ανάγκες και η απόσπαση ιδιωτικών χρηματικών πόρων στοχεύει στην εκπλήρωση αυτών των αναγκών οι οποίες λαμβάνουν το χαρακτήρα της βελτίωσης των γενικών συνθηκών διαβίωσης.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Νουτσόπουλος, 2011: 139-40

23. Πολιτική παρέμβαση στην οικονομία: η περίπτωση της φορολογίας

Μια ακόμα πτυχή της παρέμβασης της πολιτικής στη σφαίρα της οικονομίας αποτελεί όπως διαφάνηκε, η επιβολή φορολογίας. Όπως επισημάνθηκε νωρίτερα η εργασία διακρίνεται σε δύο ευρείες κατηγορίες: στην παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, αφού μόνο η άνθιση της παραγωγικής τάξης εγγυάται τη διατήρηση της μη παραγωγικής. Η διατήρηση/ συντήρηση όμως της μη παραγωγικής τάξης εκ μέρους της παραγωγικής καθίσταται δυνατή μέσω της αναδιανομής των πόρων, η οποία αναγκαία διαμεσολαβείται από κρατικούς μηχανισμούς: τέτοιος ακριβώς μηχανισμός είναι η φορολογία. Ο Evensky προκειμένου να καταστήσει σαφέστερη τη διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία προτείνει στους αναγνώστες του σμιθιανού έργου να ανατρέξουν σε μια άλλη, διαφορετική διάκριση: στο διαχωρισμό του κεφαλαίου στο κεφάλαιο το οποίο αποφέρει πλεόνασμα για τον μεμονωμένο δρώντα και στο κεφάλαιο το οποίο επιφέρει πλεόνασμα για το ίδιο το έθνος. Προκειμένου το πλεόνασμα να λειτουργεί ως κεφάλαιο οφείλει να μετέχει της διαδικασίας παραγωγής, οπότε η παραγωγική εργασία εκλαμβάνεται ως τέτοια καθώς μετέχει της διαδικασίας παραγωγής αντικαθιστώντας τόσο το μέρος του πλεονασματικού προϊόντος το οποίο είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να παραχθεί (σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο), όσο και προσθέτοντας εκ νέου στο πλεόνασμα με τη μορφή του κέρδους.¹⁷⁹

Η τάξη και η ορθή διακυβέρνηση, σε συνδυασμό με την ελευθερία και την ασφάλεια των ατόμων, αποτέλεσε τον όρο ανάπτυξης της βιομηχανίας και τον λόγο για τον οποίο οι κάτοικοι της πόλης αναζήτησαν τρόπο να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης τους (WN.III.iii.12, III.iv.4), άρα τον λόγο ανάπτυξης της παραγωγικής εργασίας. Η ασφάλεια αυτή, η απαραίτητη για τους κεφαλαιοκράτες και τους εμπορευματοκράτες, μπορεί να είναι εγγυημένη μόνο μέσω της σύστασης μηχανισμών επιβολής των νόμων, οπότε η ελευθερία και η ισότητα εντός του πλαισίου της αγοράς είναι εγγυημένη από κάποιο πεδίο πέραν αυτής, με σημερινούς όρους είτε οικονομικών κλιμακίων, είτε ακόμα της ίδιας της αστυνομίας, θεσμοί οι οποίοι λαμβάνουν τη χρηματοδότηση τους από τη φορολόγηση των υπηκόων.

Ο Σμιθ προβαίνει και σε μια ανάλυση σχετική με το ζήτημα της άμεσης και της έμμεσης φορολόγησης των πολιτών. Θεωρεί πως η έμμεση φορολογία, η επιβολή δασμών στα απαραίτητα για τη διαβίωση, αποτελεί τόσο ανεπαρκή όσο και μη ικανό

¹⁷⁹ Evensky, 2007: 150

τρόπο φορολόγησης, τόσο όσον αφορά τα έσοδα τα οποία αποκομίζουν τα κρατικά ταμεία, όσο και όσον αφορά την παρέμβαση στην οικονομία, καθώς εμφανίζεται το πεδίο της πολιτικής να «υποδεικνύει» στο κεφάλαιο τον αποδοτικότερο επενδυτικό τομέα (WN.IV.ii.33-5). Συγκεκριμένα, η σμιθιανή ανάλυση αναφέρεται στο ζήτημα της επιβολής υψηλής φορολογίας στα σιτηρά, η οποία πλήττει κυρίως την εργατική τάξη. Η αύξηση της τιμής των σιτηρών οδηγεί σταδιακά στην αδυναμία της εργατικής τάξης να αναθρέψει και να εκπαιδεύσει τα τέκνα της· αυτό μακροπρόθεσμα έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του παραγωγικού πληθυσμού και ως εκ τούτου τη στασιμότητα, αν όχι και τη μείωση του ετήσιου παραγόμενου προϊόντος (WN.IV.v.a.8).

24. Το πέμπτο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών*

Το πέμπτο και τελευταίο βιβλίο του *πλούτου των Εθνών* συγκροτείται γύρω από τρία κεντρικά ερωτήματα, η ανάλυση των οποίων είναι ιεραρχικά συγκροτημένη: τη σμιθιανή ανάπτυξη την απασχολεί εν πρώτοις το ζήτημα των δαπανών του κράτους, κατά δεύτερον, το ζήτημα των εσόδων της κυρίαρχης εξουσίας και στο τέλος θεματοποιείται η προβληματική των δημόσιων χρεών.

Ο λόγος για τον οποίο προβάλλει πρώτο το ζήτημα των δαπανών είναι πως το κράτος, στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, έχει ήδη χωριστεί από τους υλικούς όρους αναπαραγωγής του, άρα οφείλει να γίνει μια καταγραφή των υποχρεώσεων της κυριαρχίας. Ο Νουτσόπουλος συγκεκριμένα σημειώνει πως ο λόγος ο οποίος προβάλλει πρώτο στην ανάλυση το ζήτημα των κρατικών δαπανών έγκειται στην ανάγκη νομιμοποίησης της ίδιας της κυριαρχίας απέναντι στον ιδιωτικό πλούτο, από τον οποίο η πρώτη αποσπά με τη μορφή της φορολόγησης τους υλικούς πόρους για να ικανοποιήσει τις εκάστοτε ανάγκες της. Ο προκαθορισμός εν τέλει των δαπανών εκφράζει την ανάγκη για την νομιμοποίηση της κυριαρχίας.¹⁸⁰ Η αιτία δε για την οποία προβάλλει πρώτο το ζήτημα της άμυνας, έναντι αυτό της δικαιοσύνης και της εκπαίδευσης, τα οποία θα εξεταστούν ύστερα, είναι γιατί αφενός δεν μπορεί να νοηθεί δικαιοσύνη χωρίς άμυνα (όπλα) και αφετέρου γιατί οι ίδιες οι αμυντικές δαπάνες καταλαμβάνουν το πιο ουσιώδες μέρος της έννοιας της κυριαρχίας. Η δημιουργία και η συντήρηση στρατού παραμένει αλληλένδετη με τη σταθεροποίηση του συστήματος της δικαιοσύνης. Έννοια σύστοιχη της δαπάνης σχετικά με την άμυνα είναι η δημιουργία του δημόσιου χρέους και οι δύο αυτές στιγμές, τόσο η άμυνα όσο και το χρέος, αποτελούν τις τελικές στιγμές νομιμοποίησης της κυριαρχίας.

¹⁸⁰ Νουτσόπουλος, 2011: 150

25. Η εθνική άμυνα και η κατασκευή δημόσιου χρέους

Πρώτο και κύριο έξοδο του κράτους αποτελούν οι αμυντικές δαπάνες: η μορφή, το εύρος και ο χαρακτήρας αυτών των δαπανών δεν θα μπορούσε, όπως τονίζει και ο Σμιθ, παρά να είναι ιστορικά καθορισμένος. Ιστορικά καθορισμένη παραμένει και η μορφή των τρόπων σύνταξης της ίδιας της άμυνας: ο Σμιθ διακρίνει δύο είδη στρατευμάτων, την πολιτοφυλακή και τον τακτικό στρατό, προτιμάται δε το δεύτερο είδος ως το πλέον πειθαρχημένο, αρετή απαραίτητη για την ικανή διαχείριση των όπλων.

Η ύπαρξη του τακτικού στρατού απαντά σε δύο βασικές ανάγκες: πρώτον, στην προστασία της κυριαρχίας από την έξωθεν εισβολή και δεύτερον, στον εκπολιτισμό των βάρβαρων εθνών, καθώς παράλληλα με την παραγωγή πλούτου, προάγεται και ο πολιτισμός (WN.V.i.a 39-40). Αναγνωρίζεται επομένως η εκπολιτιστική δύναμη του εμπορίου ως άξονας νομιμοποίησης του αυξημένου βαθμού καταμερισμού της εργασίας. Το εμπόριο και η βιομηχανική παραγωγή αποτελούν συνθήκες οι οποίες προϋποθέτουν τον εκπολιτισμό των βάρβαρων εθνών (WN.III.iv.4) και στοιχείο αυτού του εκπολιτισμού είναι η επιβολή των συνθηκών προσωπικής ανεξαρτησίας και απελευθέρωσης από σχέσεις προσωπικής εξάρτησης. Η άρση των σχέσεων προσωπικής εξάρτησης αποτελεί το εφελτήριο για την απαραίτητη ανάπτυξη των ηθικών συναισθημάτων ως υπόστρωμα της κοινωνικής συνοχής, παράλληλα με την χειραφέτηση η οποία επιτεύχθηκε λόγω της λύσης των προαστικών δεσμών, η οποία όμως χειραφέτηση αυτή τίθεται σε επισφαλή θέση λόγω της εδραίωσης των εμπορευματοποιημένων¹⁸¹ κοινωνικών δεσμών.¹⁸²

Στον ορίζοντα του Σμιθ, στην εποχή δηλαδή της ανεπτυγμένης μανιφακτούρας, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τέχνης του πολέμου, καθίσταται αδύνατη η δυνατότητα αυτοχρηματοδότησης των ανθρώπων οι οποίοι μάχονται σε αυτούς τους πολέμους, για αυτό το λόγο οφείλουν να χρηματοδοτούνται από δημόσιους πόρους. (WN.V.i.a.8,10). Οι δαπάνες σχετικά με τη στελέχωση των στρατευμάτων για την εθνική άμυνα, είναι ήδη και πάντα διαμεσολαβημένες στη νεωτερικότητα από τον καταμερισμό της εργασίας. Αυτό γίνεται εμφανές από το γεγονός πως οι στρατεύσιμοι δεν μπορούν αφενός, όπως ειπώθηκε, να συντηρήσουν από μόνοι τους τον εαυτό τους σε περίοδο εμπόλεμης σύρραξης, τη δραστηριότητα αυτή επομένως την επωμίζεται το

¹⁸¹ Ο όρος εμπορευματοποιημένη κοινωνία ταυτίζεται εννοιακά με τη χρήση του όρου πολιτισμένη κοινωνία βλ. Δρόσος, 1994: 94

¹⁸² Δρόσος, 1994:111

κράτος· και δεύτερον, πως ακόμα και αν δεν τίθεται ζήτημα εμπόλεμης σύρραξης, τα μέλη τα οποία απαρτίζουν το εκάστοτε στράτευμα χρειάζεται να απέχουν από την παραγωγική δραστηριότητα προκειμένου να μνηθούν σε βάθος στην τέχνη του πολέμου (WN.V.i.a.14). Η δημιουργία τακτικού στρατού πέραν από απόρροια του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας απαντά και στην ανάγκη προάσπισης της θεμελιώδους νεωτερικής αξίας, όπως αυτή προκύπτει από τον καταστατικό χάρτη της κοινωνίας, στο σύνταγμα ,αυτή της πολιτικής ελευθερίας.¹⁸³ Η είσοδος στη νεωτερικότητα, σε συνδυασμό με την πρόοδο στην κατασκευή των όπλων, καθιστούν τη διατήρηση τακτικού στρατού αρκετά δαπανηρή επαναφέροντας το ζήτημα της επιβολής φορολογίας (και του δημόσιου χρέους) στο προσκήνιο.

¹⁸³ Ψυχοπαίδης, 1990: 75

26. Το δικαϊκό σύστημα

Το δεύτερο καθήκον το οποίο οφείλει να απασχολεί την κυριαρχία είναι οι δαπάνες οι σχετικές με τη δικαιοσύνη. Η σμιθιανή ανάπτυξη ευθύς εξαρχής συνδέει την ανάγκη ύπαρξης συστήματος δικαιοσύνης με την ανάγκη προάσπισης και περιχαράκωσης της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία απειλείται από τα πάθη τα οποία αυτή διεγείρει, με την ανισότητα η οποία συντροφεύει την ύπαρξη της. Η ίδια η ύπαρξη πολιτικής κοινότητας αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά και η ατομική ιδιοκτησία συγκροτεί με τη σειρά της την πολιτική κοινότητα ως απαραίτητη. (WN.V.i.b.1-2). Ο ίδιος ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας, κατέστησε ιστορικά αναγκαία την ύπαρξη συγκροτημένης πολιτικής κυβέρνησης, η οποία θα μπορεί να εγγυάται την προστασία της, διαφορετικά η πολιτική εξουσία επικυρώνει την ανισότητα των ιδιοκτησιακών σχέσεων.

Το κράτος από τη μια πλευρά εγγυάται την ατομική ιδιοκτησία η οποία γεννά συνθήκες κοινωνικής ανισότητας και από την άλλη πλευρά επωμίζεται το ρόλο της άμβλυνσης αυτών των ανισοτήτων με τη μορφή των εξισωτικών αξιώσεων.¹⁸⁴ Η κρατική εξουσία στον κεφαλαιοκρατικό ορίζοντα αποσύρεται από την διαδικασία καθορισμού της περιεχομενικότητας των κοινωνικών πράξεων, οι οποίες λαμβάνουν κυρίως τη μορφή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, και στρέφεται στην ανάγκη συγκρότησης της ίδιας της ως μηχανισμού εγγύησης της γενικότητας της κοινωνικής πράξης.¹⁸⁵ «*Η απονομή δικαιοσύνης με αστικές εγγυήσεις είναι κοινωνική σχέση που προκύπτει σε κοινωνίες συσσωρευμένης ατομικής ιδιοκτησίας.*»¹⁸⁶ Η ιδιοκτησιακή σχέση αποτελεί ουσιαστικά σχέση αποκλεισμού κάποιου από την απόλαυση του αντικειμένου το οποίο έχει κάποιος στην κατοχή του, η συμπαθητική μορφή της ταύτισης με τα μέσα επιτρέπει να παρουσιαστεί αυτή η σχέση αποκλεισμού ως μη διαζευκτική σχέση, δημιουργώντας τις απαραίτητες συνθήκες εξαπάτησης για τους δρώντες.

Η σμιθιανή ανάλυση συνδέει με αυτόν τον τρόπο τη σχέση εργασίας και ατομικής ιδιοκτησίας με ένα πλαίσιο γένεσης ατομικών δικαιωμάτων: κάθε προνομιακό καθεστώς (προαστικό πλέγμα προνομίων) πρέπει να αρθεί προκειμένου να συγκροτηθεί η ατομική ιδιοκτησία ως έχει. «*Η νίκη ενός κοινωνικού συστήματος επί ενός άλλου (του αστικού καθεστώτος επί του φεουδαρχικού) θεωρείται από τον Smith ως*

¹⁸⁴ Δρόσος, 1998: 334

¹⁸⁵ Νουτσόπουλος, 2011:138

¹⁸⁶ Ψυχοπαίδης, 1990: 84

*η νίκη της «φυσικής» αναλλοίωτης φύσης του ανθρώπου επί των «τεχνητών» κοινωνικών θεσμών του παρελθόντος.»*¹⁸⁷ Ιστορικά ως εκ τούτου επαναπροσδιορίζεται η προνομιακή κατοχή περιουσίας ως όρος συμμετοχής στην πολιτική εξουσία και η πραγματικότητα εισέρχεται σε μια τροχιά δεδομενικότητας των ατομικών δικαιωμάτων λόγω ακριβώς του απόλυτου χαρακτήρα της ατομικής ιδιοκτησίας. Μέχρι στιγμής ο λόγος συγκρότησης του κράτους εμφανίζεται να εξαντλείται στην προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας, στην προάσπιση όσων είναι κάτοχοι ατομικής ιδιοκτησίας (πλούσιοι) από όσους την αποστερούνται (ενδεείς).

Ο Σμιθ κάνοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή στον τρόπο συγκρότησης του δικαϊκού συστήματος ανακαλύπτει πως μέχρι πρότινος αυτό αποτελούσε πηγή εσόδων για την ηγεμονία, καθώς ασκούνταν άμεσα από αυτήν και ήταν βυθισμένο στη διαφθορά: όταν όμως οι τυχαίες ιστορικές εμπειρίες προβάλλουν το αίτημα της διασφάλισης της ασφάλειας/ άμυνας με αναγκαίο τρόπο, τότε καθίσταται σαφές πως η δικαιοσύνη πρέπει να σταματήσει να ασκείται από την κυριαρχία και οφείλει να θεσμοθετηθεί σταθερή μισθοδοσία για το σύνολο της εργασιακής δύναμης το οποίο απασχολείται στο δικαϊκό σύστημα (WN.V.i.b.17). Η ιστορική αυτή αναδρομή από μέρους του Σμιθ ως προς το λόγο συγκρότησης των δικαϊκών κανόνων έρχεται να αναδείξει, πέραν της ανάγκης αυτονόμησης από την κυριαρχία της ίδιας της δικαιοσύνης, πως η ουσία των δικαϊκών κανόνων δεν δύναται να εξαντληθεί στην σύσταση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων.

Η περιχαράκωση της ατομικής ιδιοκτησίας σχετίζεται άμεσα με την συγκρότηση της αστικής κοινωνίας και τίθεται ως στιγμή τιθάσευσης των παθών, τα οποία γεννώνται από την υπέρμετρη κατοχή πλούτου από ένα μέρος της κοινωνίας και τη διαβίωση σε συνθήκες εξαθλίωσης ενός μεγάλου μέρους του κοινωνικού συνόλου, πάθη τα οποία αφήνονταν να εκδηλωθούν απρόσκοπτα σε προγενέστερη χρονική στιγμή. Η κατοχύρωση ως εκ τούτου της ιδιοκτησιακής σχέσης συγκροτεί την αστική κοινωνία σε δύο στιγμές: αφενός ως προωθητικός παράγοντας της αύξησης του βαθμού του καταμερισμού της εργασίας, άρα και της επερχόμενης αύξησης του πλούτου της κοινωνίας και δεύτερον, ως συνθήκη χαλιναγώγησης των εμπαθών δυνάμεων και επικράτησης συνθηκών ειρήνευσης προκειμένου να σταθεροποιηθεί το φυσικό σύστημα.

¹⁸⁷ Rubin, 1993: 217

Ο προαναφερθείς χωρισμός ανάμεσα στην κυριαρχία και στην άσκηση της δικαιοσύνης ή διαφορετικά στην διάκριση της εκτελεστικής από την δικαστική εξουσία εμφανίζεται ως απόρροια του ανεπτυγμένου βαθμού καταμερισμού της εργασίας· παρόλα αυτά, ο ορισμός αυτός αποτελεί βασικό εχέγγυο για την προστασία της δικαιοσύνης από τα ιδιοτελή συμφέροντα τα οποία εκφράζει ορισμένες φορές η ίδια η πολιτική, και πέραν από αποτέλεσμα αποτελεί και όρο συγκρότησης του υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας ως έχει.

Στην ανάγνωση την οποία αποπειράται ο Σμιθ, η διαπλοκή πολιτικής και οικονομίας είναι μάλλον επιζήμια. Για αυτόν ακριβώς το λόγο το δικαϊκό σύστημα δεν οφείλει μόνο να είναι χωριστό από την εκτελεστική εξουσία, αλλά και όσο γίνεται ανεξάρτητο από αυτήν· κάτι τέτοιο είναι αρχικά δυνατό μέσω της επιβολής της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Το αμερόληπτο σύστημα δικαιοσύνης αποτελεί ακριβώς τον όρο εκείνο διατήρησης της ατομικής ελευθερίας και ασφάλειας. (WN.V.i.b. 24-5). Ο Σμιθ είναι πολέμιος της κρατικής ανάμιξης στην οικονομική δραστηριότητα όταν αυτή κινητροδοτείται από ιδιωτικά συμφέροντα, τίθεται όμως σαφώς υπέρ όταν η όποια επεμβατική κρατική λειτουργία αφορμάται από ένα πνεύμα βελτίωσης της γενικής κοινωνικής ευημερίας και λαμβάνει τη μορφή της παρέμβασης της πολιτικής εξουσίας με τη μορφή του συντεταγμένου κράτους δικαίου.¹⁸⁸ Ο διαχωρισμός εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας ως απόρροια του ανεπτυγμένου βαθμού του καταμερισμού της εργασίας απαντά στο αίτημα για περιχαράκωση και προστασία του ίδιου του συνεκτικού δεσμού στον ορίζοντα της νεωτερικότητας: στην απρόσκοπτη ανταλλαγή ισοδυνάμεων.

¹⁸⁸ Δρόσος, 1994: 43

27. Η κριτική στους μερκαντιλιστές και στους φυσιοκράτες

Καθήκον το οποίο βαραίνει επίσης την κυρίαρχη εξουσία, πλην της λειτουργίας του δικαϊκού συστήματος, αποτελεί η ανάγκη για δαπάνες όσον αφορά την κατασκευή δημόσιων έργων και σε αυτό το πλαίσιο επανεξετάζεται το ζήτημα της φορολογίας. Η φορολογία δεν πρέπει να θεωρείται από μέρους του φορολογούμενου ως απώλεια ή αποστέρηση κάποιου τμήματος της ατομικής του ιδιοκτησίας παρά ως επανεπένδυση της από μέρους της κυριαρχίας, τα οφέλη της οποίας θα γευτεί ο ίδιος (WN.V.i.d.4). Λαμβάνοντας υπόψιν πως το εισόδημα των ευρωπαϊκών κρατών βασίζεται στην αγροτική παραγωγή, οι δημόσιες επενδύσεις όσον αφορά έργα υποδομής για την απρόσκοπτη διακίνηση των προϊόντων (εμπόριο) καθίσταται ζήτημα μείζονος σημασίας και η γενική φορολόγηση προκειμένου να πραγματοποιηθούν τα έργα αυτά είναι μάλλον αναπόδραστη, εφόσον αυτή αποσκοπεί στην εκπλήρωση του συλλογικού συμφέροντος δια της κατασκευής των απαραίτητων έργων (WN.V.i.d.13,17).

Η προστασία και η προώθηση του εμπορίου στον ιστορικό ορίζοντα του Σμιθ είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την προστασία της πολιτικής κοινότητας και αποτελεί απαραίτητο καθήκον της εκτελεστικής εξουσίας η ενέργεια αυτή. (WN.V.i.e.4). Ο Σμιθ αφιερώνει ολόκληρο το κεφάλαιο, το σχετικό με τις δημόσιες επενδύσεις, για να επιχειρηματολογήσει σχετικά με τις συμμετοχικές και τις εξαγωγικές εταιρείες, τη σχέση αυτών με τις απολυταρχικές και μερκαντιλιστικές πολιτικές, καθώς και με την επιβολή μονοπωλίων, για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως, ενώ τελικά στοχεύουν στον πλουτισμό της κοινωνίας, καταλήγουν να έχουν μάλλον επιβλαβείς παρά ωφέλιμες συνέπειες για το σύνολο της κοινωνίας (WN.V.i.e.5-40). Ο Σμιθ ακριβώς στο όνομα του κριτηρίου της αποδοτικότητας, την οποία προέβαλαν και τα μερκαντιλιστικά συστήματα ως βασικό τους στόχο, αξιολογεί ως επικερδέστερη απασχόληση του κεφαλαίου τη συνθήκη εκείνη η οποία θα εγγυάται τη συντήρηση της μεγαλύτερης δυνατής ποσότητας παραγωγικής εργασίας και θα αυξάνει όσο γίνεται περισσότερο το ετήσιο προϊόν τόσο της γης, όσο και της εργασίας (WN.IV.vii.c.35). Το πρόβλημα το οποίο προκύπτει με τις μερκαντιλιστικές πολιτικές κάθε είδους είναι πως αποδίδουν την παραγωγή κέρδους στην ίδια την ανταλλακτική διαδικασία.¹⁸⁹

¹⁸⁹ «Ξεχωρίζοντας το κέρδος ως ειδική μορφή εισοδήματος, ο Smith έκανε ένα μεγάλο βήμα προς τη διατύπωση του προβλήματος της υπεραξίας. Οι μερκαντιλιστές είχαν γνωρίσει την υπεραξία μόνον ως εμπορικό κέρδος, που εξάγεται από τη διαδικασία κυκλοφορίας μέσω της ισοδύναμης ανταλλαγής εμπορευμάτων.» Rubin, 1993: 256

Οι επιβλαβείς συνέπειες των μερκαντιλιστικών πολιτικών μπορούν να εντοπιστούν σε μια πρώτη ανάλυση τόσο στην αυξημένη τιμή κάποιων αγαθών (λόγω της αυξημένης τιμής της γαιοπροσόδου (WN.IV.vii.c.58), όσο και στη ζημία η οποία προκαλείται στους μεσάζοντες, από τους οποίους στερείται η δυνατότητα διακίνησης ορισμένων προϊόντων (WN.V.i.e.30). Ο μερκαντιλισμός όμως, παρά το γεγονός πως στοχεύει στην αύξηση του ετήσιου προϊόντος, καταλήγει να παρακωλύει την ανάπτυξη της παραγωγικής εργασίας, στερώντας με αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα αύξησης του εισοδήματος των γηγενών πληθυσμών (WN.IV.vii.c.57). Μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από την παραγωγική διαδικασία στην παρακώλυση του ελεύθερου ανταγωνισμού, μετατοπίζει το ενδιαφέρον από την εξυπηρέτηση του συμφέροντος του καταναλωτικού κοινού στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος της παραγωγικής τάξης (WN.IV.viii.48-9).

Ο *Πλούτος των εθνών* θα μπορούσε να διαβαστεί από τη σκοπιά μιας πλήρους κριτικής και αποδόμησης του μερκαντιλιστικού συστήματος· σε αυτό το σημείο αξίζει να γίνει αναφορά στα σημεία, πέραν των προαναφερθέντων, στα οποία δίνει έμφαση η σμιθιανή ανάλυση. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ο μερκαντιλισμός αποτελεί μια μεταβατική πολιτική στιγμή, καθώς ταυτίζεται ιστορικά με τη συγκρότηση των εθνών κρατών, μια και αποτέλεσε μια σχετικά αναγκαία ιστορική πραγματικότητα προκειμένου να καταστεί εφικτή η ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας. Ο Σμιθ διακρίνει διάφορους τύπους μερκαντιλιστικών πολιτικών, ο βασικός πυρήνας πάντως των συστημάτων αυτών είναι πως ταυτίζουν τον πλούτο ενός έθνους με τη συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων (WN.IV.viii.1). Είναι εύκολο να διακρίνει κανείς πως γεννάται η άνωθεν αντίληψη, αν αναλογιστεί το διττό ρόλο τον οποίο ενσαρκώνει το χρήμα με τη μορφή των πολύτιμων μετάλλων στον σμιθιανό ιστορικό ορίζοντα: αποτελεί αφενός μέτρο της αξίας και αφετέρου μέσο της ανταλλαγής, όπως είδαμε και πρωτύτερα. Όταν ένα αντικείμενο είναι και μέτρο της αξίας και μέσο για την ανταλλαγή, τότε λαμβάνει χώρα η διαδικασία της σώρευσης.

Ο μερκαντιλισμός αποτιμάται από τη σμιθιανή ανάλυση ως απολυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης, το οποίο δημιουργεί μονοπωλιακές αγορές αδυνατώντας να εξυπηρετήσει τις καταναλωτικές ανάγκες ενός έθνους και υποσκάπτοντας την πορεία ανάπτυξης του εθνικού πλούτου ¹⁹⁰ (WN.IV.ix.23). Η κρατική αυτή παρέμβαση η

¹⁹⁰ «Η βασική πρόταση της οικονομικής πολιτικής του Smith ορίζει ότι μόνον όταν τα οικονομικά φαινόμενα προχωρούν «φυσικά», χωρίς κρατικούς περιορισμούς, αποφέρουν το μέγιστο του οφέλους, τόσο για το άτομο, όσο και για την κοινωνία ως σύνολο.» Rubin, 1993: 221

οποία αφορά τη συγκρότηση ενώσεων θέτει περιορισμούς τόσο στο ίδιο το κεφάλαιο όσο και στην εργασία, καθώς υφαίνει έναν ιστό προνομίων εντός του οποίου βρίσκεται παγιδευμένη η ελευθερία κίνησης τόσο της εργασίας όσο και του κεφαλαίου (WN.I.x.c.1-2).

Οι σμιθιανές αναπτύξεις θίγουν και το ζήτημα της δημιουργίας εργοδοτικών ενώσεων οι οποίες κατευθύνουν τη δράση τους στην διατήρηση των μισθών σε χαμηλό επίπεδο (WN.I.x.c.61), παρακωλύοντας με αυτόν τον τρόπο την προσπάθεια της εργασίας να διασφαλίζει οργανωμένα τους όρους αναπαραγωγής της. Στον πυρήνα αυτής της σκοπιάς κριτικής μπορεί να ανευρεθεί η προβληματική του ίδιου του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας, ο οποίος με την ύπαρξη του παρεμποδίζει την εργασία από την ιδιοποίηση του προϊόντος της εργασίας του.¹⁹¹ (WN.IV.ix.23). Η κριτική του Σμιθ απέναντι στο μερκαντισμό συγκροτείται ως αντίπαλο δέος στο φυσικό σύστημα της πληρέστερης μορφής ελευθερίας και δικαιοσύνης το οποίο εκείνος προτάσσει (WN.IV.ix.24). Ο ελεύθερος ανταγωνισμός ο οποίος επιτρέπει τη διατήρηση των καταναλωτικών αγαθών σε μειωμένα επίπεδα ανήκει στο φυσικό σύστημα.

Στον πυρήνα του μερκαντιστικού συστήματος, παρατηρείται πέρα από την στόχευση τη σχετική με την δέσμευση πολύτιμων μετάλλων στο εσωτερικό της χώρας, η μείωση των εισαγωγών μέσω είτε της δημιουργίας μονοπωλίων, είτε της υψηλής φορολογίας καθώς και η αύξηση των εξαγωγών μέσω κρατικών επιδοτήσεων. Οι κρατικές αυτές επιδοτήσεις προέρχονται από την φορολόγηση όλων των υπηκόων, πράγμα που σημαίνει πως η φορολογία, ως η μοναδική μορφή επιβολής του γενικού συμφέροντος, εργαλειοποιείται προκειμένου να στηρίζει επιμέρους συμφέροντα, επιδοτώντας εν προκειμένω ιδιωτικά συμφέροντα.

Από πλευράς «ηθικής» αποτίμησης, θα μπορούσε να επισημανθεί πως οι μερκαντιστικές πολιτικές συνδέονται με συνθήκες μη περιορισμένης έκφρασης και διεκδίκησης υλοποίησης των επιμέρους εγωιστικών σκοποθεσιών. Η κριτική του Σμιθ ουσιαστικά στον μερκαντισμό στρέφεται ενάντια σε μια συγκεκριμένη σχέση ανάμεσα στην πολιτική και στην οικονομία, καθώς και στην ψευδή προώθηση συγκεκριμένης σκοπιάς ταξικού συμφέροντος ενδεδυμένο με τον μανδύα του γενικού του οποίου μάλιστα η εφαρμογή θέτει φραγμούς στην λειτουργία της αγοράς.¹⁹²

¹⁹¹ Αγγελίδης, 2000: 107

¹⁹² Γκιούρας, 2000: 86

28. Κρατικές δαπάνες και αργές εκπαιδευτικής πολιτικής

Τρίτον, καθήκον της κυριαρχίας αποτελούν οι δαπάνες σχετικά με τη μόρφωση και την εκπαίδευση των νέων. Όπως έχει σημειωθεί η ικανότητα του ανθρώπου να αντιπραγματεύεται με τους συνανθρώπους του αποτελεί φυσική τάση για τον ίδιο, η συγκρότηση λοιπόν των ανταλλακτικών σχέσεων «συναντάται» με την φυσική κοινωνικότητα του ανθρώπου, η οποία συμπίπτει με μια συνθήκη μετριασμένου εγωισμού. Με αυτόν τον τρόπο το ζήτημα της εκπαίδευσης στην σμιθιανή προβληματική συζητάται ως προαπαιτούμενο για την εγκαθίδρυση και την εδραίωση του φυσικού συστήματος, και καθότι είναι το πλέον ορθολογικά συγκροτημένο απαιτείται από τα μέλη τα οποία μετέχουν σε αυτό να έχουν αναπτύξει υποτυπωδώς την διάνοια τους, προκειμένου να αναπτύξουν και να συντηρήσουν αγοραίους δεσμούς¹⁹³. Προϋπόθεση της ίδιας της διαμόρφωσης αγοραίων δεσμών είναι η απουσία σχέσεων προσωπικής εξάρτησης, οι οποίοι χαρακτηρίζουν τον προνεωτερικό ορίζοντα και οι οποίες δεν μπορούν να αποτελούν τμήμα ενός φυσικού συστήματος το οποίο είναι ορθολογικά συγκροτημένο.

Θα μπορούσε να παρατηρηθεί πως η ανάλυση σχετικά με τις εκπαιδευτικές δαπάνες συγκροτείται γύρω από τρία σημαντικά ερωτήματα: πρώτον, σε ποιο βαθμό συμβάλλουν τα οικονομικά μέσα στήριξης του θεσμού σε αναφορά με τον ίδιο τον σκοπό τον οποίο καλούνται να υπηρετήσουν τα πανεπιστήμια, δεύτερον, κατά πόσον τα πανεπιστήμια έχουν προσανατολίσει το πρόγραμμα σπουδών τους προς την κατεύθυνση της συνολικής ευημερίας της κοινωνίας και τρίτον, με ποιον τρόπο οφείλει να γίνεται η χρηματοδότηση των καθηγητών, προκειμένου αυτή να προωθεί και να μην αναστέλλει την ικανή εκπλήρωση των καθηκόντων τους (WN.V.i.f.3). Η σμιθιανή ανάλυση στην πορεία απάντησης των άνωθεν ερωτημάτων, επιχειρεί την σύνδεση της θεωρίας της αξίας με το ίδιο το περιεχόμενο του πανεπιστημιακού έργου· στην διαδικασία αυτή διαπιστώνει την στρεβλή συγκρότηση του πανεπιστημίου.

Στην απαρχή του κεφαλαίου ο Σμιθ εξετάζει το ζήτημα της μισθοδοσίας των καθηγητών των πανεπιστημίων και κατά πόσο αυτό είναι συνδεδεμένο ή ανεξαρτημένο από τα καθήκοντα τα οποία αυτοί καλούνται να επιτελέσουν, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως ο μισθός είναι αποκομμένος από τα κίνητρα (WN.V.i.f.7). Η σμιθιανή ανάγνωση διαγιγνώσκει πως η απαξίωση της πανεπιστημιακής διδασκαλίας

¹⁹³ «...ο Α. Smith προτείνει λαϊκή εκπαίδευση από το κράτος, αν και σε προσεκτικές, ομοιοπαθητικές δόσεις.» Μαρξ, 2016: 332

οφείλεται σε δύο τύπους ελέγχου στην πανεπιστημιακή πραγματικότητα: στον εσωτερικό και στον εξωτερικό. Οι εσωτερικού τύπου έλεγχοι, οι οποίοι διαβρώνουν και υποσκάπτουν την ποιότητα της πανεπιστημιακής πραγματικότητας, συνοψίζονται ουσιαστικά στον κίνδυνο άσκησης συντεχνιακών λογικών (WN.V.i.f.8), οι οποίες επιφέρουν μειωμένη αποτελεσματικότητα, αλλά και στην διαρρηγμένη πλέον σχέση ανάμεσα σε κίνητρα και αποτελέσματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ο δεύτερος τύπος ελέγχου, ο οποίος αλλοιώνει με τη λειτουργία του την αριότητα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας, μπορεί να θεματοποιηθεί ως εξωτερικός, ως παρέμβαση δηλαδή φορέα εκτός του ίδιου του εκπαιδευτικού θεσμού, ο οποίος επιβάλλει ρυθμίσεις σε αυτόν· συνήθως αυτός ο φορέας είναι το κράτος, και αυτός ο τύπος ελέγχου εγείρει δύο ερωτήματα: πρώτον, ποιος εγγυάται πως με τη λειτουργία αυτού του φορέα δεν θα αναπαραχθούν αυθαίρετες πολιτικές και δεύτερον, ποιος εγγυάται την ορθή λειτουργία αυτού του φορέα (WN.V.i.f.9). Το «αυτοδιοίκητο» λοιπόν των πανεπιστημίων ενδέχεται από τη μια πλευρά να ενθαρρύνει την καθιέρωση συντεχνιακών λογικών, ενώ το «ετεροδιοίκητο» ενδέχεται να επιφέρει κάποια περιχομενική αστοχία, όσον αφορά τις ρυθμίσεις οι οποίες θα επιβληθούν και την επιβολή προνομιακού τύπου λογικών. Ο συγκερασμός αυτών των δύο παραγόντων στρέβλωσης έχει ως αποτέλεσμα η λειτουργία των πανεπιστημίων να κινείται ακόμα στο πλαίσιο του προνεωτερικού ορίζοντα (WN.V.i.f.15-8), καθώς αυτά δεν παράγουν την αναμενόμενη αξία, δεν βρίσκονται πλήρως ανεπτυγμένα στο πλαίσιο της αγοράς.¹⁹⁴

Το παραγόμενο από τα πανεπιστήμια εκπαιδευτικό έργο κινείται στο πλαίσιο του προνεωτερικού ορίζοντα, καθώς η δομή αυτών (των πανεπιστημίων) παραμένει σε μια υστερο-φεουδαρχική μορφή· αυτό από μέρους του Σμιθ δημιουργεί την ανάγκη για τη διατύπωση ενός αιτήματος σχετικά με τη δημιουργία ενός αστικού πανεπιστημίου. Ο λόγος για τον οποίο είναι στρεβλά συγκροτημένα τα πανεπιστημιακά ιδρύματα ανατρέχει στο γεγονός πως παραμένουν ακόμα συγκροτημένα ως εκκλησιαστικοί και μεσαιωνικοί θεσμοί, άρα η ιστορική αναδρομή η οποία θα επιχειρηθεί από μέρους του Σμιθ οφείλει να διερευνήσει τις σχέσεις ανάμεσα στην πίστη και στη γνώση, καθώς όλα τα περιεχόμενα της γνώσης μέχρι τότε είχαν προσδιοριστεί με βάση τη μόρφωση των κληρικών (θεολογία) (WN.V.i.f.19). Αυτό σημαίνει πως και η ίδια η γλώσσα των πανεπιστημίων ήταν καθορισμένη από την ίδια τη θρησκεία, τον καθολικισμό δηλαδή, και δεν θα μπορούσε να ήταν άλλη από τα λατινικά· τα λατινικά όμως δεν ήταν η

¹⁹⁴ Γράβαρης, 1994: 19-20

καθομιλουμένη γλώσσα της εποχής. Η όλη συγκρότηση των πανεπιστημίων εντός εκείνου του συγκειμένου, είχε έναν διττό σκοπό: αφενός την αναπαραγωγή του κλήρου ως προνομιάς τάξης και αφετέρου τη στράτευση των επιστημών στις εκάστοτε ανάγκες της θεολογίας (WN.V.i.f.20,32). Η συγκρότηση των πανεπιστημίων ως εκ τούτου μέχρι αυτή την ιστορική στιγμή χαρακτηρίζονταν από στρεβλότητα καθώς αποσκοπούσε στην νομιμοποίηση και αναπαραγωγής μιας τάξης συμφερόντων εντός του κοινωνικού.¹⁹⁵ Ορθώς θα μπορούσε να σημειώσει κανείς μέχρι εκείνη την ιστορική στιγμή ο κλήρος ιδιοποιούταν ένα μέρος του παραγόμενου πλούτου, καθώς επιτελούσαν μια ουσιώδη λειτουργία για την αναπαραγωγή της κοινωνίας, χωρίς η λειτουργία αυτή να ανταποκρίνεται στα κριτήρια της οικονομικής παραγωγής. Η επιτέλεση αυτής ακριβώς της μη οικονομικής λειτουργίας, η οποία διασφάλιζε την ίδια την κοινωνική συνοχή νομιμοποιούσε την από μέρους τους ιδιοποίηση τμήματος του συνολικού παραγόμενου πλούτου.

Η ιστορική αναδρομή η οποία επιχειρείται υπερβαίνει τον μεσαιωνικό ορίζοντα φτάνοντας στην περιγραφή του τρόπου συγκρότησης της φιλοσοφίας στον ορίζοντα της αρχαίας πόλης, πυρήνας συγκρότησης της οποίας είναι η έννοια του πολίτη, με την οποία πόλη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη η γένεση της γνώσης. Η αρχαία φιλοσοφία ήταν διαχωρισμένη σε τρεις κατηγορίες: στην φυσική φιλοσοφία (το πρώτο γνωστικό ενδιαφέρον αφορούσε στη λειτουργία της φύσης), στην ηθική φιλοσοφία (παρατηρείται ήδη χωρισμός ηθικής και πολιτικής εντός της αρχαίας πόλης) και στην λογική (η οποία αναδύεται στο τέλος, αλλά αποτελεί όρο και προϋπόθεση των άλλων δύο κατηγοριών) (WN.V.i.f.23). Οι τρεις προαναφερθείσες κατηγορίες οφείλουν να υπαχθούν στη θεολογία (μεταφυσική/πνευματολογία/ οντολογία): πλέον ο θεός θεμελιώνεται στην ηθική ρίζα του ανθρώπου (WN.V.i.f.28-30,32). Η ιστορική αναδρομή η οποία παρουσιάζεται από μέρος του Σμιθ αναδεικνύει τον ταξικό καταμερισμό όσον αφορά την αξία η οποία παράγεται σε πανεπιστημιακό περιβάλλον και τονίζει το χωρισμό όπως αυτός αρθρώθηκε ιστορικά ανάμεσα στην χειρωνακτική και στην πνευματική εργασία. Ο Γράβαρης δε τονίζει πως η ίδια η κοινωνική παρουσία των πανεπιστημίων σηματοδοτεί ακριβώς το χωρισμό της πνευματικής από την χειρωνακτική εργασία με τα πανεπιστήμια να αναλαμβάνουν το ρόλο τόσο της

¹⁹⁵ Γράβαρης, 1994: 29

αναπαραγωγής της γνώσης, όσο και της αναπαραγωγής της τάξης της γνώσης, της διανοητικής, ως τέτοιας εντός του κοινωνικού πλαισίου.¹⁹⁶

Η σύγκριση ανάμεσα στις προνεωτερικές και στις νεωτερικές κοινωνίες, η οποία διενεργείται με βάση τον εκπαιδευτικό άξονα, οδηγεί τις σμιθιανές αναπτύξεις στα εξής τρία (3) συμπεράσματα: πρώτον, η ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας αποτελεί αποτέλεσμα της εξειδίκευσης στους επιμέρους επαγγελματικούς τομείς, δεύτερον η απελευθέρωση του χρόνου από τις επιμέρους παραγωγικές ενασχολήσεις αποτελεί την αιτία της ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και τρίτον αυτός ο ελεύθερος χρόνος είναι αξιακά αναβαθμισμένος καθώς μπορεί να αξιοποιηθεί στην κατεύθυνση του αναστοχασμού των όρων των κοινωνικών σχέσεων.¹⁹⁷

Η σμιθιανή ανάλυση αποκαλύπτει πως η όποια πρόοδος καταγράφηκε στους νεότερους χρόνους έγινε εκτός των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, μάλιστα έγινε παρά και ενάντια στη λογική η οποία διείπε αυτά. Τα μόνα πανεπιστημιακά ιδρύματα τα οποία παρουσίαζαν μια κάποια απόκλιση από αυτή τη διευρυμένη τάση οπισθοδρόμησης, ήταν τα φτωχότερα και σαφώς περισσότερο υποβαθμισμένα πανεπιστήμια, στη λειτουργία των οποίων κάποιος μπορούσε να ανιχνεύσει κανείς τη σύνδεση των κινήτρων ανάπτυξης με την ίδια την εργατικότητα (WN.V.i.f.34). Τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, στο πλαίσιο των πανεπιστημίων παρατηρείται πως η ίδια η γνώση μετατρέπεται σε παραγωγική δύναμη, σε αντίθεση με το παρελθόν στο οποίο η παιδεία γινόταν αντιληπτή ως αγωγή των πολιτών (WN.V.i.f.40-1).

Η ίδια η κοινωνία και οι ανάγκες της απαιτούν πλέον ένα νέο πανεπιστήμιο· τίθεται ως αίτημα ο αναπροσδιορισμός του θεσμού με την ταυτόχρονη ένταξη του αντικειμένου στον ορίζοντα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Από τη σμιθιανή ανάλυση διαφαίνονται δύο τύποι όσον αφορά τον χαρακτήρα των πανεπιστημίων μετά την εμπλοκή του κράτους, ως φορέα αναπροσαρμογής του θεσμού: πρώτον, είτε το έργο του πανεπιστημίου πρέπει να υπαχθεί στο νόμο της ανταλλαγής (WN.V.i.g.42), είτε, δεύτερον, το δημόσιο (κράτος) πρέπει να αφήσει τα ίδια τα πανεπιστήμια να υπαχθούν σε σχέσεις ανταλλαγής, να απελευθερωθούν δηλαδή από τα προαστικά δεσμά και να ενταχθούν στον ορίζοντα της ελεύθερης αγοράς (WN.V.i.f.45-6). Εν ολίγοις, η σμιθιανή ανάλυση αποτιμά τη δημόσια εκπαίδευση ως

¹⁹⁶ Γράβαρης, 1994: 26

¹⁹⁷ Γράβαρης, 1994: 37

μη αποδοτική και μετρίου επιπέδου, μέχρι στιγμής, επισημαίνει μάλιστα πως όσα μέρη της παιδείας αναπτύχθηκαν βασίστηκαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία (WN.V.i.f.16). Παρά το γεγονός όμως πως ο Σμιθ έχει κατακεραυνώσει τη δημόσια παιδεία, την αξιολογεί ως απαραίτητη, δεδομένου του γεγονότος πως ορισμένα ζητήματα τα οποία εξετάζονται και διδάσκονται στο εσωτερικό αυτών των ιδρυμάτων, ενδεχομένως να μην διδάσκονταν καθόλου εάν εξέλιπαν αυτά τα ιδρύματα (WN.V.i.f.18).

29. Κρατική παρέμβαση: εκπαίδευση και καταμερισμός της εργασίας

Στο 18ο κεφάλαιο διατυπώνεται η ανάγκη κρατικής παρέμβασης στην ελεύθερη αγορά, προκειμένου να είναι εγγυημένη η συμμετοχή όλων των πολιτών στην χρήση των συνεχώς –αναγκαία- εξελισσόμενων κοινωνικών δυνάμεων όπως αυτές αναπτύσσονται στο αστικό πλαίσιο. Η συγκρότηση της κοινωνίας γύρω από το μηχανισμό της αγοράς εντός του οποίου κινητοποιούνται άμετρα εγωιστικά συμφέροντα αδυνατεί να σταθεροποιηθεί εξού και κρίνεται ως απαραίτητη η συμβολή του κρατικού μηχανισμού ο οποίος θα μεριμνήσει για την παροχή συνολικά αναγκαίων υπηρεσιών.¹⁹⁸ Αυτή είναι και η ουσιώδης διαφορά με το προαστικό πλαίσιο, στον ορίζοντα του οποίου η χρήση των μέσων κοινωνικής αναπαραγωγής τα οποία έχουν αναπτυχθεί δεν είναι εγγυημένη.

Στον αστικό ορίζοντα τίθεται ως αίτημα η συνεχής ανάπτυξη των κοινωνικών δυνάμεων και η διευρυμένη αναπαραγωγή με στόχο την συσσώρευση κεφαλαίου, συσσώρευση αλληλένδετη με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας από τη μια πλευρά καθιστά την κοινωνία πλούσια και αυτόνομη, αλλά από την άλλη πλευρά ήδη και πάντα σε ένα πλαίσιο εξάρτησης: ενώ έχουν αρθεί τα προαστικά δεσμά των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης, πλέον τα άτομα αλληλεξαρτώνται στενά το ένα από το άλλο, δίχως όμως οι σχέσεις αυτές αμοιβαίας εξάρτησης να είναι άμεσα ορατές. Η παραπάνω διαπίστωση αναδεικνύει την σμιθιανή προβληματική ως πρωτοπόρα από πλευράς ανάδειξης της *«εγγενούς αντιφατικότητας στην κυτταρική μορφή της κοινωνικής αλληλεξάρτησης μέσα στην αστική κοινωνία»*.¹⁹⁹ Η κρατική παρέμβαση λαμβάνει το ρόλο της μέριμνας για την επιβίωση και αναπαραγωγή των μη προνομιούχων, μέριμνα η οποία ήταν εσωτερικευμένη στο προαστικό υπόδειγμα διαβίωσης, στο οποίο ο εκάστοτε φεουδάρχης όφειλε να συντηρεί τους δούλους.

Ο υψηλός βαθμός καταμερισμού εργασίας, σε συνδυασμό με τον συνεχώς αυξανόμενο εκμηχανισμό της παραγωγής, έχει ως αποτέλεσμα οι εργάτες να περιορίζονται στην τέλεση δύο ή τριών, στην καλύτερη περίπτωση, απλών εργασιών κατά τη διαδικασία παραγωγής. Άρα, ενδεχομένως η σμιθιανή ανάλυση δεν εντοπίζει τα προβλήματα απλώς στην ύπαρξη προαστικών δεσμών και καταλοίπων ως υπολείμματα στο αστικό υπόδειγμα, αλλά και στην ίδια την κίνηση των κεφαλαίων, η

¹⁹⁸ Δρόσος, 1992: 8

¹⁹⁹ Δρόσος, 1994:97

οποία επιθυμεί να παράξει μονοπωλιακές συνθήκες, παρακάμπτοντας το αίτημα του ελεύθερου ανταγωνισμού και δυσχεραίνοντας την λειτουργία του φυσικού συστήματος. Η υπέρμετρη επιδίωξη του κέρδους από πλευράς κεφαλαιοκρατίας οδηγεί σε ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό αυτοματοποίησης της παραγωγής, άρα αυξάνει και τις πιθανότητες ηθικού εκμαυλισμού των εργαζομένων. Αξίζει να σημειωθεί πάντως πως πέραν της θεματοποίησης του σχήματος του αόρατου χεριού και της αναφοράς σε κρατικές πολιτικές παρέμβασης, ο Σμιθ δεν θεματοποιεί περαιτέρω ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης, ως ζήτημα το οποίο αποσιωπάται από την κεφαλαιοκρατική τάξη, γίνεται αντικείμενο κρατικής παρέμβασης. Η πολιτεία οφείλει να εξασφαλίσει την ανάγνωση, τον υπολογισμό και τη γραφή ως το ελάχιστο όριο εκπαίδευσης όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων (WN.V.i.f.54). Αυτή η κρατική παρέμβαση δεν οφείλει να προσληφθεί ως προνομιακή ρύθμιση, αλλά ως μορφή αντεστραμμένης προνομιακότητας, καθώς εάν δεν ληφθεί κάποια μορφή μέριμνας ως προς το κομμάτι της εκπαίδευσης θα απειληθεί η γενική σκοπιά της κοινωνίας, μέσω της αδυναμίας αναπαραγωγής της εργατικής τάξης. Η ίδια η αστική κοινωνία λόγω της ιδιαίτερης μορφής συγκρότησης της –ανισότητα ως προς τις ιδιοκτησιακές σχέσεις– αδυνατεί να παράσχει τις προϋποθέσεις σε όλα τα μέλη της ανεξαιρέτως να αναπτύξουν το διανοητικό τους μέρος, όχι από παράλειψη της αλλά λόγω ιδιοσυστασίας της, οπότε η εκάστοτε μέριμνα για την όποια εκπαιδευτική πολιτική λαμβάνει το χαρακτήρα της αγωγής των πολιτών, ως διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής²⁰⁰. Η ανάγκη κρατικής παρέμβασης οφείλει να έχει τον χαρακτήρα της δημόσιας χρηματοδότησης της εκπαίδευσης των παιδιών της εργατικής τάξης ή ακόμα μπορεί να γίνεται με τη μορφή χορήγησης υποτροφιών ακόμα και σε επίπεδο ενοριακής βάσης (WN.V.i.f.55).

Ο μεγάλος βαθμός ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας εμφανίζεται να απαιτεί διορθωτικά ενεργήματα από μέρους της πολιτείας, παρεμβαίνοντας στον διαχωρισμό οικονομίας και πολιτικής προκειμένου να διασφαλιστεί ένα ελάχιστο εγγυημένο επίπεδο ανάπτυξης όλων των πολιτών ανεξαιρέτως ώστε να καθίστανται δυνατές οι όποιες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις τάξεις.²⁰¹ Οι λόγοι οι οποίοι επιτάσσουν την κρατική παρέμβαση όσον αφορά το ζήτημα της εκπαίδευσης μπορούν

²⁰⁰ Δρόσος, 1992: 50

²⁰¹ Ψυχοπαίδης, 1990: 78

να συνοψισθούν στις εξής τρεις προκείμενες: πρώτον, στην εξασφάλιση της αναπαραγωγής των κοινωνικών δυνάμεων, δεύτερον, στο γεγονός πως το κράτος, επιτελώντας αυτόν τον αναγκαίο σκοπό, αναδεικνύεται ως εσωτερικός όρος αναπαραγωγής της ίδιας της οικονομίας και τρίτον, στο γεγονός πως η υποχρεωτική εκπαίδευση αναδεικνύεται σε απαραίτητη συνθήκη για την αγωγή των πολιτών (ζήτημα ηθικής συγκρότησης) (WN.V.i.f.60).

Το ζήτημα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης αναδεικνύεται σε ζήτημα το οποίο απασχολεί το αίτημα για αποκατάσταση της διαρρηγμένης κοινωνικής συνοχής και αυτό γίνεται σαφές, καθώς μέσω της υποτυπώδους εκπαίδευσης η εργατική τάξη ιδιοποιείται πλέον έμμεσα μεγαλύτερο τμήμα αυτών των οποίων παράγει, και με αυτόν τον τρόπο το σύστημα νομιμοποιείται και η σταθερότητα αποκαθίσταται. Η επανιδιοποίηση ως εκ τούτου του ελεύθερου χρόνου ο οποίος προκύπτει από την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας από πλευράς της εργασίας λαμβάνει τη μορφή της υποχρεωτικής στοιχειώδους εκπαίδευσης ως δημόσιας λειτουργίας²⁰². Η συναίνεση των πολιτών στον ορίζοντα της νεωτερικότητας αποτελεί αίτημα για την πολιτική εξουσία, η οποία δεν επιβάλλεται αυταρχικά και αυθαίρετα όπως στο παρελθόν και η οποία με τη σειρά της έχει ανάγκη οι πολίτες της να γνωρίζουν στοιχειωδώς το συμφέρον τους, προκειμένου να μην διαρρηγνούνται οι στενές σχέσεις αλληλεξάρτησης του αστικού πλαισίου (WN.V.i.f.61). «...η λειτουργία της εκπαίδευσης συμπίπτει με την ολοκλήρωση και πραγμάτωση της αξιακής-πολιτικής ανθρώπινης φύσης και στρέφεται κατά των θρησκευτικών προλήψεων και φανατισμών και κατά των παραδοσιακών νομιμοποιητικών μηχανισμών.»²⁰³ Εφόσον η εκπαιδευτική λειτουργία αναβαθμίζεται σε αγωγή των πολιτών, συγκροτείται ως φορέας νομιμοποίησης του ίδιου του πολιτικού συστήματος, καθώς αναλαμβάνει το ρόλο της κατεύθυνσης των πολιτών στην αναγνώριση και αναπαραγωγή του γενικού κοινωνικού συμφέροντος.²⁰⁴

Το αίτημα το οποίο διατυπώνεται για καθολική εκπαίδευση των ατόμων, ασχέτως και αδιακρίτως από την οικονομική τάξη στην οποία ανήκουν, επαναφέρει στην επιφάνεια το ερώτημα το σχετικό με τη διαπλοκή των δύο φασμάτων καταμερισμού της εργασίας, αυτό το οποίο αφορά τον «στενά» οικονομικό καταμερισμό και αυτό το οποίο αφορά τον καταμερισμό ανάμεσα σε πολιτική και

²⁰² Γράβαρης, 1994: 39

²⁰³ Ψυχοπαίδης, 1990: 88-9

²⁰⁴ Γράβαρης, 1994: 30

οικονομία. Η πολιτική εν προκειμένω, η χωρισμένη από την οικονομία, επιστρατεύει διάφορα μέσα προκειμένου να αποκαταστήσει τις όποιες διαταραχές παράγονται από τη λειτουργία του «οικονομικού» καταμερισμού της εργασίας. Το αίτημα περί απόσπασης της πολιτικής από την οικονομία, του αποχωρισμού του κράτους από την οικονομική εξουσία, εκφράζεται εκ μέρους του Σμιθ και στην κριτική του στο Χομπς, υποστηρίζοντας πως εσφαλμένα ο δεύτερος ανάγει απευθείας την οικονομική σε πολιτική δύναμη, αυτό το οποίο κατέχει όποιος έχει στη διάθεση του μεγάλη ιδιοκτησία είναι η δυνατότητα να αποκτήσει προϊόντα εργασίας (WN.I.v.3). Η διαδικασία απολιτικοποίησης της κοινωνίας και συγκέντρωσης της πολιτικής κυριαρχίας στο κράτος συνοδεύεται, σημειώνει ο Ψυχοπαίδης, από μια διαδικασία συγκέντρωσης της πραγματικής εξουσίας με τη μορφή της οικονομικής πλέον εξουσίας στην κοινωνία της αστικής ιδιοκτησίας.²⁰⁵

Το δεύτερο σκέλος των δαπανών το οποίο προορίζεται για την εκπαίδευση αφορά τη μόρφωση των ανθρώπων όλων των ηλικιών και είναι προσανατολισμένο κατά βάση στην κριτική της θρησκείας (WN.V.i.g.8). Σε αυτό το πλαίσιο η επιστήμη γίνεται αντιληπτή ως αντίδοτο στον φανατισμό και στη στρέβλωση η οποία παράγεται από μέρους της θρησκείας όσον αφορά την πολιτική στάση των υπηκόων (WN.V.i.g.14). Το ζήτημα της θρησκείας είναι ένα θέμα στο οποίο αναγκαστικά θα προσκρούσει κάθε τύπος κυριαρχίας, καθώς η θρησκεία ασκεί την πιο εμπράγματη μορφή εξουσίας στις ανθρώπινες ψυχές διαμηνύοντας τον φόβο (WN.V.i.g.17). Η απόλυτη βέβαια εξουσία την οποία ασκούσε ο κλήρος, λόγω της ανάπτυξης τόσο των παραγωγικών δυνάμεων όσο και των επιστημών, έμελλε να αναδειχθεί πως ήταν σχετικά αναγκαία (WN.V.i.g.25). Όσο περισσότερο κάποιος μυείται στην ενασχόληση με την επιστήμη, όσο κάποιος εκπαιδεύεται δηλαδή, τόσο μαθαίνει να ασκεί τις δυνάμεις και να αποκτά κυριαρχία πάνω σε αυτές και δευτερευόντως να αναθεωρεί εκ των υστέρων στρεβλές αντιλήψεις του παρελθόντος (στάδιο διαφωτισμού) (WN.V.i.g.40). Ως εκ τούτου, τα καθήκοντα του κράτους δεν περιορίζονται αυστηρά και μόνο στην προστασία και στην περιχαράκωση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά επεκτείνονται και σε ενεργές παρεμβάσεις, μη έκτακτου χαρακτήρα, προκειμένου να διασωθεί και να αναπαραχθεί το φυσικό σύστημα.

Το κεφάλαιο το σχετικό με τα έξοδα της κυριαρχίας κλείνει με μια ανασκόπηση όσον αφορά τα ζητήματα τα οποία εξετάστηκαν: άμυνα, δικαιοσύνη και εκπαίδευση

²⁰⁵ Ψυχοπαίδης, 1990: 73

και τη σύνδεση αυτών των τριών στιγμών με τη φορολογική πολιτική η οποία ασκείται από μέρος της κυριαρχίας. Η φορολογική πολιτική παραμένει νομιμοποιημένη όταν αποστερεί πόρους από τους πολίτες/ ατομικούς ιδιοκτήτες προκειμένου να τους αναδιανείμει προς το γενικό συμφέρον όλης της κοινωνίας²⁰⁶. με αυτόν τον τρόπο η φορολογία αναβαθμίζεται σε τρόπο επιβολής και προώθησης του γενικού συμφέροντος: οτιδήποτε δεν πληροί το κριτήριο της γενικότητας δεν μπορεί να αιτείται γενική φορολόγηση (WN.V.i.i.). Η φορολογία, εντός αυτού του πλαισίου, οφείλει να γίνει αντιληπτή ως μορφική ισότητα των υπηκόων, καθώς γίνεται αφαίρεση από επιμέρους περιεχόμενα εκ μέρους της πολιτειακής εξουσίας.

²⁰⁶ Για το ζήτημα της διανεμητικής δικαιοσύνης βλ. Griswold, 1999: 249-56

30. Τα έσοδα της κρατικής κυριαρχίας

Το δεύτερο θέμα το οποίο απασχολεί τον *Πλούτο των εθνών* είναι το ζήτημα των εσόδων της κυρίαρχης εξουσίας. Ένα τμήμα των εσόδων της κυρίαρχης εξουσίας μπορεί να προέρχεται από την καλλιέργεια των βασιλικών γαιών, οι οποίες απαλλοτριωμένες, μετατρεπόμενες δηλαδή σε ατομική ιδιοκτησία, θα ήταν σε θέση να επιφέρουν μεγαλύτερα έσοδα στην κυριαρχία, έμμεσα δηλαδή μέσω της επιβολής φόρων. Αυξημένα έσοδα για την κυριαρχία σημαίνει περισσότερους πόρους στην διάθεση της, προκειμένου να τους διαθέσει στην κατεύθυνση εκπλήρωσης του γενικού συμφέροντος· αυτοί οι πόροι δεν δύνανται στον αστικό ορίζοντα να προέρχονται ούτε από τις δημόσιες γαίες ούτε από το δημόσιο απόθεμα, αλλά οφείλουν να εισέρχονται στα δημόσια ταμεία μέσω της επιβαλλόμενης φορολογίας (WN.V.i.i.a). Η επιβαλλόμενη φορολογία αφορά τα προσωπικά εισοδήματα των ατόμων, τα οποία προέρχονται είτε από το ενοίκιο, είτε από κάποιο είδος κέρδους, είτε από τους μισθούς. Το ατομικό εισόδημα του κάθε φορολογούμενου όμως διαφέρει, για αυτό οφείλει να επιβάλλεται προοδευτική φορολογία, η οποία να μεριμνά προς την κατεύθυνση της μη παραγωγής, περαιτέρω, ανισοτήτων (WN.V.ii.b.3).

Η φορολόγηση των υπηκόων οφείλει να είναι αντίστοιχη των ικανοποιούμενων συμφερόντων τους σε επίπεδο κοινωνίας, σε αυτό το κριτήριο έγκειται η ισότητα της φορολογίας. Η φορολογία οφείλει να είναι προδιαγεγραμμένη, σταθερή και συγκεκριμένη, αλλά και ο τρόπος είσπραξης της οφείλει να αντιστοιχεί στις ευκολίες εξόφλησης της κάθε κλίμακας φορολογούμενου πληθυσμού, και τέλος η επιβολή της πρέπει να είναι τέτοιου μεγέθους ώστε να μην αποστέρει μεγάλο μέρος της προσωπικής περιουσίας των φορολογούμενων (WN.V.ii.b.4-6). Σχετικά με την τελευταία παρατήρηση ο Σμιθ σημειώνει πως: α) η είσπραξη των όποιων φόρων πρέπει να γίνεται με σχετική ευκολία ώστε να μην επιβαρύνεται ο κρατικός προϋπολογισμός με το βάρος συντήρησης της μη παραγωγικής εργασίας των ατόμων τα οποία θα αναλάβουν να εισπράξουν τους φόρους, β) η φορολογία οφείλει να είναι σχετικά μετριασμένη ώστε να μην ενθαρρύνεται η απόκρυψη κεφαλαίων τα οποία θα επενδύονταν προς την κατεύθυνση της υποστήριξης των ενδεών, γ) οι ποινές οι οποίες επιβάλλονται στο λαθρεμπόριο οφείλουν να μην ποινικοποιούν την ίδια την ένδεια και δ) η κρατική μέριμνα οφείλει να λάβει υπόψιν της πως η επιβολή των ελέγχων στην περιουσία ισοδυναμεί με το έξοδο το οποίο θα ήταν οι πολίτες διατεθειμένοι να πληρώσουν προκειμένου να απαλλαχθούν από αυτόν τον έλεγχο. (WN.V.ii.k.61-5).

Μια μορφή επιβαλλόμενης φορολογίας είναι και η επιβολή φόρου στις γαιοπροσόδους, η οποία όμως είναι μάλλον μη ωφέλιμη για την κυριαρχία, καθώς η αύξηση αυτού του φόρου δεν εξαρτάται από την πιθανή αύξηση του ενοικίου· για αυτό ο Σμιθ προτείνει την δυνατότητα επανεξέτασης του επιβαλλόμενου φόρου ανάλογα με την αξία την οποία θα λαμβάνει η γη μετά την εφαρμογή των διαφόρων καινοτομιών (WN.V.ii.c.1-2,20). (ο Σμιθ έχει επισημάνει ήδη πως οφείλει να λαμβάνεται μέριμνα σχετικά με την επίπτωση του φορολογικού βάρους όσο το δυνατόν γίνεται λιγότερο στα εισοδήματα τα οποία προέρχονται από μισθούς). Η όλη επιβολή της φορολογίας στη γη πρέπει να έχει ως απώτερο στόχο την εξασφάλιση, τόσο στον γαιοκτήμονα όσο και στον καλλιεργητή της γης, την απόλυτη ασφάλεια, ώστε απρόσκοπτα να ασχολούνται με την περαιτέρω προώθηση της παραγωγής (νομιμοποίηση της φορολογίας). Εν τέλει, ο Σμιθ καταλήγει στο συμπέρασμα πως ενώ στην αρχή ενδεχομένως να φαντάζει η επιβολή φόρου στη γη ως ίση, στο τέλος, με την πάροδο του χρόνου, καταλήγει άνιση (WN.V.ii.c.26).

Άλλα είδη φορολογίας είναι αυτά τα οποία επιβάλλονται στα κέρδη, είτε στο κέρδος το οποίο γεννάται από το χρήμα (WN.V.ii.f), είτε στα κέρδη τα οποία παράγονται από συγκεκριμένες δραστηριότητες (WN.V.ii.g). Ο Σμιθ σχολιάζει το ζήτημα της επιβαλλόμενης φορολογίας στην κεφαλαιακή αξία των γαιών, των κατοικιών και του αποθέματος: στην ανάλυση η οποία επιχειρείται τονίζεται πως όλοι οι φόροι οι οποίοι επιβάλλονται στη μεταφορά ιδιοκτησίας, εξασφαλίζοντας μια σταθερή πηγή εσόδων για την κυριαρχία, τείνουν να μειώνουν την κεφαλαιακή αξία αυτής της ιδιοκτησίας, και συνακόλουθα μειώνουν και το κεφάλαιο το οποίο προορίζεται για τη συντήρηση της παραγωγικής εργασίας (WN.V.ii.h.14). Η φορολογική πολιτική η οποία προτείνεται από μέρος του Σμιθ έχει ως βασική της μέριμνα να ελαφρύνει το κεφάλαιο το οποίο κατευθύνεται και αποσκοπεί στη συντήρηση της παραγωγικής εργασίας από τη φορολογία και να επιβαρύνει στη θέση του το εισόδημα το οποίο προκύπτει από αυτό.

Η σμιθιανή ανάλυση σχετικά με την άμεση φορολογία κλείνει με τον σχολιασμό της φορολογίας, η οποία βαραίνει τους εργατικούς μισθούς, μισθοί οι οποίοι εξαρτώνται αφενός από τη ζήτηση για εργασία και αφετέρου από τη μέση τιμή των ειδών διαβίωσης (WN.V.ii.i.1). Μακροπρόθεσμα η άμεση φορολογία των μισθών θα έχει ως απόληξη τη μείωση της γαιοπροσόδου, την αύξηση της τιμής των παραγόμενων αγαθών και τη γενικότερη μείωση του ρυθμού ανάπτυξης της οικονομίας (WN.V.ii.i.2-3). Η άμεση φορολογία στους μισθούς νομιμοποιείται να παραμείνει μόνο σε μια

περίπτωση αύξησης στο μέγεθος αυτών των μισθών, η οποία θα προκαλέσει και αύξηση στην εισροή φόρων από την έμμεση φορολογία λόγω της αυξημένης κατανάλωσης (WN.V.iii.76).

Ο Σμιθ έπειτα εξετάζει το ζήτημα της έμμεσης φορολογίας με τη μορφή του κεφαλικού φόρου, ως κατεξοχήν μορφής φορολογίας η οποία βαραίνει αδιαφοροποίητα όλα τα μέλη της κοινωνίας, καθώς επιβάλλεται πάνω στα προς κατανάλωση αγαθά. Σημειώνεται πως αυτό το είδος φορολογίας καταλήγει για την πλειονότητα των μισθοσυντήρητων να γίνεται αντιληπτό ως άμεση και όχι ως έμμεση φορολογία, με τις συνακόλουθες συνέπειες όπως αυτές προαναφέρθηκαν (WN.V.ii.j.8). Οι κεφαλικοί φόροι όπου εφαρμόζονται εξασφαλίζουν βέβαια ένα βέβαιο εισόδημα στην κυριαρχία, αλλά ασφαλώς αρκετά περιορισμένο (WN.V.ii.j.9).

Η έμμεση φορολογία η οποία επιβάλλεται στα προς κατανάλωση αγαθά, είτε αυτά αποτελούν αναγκαία για την επιβίωση, είτε αποτελούν είδη πολυτελείας, αποτελεί μια έκφραση της απόρροιας της κυριαρχίας να επιβάλει άμεσα και προοδευτικά άμεση φορολογία. Ο Σμιθ στα αγαθά τα αναγκαία για την επιβίωση συμπεριλαμβάνει όχι μόνο τα προς το ζην αλλά και όλα εκείνα τα αγαθά και τις υπηρεσίες τα οποία εμφανίζονται ως απαραίτητα ανάλογα με το αξιακό σύστημα το οποίο διέπει την εκάστοτε κοινωνία (ιστορικότητα των αναγκών) (WN.V.ii.k.1-3). Οποιαδήποτε αύξηση στα εν λόγω απαραίτητα αγαθά, πλήττει την ικανότητα των ενδεών οικογενειών να αναπαραχθούν, περιορίζει δηλαδή την ικανότητα αναπαραγωγής της παραγωγικής τάξης· προκειμένου να αποφευχθεί αυτό το φαινόμενο παρατηρείται μια αναγκαστική αύξηση των μισθών για τη συντήρηση αυτής της τάξης με ταυτόχρονη αύξηση των τιμών των παραγόμενων προϊόντων. Το εάν εν προκειμένω η τιμή πώλησης του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη αποτιμάται ως φθινό ή ως ακριβό εμπόρευμα, αυτό εξαρτάται όχι από τον ονομαστικό, αλλά από τον πραγματικό μισθό, από τη δυνατότητα ή μη απόκτησης των αναγκαίων αγαθών προς διαβίωση από την εργατική τάξη.

Η ίδια η πραγματική τιμή μπορεί να εκφραστεί μόνο στη σχέση της με κάτι άλλο, μόνο στη μεταβλητότητα της σχέσης με άλλα εμπορεύματα, συμπεριλαμβανομένης και της σχέσης των εμπορευμάτων με τον ίδιο τον μισθό.²⁰⁷ Η παραπάνω διαδικασία έχει ως απόληξη τη μείωση της κατανάλωσης, μείωση η οποία πλήττει επακολούθως τόσο τους γαιοκτήμονες, όσο και τους εύπορους καταναλωτές (ως τα άτομα εκείνα τα οποία κάνουν τη μεγαλύτερη κατανάλωση), ενώ η φορολογία

²⁰⁷ Ματιό, 1997:147,164

η οποία αφορά είδη πολυτελείας αφορά και πλήττει μόνο μια συγκεκριμένη τάξη και όχι την κοινωνία εν συνόλω (WN.V.ii.k.8-9). Η υψηλή φορολόγηση των πολυτελών αγαθών έχει διττά οφέλη, αφενός, εμπεριέχει μια παιδευτική διάσταση ως προς τις καταναλωτικές συνήθειες των υπηκόων και αφετέρου αποτιμάται θετικά ως προς τα χρήματα τα οποία επιφέρει στα κρατικά ταμεία²⁰⁸. Ο Σμιθ προτείνει στη θέση αυτού του αφηρημένου συστήματος φορολόγησης, το οποίο αδυνατεί να κάνει διαχωρισμούς, την φορολόγηση των καταναλωτικών αγαθών είτε στη βάση ενός ποσοστού ετήσιας χρήσης από τον καταναλωτή, είτε την φορολόγηση κάποιων ειδών πριν ακόμα αγοραστούν από το καταναλωτικό κοινό (WN.V.ii.k.16).

Οι σμιθιανές αναπτύξεις σχετικά με το ζήτημα της άμεσης φορολογίας οδηγούνται στο σχολιασμό και στην κριτική του μερκαντιλιστικού συστήματος (η οποία αναπτύχθηκε κυρίως στο 4^ο βιβλίο) ως μη επαρκές για την εξασφάλιση της ευμάρειας στο εσωτερικό της κυριαρχίας. Η συνεχής αναζήτηση για εξαγωγές και η περιορισμένη διάθεση για εισαγωγή προϊόντων είχε ως αποτέλεσμα την μη αύξηση του εισοδήματος του συνόλου της κοινωνίας (WN.V.ii.k.24-5). Στο πλαίσιο άσκησης μερκαντιλιστικών πολιτικών η φορολογία, ως η μόνη μορφή εξαναγκαστικής επιβολής του γενικού συμφέροντος, εργαλειοποιείται για να στηρίξει ιδιωτικούς κλάδους μέσω της δημιουργίας μονοπωλίων (WN.V.ii.k.27). Η δημιουργία μονοπωλίων στο εξωτερικό είναι μάλλον αδύνατη, καθώς αυτή προϋποθέτει και τον έλεγχο του πολιτικού συστήματος της χώρας, στο εσωτερικό της οποίας φιλοδοξεί να επικρατήσει. Η μόνη δυνατή λύση στη θέση της δημιουργίας μονοπωλίων είναι η θεσμοθέτηση επιδοτήσεων προκειμένου να προωθηθούν τα οικεία παραγόμενα προϊόντα (WN.V.ii.k.32). Η επιβολή όμως υψηλής φορολογίας στα εισαγόμενα προϊόντα -στα αναγκαία μάλιστα εισαγόμενα προϊόντα, σε αυτά δηλαδή τα οποία δεν μπορούν να παραχθούν στο εσωτερικό της χώρας-, προκειμένου να αποθαρρυνθεί η εισαγωγή τους, έχει ως αποτέλεσμα πολλές φορές το λαθρεμπόριο, άρα την απώλεια εσόδων εκ μέρους της κυριαρχίας· προκειμένου να αποφευχθεί η διαρροή εσόδων, η πιο ανέξοδη λύση από μεριάς της πολιτικής εξουσίας είναι η μείωση της φορολογικής κλίμακας (WN.V.ii.k.33-4). Αγαθά τα οποία αναγνωρίζει η σμιθιανή ανάπτυξη ως κατάλληλα για την επιβολή έμμεσης φορολογίας είναι η ζάχαρη, το ρούμι και ο καπνός ως καθολικός μεν καταναλώσιμος, αλλά ως μη αναγκαίος για την επιβίωση.

²⁰⁸ Γκιούρας, 2000: 96

Η γενική παρατήρηση του Σμιθ είναι πως η φορολογία των καταναλωτικών αγαθών τείνει να μειώνει την ποσότητα της παραγωγικής εργασίας (μειώνοντας την κατανάλωση), και με αυτόν τον τρόπο η κρατική παρέμβαση αλλοιώνει την ασφαλώς πιο επωφελή πορεία την οποία θα είχε η εθνική βιομηχανία εάν αφηνόταν να λειτουργήσει μόνη της (WN.V.ii.k.63). Η σμιθιανή προβληματική δεν απορρίπτει σαφώς συλλήβδην την κρατική παρέμβαση, παρά θεωρεί ζημιογόνα την κρατική εξουσία η οποία υποκινείται από ιδιωτικά συμφέροντα. Ο Σμιθ ασκεί κριτική στην έλλειψη αυτονόμησης της πολιτικής ως σφαίρας διακριτής και ιδιαίτερης από τις επιμέρους εγωιστικές βουλήσεις (WN. IV.iii.c.9). Προδρομική της μαρξικής κριτικής όπως αυτή εκφράζεται στο *Εβραϊκό ζήτημα* μπορεί να θεωρηθεί η σμιθιανή προσέγγιση, καθώς αιτείται η σφαίρα της πολιτικής να αποκτήσει περιεχόμενο πέραν των επιδιώξεων των ατόμων ως μέλη της αστικής κοινωνίας. Εν τέλει, η επιβολή άμεσης φορολογίας στα αναγκαία καταναλωτικά αγαθά με στόχο την ανεύρεση πόρων για την εξασφάλιση της ανεξαρτησίας της κάθε κυριαρχίας έχει δημιουργήσει υπέρογκα χρέη (WN.V.ii.k.80).

Συνοπτικά, θα μπορούσε να σημειωθεί πως η φορολογική αντίληψη στις σμιθιανές αναπτύξεις συγκροτείται ως αμιγώς νεωτερική, εφόσον εκφράζεται και συγκροτείται γύρω από το δεδομένο του χωρισμού κράτους και κοινωνίας, οικονομίας και πολιτικής. Η φορολογική αντίληψη συγκροτείται ως αμιγώς νεωτερική για έναν ακόμη λόγο, ο Σμιθ σημειώνει πως κάθε φόρος ο οποίος πληρώνεται από τον φορολογούμενο είναι ένδειξη της ελευθερίας του, φανερώνει πως στον ίδιο ανήκει μια κάποια ιδιοκτησία και πως δεν είναι ιδιοκτησία ο ίδιος (WN.V.ii.g.11). Η φορολογία στην ανάλυση του Σμιθ δεν διαπνέεται μόνο από ταμιευτικές σκοπιμότητες αλλά συνδυάζει τόσο την διάσταση της αναδιανομής του πλούτου και μετακύλισης τμήματος των εισοδημάτων στους λιγότερο προνομιούχους, όσο και παιδευτικές λειτουργίες προς την κατεύθυνση δημιουργίας μη ημαρτημένων συνηθειών (κατάχρηση αλκοόλ παραδείγματος χάριν) στο γενικότερο πληθυσμό. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της σμιθιανής φορολογικής αντίληψης ανταποκρίνονται τόσο στον νεωτερικό ορίζοντα των ριζικών μεταβολών, όσο και στα κριτήρια της δικαιοσύνης και της ισότητας γύρω από τα οποία συγκροτείται το σμιθιανό φυσικό σύστημα.²⁰⁹

²⁰⁹ Γκιούρας, 2000: 96

31. Η κατασκευή του δημόσιου χρέους

Το τρίτο και τελευταίο μέρος του *Πλούτου των Εθνών* αφορά το δημόσιο χρέος, το οποίο προκύπτει ταυτόχρονα με την ανάγκη για αμυντικές δαπάνες, οι οποίες όμως είναι αδύνατον να καλυφθούν άμεσα από την επιβαλλόμενη φορολογία, για αυτόν το λόγο το κράτος προσφεύγει στο δανεισμό και με αυτόν τον τρόπο στη δημιουργία του δημόσιου χρέους (WN.V.iii.4). Το γεγονός πως η κυριαρχία είναι αναγκασμένη, προκειμένου να κηρύξει πόλεμο ή να αμυνθεί σε κάποιον ήδη κηρυγμένο πόλεμο να δανειστεί, δηλώνει πως η ίδια η κυριαρχία στον ορίζοντα της νεωτερικότητας είναι διαχωρισμένη από τους υλικούς όρους αναπαραγωγής της. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα έκδηλο στην περίπτωση των αποικιών, αν ειδικότερα ληφθούν υπόψιν ως υπό διαμόρφωση νεωτερικά κράτη, καθώς δανείζονται όσο περισσότερο μπορούν από την μητρόπολη, προκειμένου να καλύψουν την ζήτηση σε χρήμα στο εσωτερικό τους και για αυτόν το λόγο είναι πάντα χρεωμένες (WN.IV.vii.c.38). Το ζήτημα της άμυνας (σε συνδυασμό με το επακόλουθο χρέος) και η προβληματική της δικαιοσύνης (σε συνδυασμό με τη φορολογία) αναδεικνύονται ως τα πλέον κομβικά για την ανάπτυξη του εμπορίου και της παραγωγής (WN.V.iii.7).

Στη διαδικασία ως εκ τούτου, κατά την οποία το κράτος δανείζεται προκειμένου να ανταποκριθεί στις αυξανόμενες αμυντικές δαπάνες, παρατηρείται η εξής κίνηση: το κράτος έχοντας ήδη λάβει το ρόλο του εγγυητή των συμβάσεων οι οποίες συνάπτονται ανάμεσα στους ιδιώτες στο οικονομικό πεδίο, πλέον αναδιπλασιάζεται τόσο σε εγγυητή, όσο και σε συμβαλλόμενο²¹⁰, καθώς λαμβάνει και τον ρόλο του ιδιώτη, ο οποίος εισέρχεται στη διαδικασία αυτοεργαλειοποίησης του.²¹¹ Η κατασκευή του δημόσιου χρέους αποτελεί ουσιαστικά την πληρέστερη μορφή έκφρασης της εξάρτησης της κρατικής κυριαρχίας από τα ίδια συμφέροντα. Το κράτος ως εκ τούτου συμβάλλεται επί της ουσίας ως ιδιώτης, προκειμένου να αποκτήσει τους υλικούς όρους συντήρησης και αναπαραγωγής του, δεν συμβάλλεται προκειμένου να συγκροτηθεί ως κρατική οντότητα, όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου. Στο νεωτερικό ορίζοντα η πολιτική ανεξαρτησία με την οικονομική εξάρτηση είναι διαπλεκόμενες στιγμές.

Οι λόγοι οι οποίοι καθιστούν αναγκαίες τις δαπάνες τις σχετικές με την άμυνα για την υπεράσπιση του έθνους από την έξωθεν εισβολή (WN.V.i.a.40) και την

²¹⁰ Δρόσος, 1998: 353

²¹¹ Νουτσόπουλος, 2011: 159-60

δημιουργία του δημόσιου χρέους είναι: πρώτον, η έλλειψη καλής διαχείρισης των πόρων εν καιρώ ειρήνης, οπότε προκύπτει η αδυναμία συγκέντρωσης τους την κρίσιμη ώρα της εμπόλεμης σύρραξης και δεύτερον, πως η φορολογία, ακόμα και ορθή διαχείριση να γινόταν ως μορφή ανεύρεσης πόρων, στερείται της χρονικής αμεσότητας την οποία προσφέρει ο εξωτερικός δανεισμός (WN.V.iii.4). Ο λόγος όμως ο οποίος καθιστά απαραίτητο το δανεισμό ανευρίσκεται και στο γεγονός πως η κυριαρχία φοβάται μην προσβάλει τους φορολογούμενους, αυξάνοντας την φορολογία σε καιρό πολέμου, για αυτό και καταφεύγει στη λύση του δανεισμού απέναντι στην ύπαρξη της υποψίας αποσταθεροποίησης της εγκαθιδρυμένης κυριαρχίας (WN.V.iii.37).

Με τον άνωθεν τρόπο έχουν δημιουργηθεί χρέη για την πλειονότητα των ευρωπαϊκών εθνών και στην προσπάθεια τους να αποπληρώσουν τα χρέη τους, δανείζονται υποθηκεύοντας κάποια τμήματα της περιουσίας τους (WN.V.iii.10). Η διαδικασία αποπληρωμής των χρεών περιλαμβάνει και την επιβολή αρχικά πρόσκαιρων φορολογικών ρυθμίσεων, οι οποίες όμως με την πάροδο του χρόνου αποκτούν μόνιμο χαρακτήρα για να αποπληρώσουν όχι το κεφάλαιο, αλλά τον τόκο ο οποίος απορρέει από το δανεισθέν κεφάλαιο (WN.V.iii.25). Το νεωτερικό κράτος, όπως διαφαίνεται γεννάται χρεωμένο και εξαρτάται μάλιστα από τον εμπορευματοκάτοχο ή από τον κεφαλαιοκράτη προκειμένου να αποκτήσει χρήματα για να καλύψει τις αμυντικές του δαπάνες (WN.V.iii.35). Συνεπώς η κρατική κυριαρχία εξαρτάται εν προκειμένω από τους υπηκόους της για να εξασφαλίσει τους πόρους για την κάλυψη των αναγκών λειτουργίας της.

Η ύπαρξη δημόσιου χρέους σηματοδοτεί τη χρήση των οικείων πόρων προς κάλυψη των δανειακών απαιτήσεων, και με αυτόν τον τρόπο παρατηρείται στέρηση στη δημόσια χρηματοδότηση, η οποία προέρχονταν από ένα μέρος του κεφαλαίου για τη συντήρηση της παραγωγικής εργασίας στην κατεύθυνση της συντήρησης της μη παραγωγικής εργασίας. Σταδιακά όμως, δεδομένης της άνωθεν συνθήκης, οι υπήκοοι θα απωλέσουν την πολεμική τους διάθεση και σταθμίζοντας το όφελος και το κόστος το οποίο απορρέει από εμπόλεμες συρράξεις θα αιτούνται όλο και πιο σπάνια την είσοδο σε τέτοια συνθήκη (WN.V.iii.49-50).

32. Το πρόβλημα Άνταμ Σμιθ

Η ίδια η προβληματική της σύνδεσης ανάμεσα στη *θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* και στον *πλούτο των εθνών*²¹², ανατρέχει στον δυισμό ο οποίος είναι έκδηλος σε όλο το φάσμα του σμιθιανού στοχασμού ανάμεσα στην πραγματικότητα της ιστορικής εμπειρίας και στην ιδεατή της μορφή²¹³, ανάμεσα στο φυσικό σύστημα το οποίο περιγράφεται και στις εμπράγματα αποκλίσεις/ παρεκκλίσεις από αυτό. Η ένταση αυτή δεν εκδηλώνεται απλά στην υποτιθέμενη αντίθεση μεταξύ των δύο έργων του Σμιθ, αλλά παρατηρείται στο εσωτερικό του κάθε έργου.²¹⁴ Θα μπορούσε να επισημανθεί με μια κάποια επιφύλαξη πως η ένταση παράγεται από τη διάσταση ανάμεσα στο δέον και στο είναι, ανάμεσα στην περιγραφή και την αξιολόγηση. Ένταση η οποία είναι σαφώς μετριασμένη στον *πλούτο*, καθώς ο ίδιος ο Σμιθ εκλαμβάνει την αστική κοινωνική μορφή ως την πλησιέστερη απάντηση στο αίτημα περί διαμόρφωσης της πραγματικότητας ως φυσικό σύστημα και αντιλαμβάνεται τους θεσμούς οι οποίοι δρουν εντός της ως διορθωτικούς φορείς των στρεβλών κινήσεων οι οποίες παράγονται από τις ατομικές επιδιώξεις του ίδιου συμφέροντος. Ο Ματιό υποστηρίζει πως ο οικονομικός λόγος του *Πλούτου* θα βρει την ανεξαρτησία του όταν ενσωματωθεί από την ορθολογικότητα της σμιθιανής ηθικής φιλοσοφίας και αυτή η ανεξαρτησία μπορεί να επιτευχθεί μόνο έτσι και όχι αντιστρόφως- με την εξαίρεση δηλαδή του οικονομικού λόγου από την ορθολογικότητα της ηθικής φιλοσοφίας.²¹⁵ Η σχέση του *Πλούτου* με την *Θεωρία* στην ανάλυση του Ματιό ταυτίζεται ως εκ τούτου με τον συγκερασμό δύο μορφών ορθολογικότητων, ερευνητική απόρροια βάσιμη αν αναλογιστεί κανείς πως η ηθική φιλοσοφία του Σμιθ βρίθει ορθολογικά διαμεσολαβημένων εμπαθών μηχανισμών και πως η αγορά στην ανάλυση του *Πλούτου* συγκροτείται ως ο πλέον ορθολογικός μηχανισμός.

²¹² Για ένα άρθρο ανασκόπησης σχετικό με τη συζήτηση της σύνδεσης των δύο βασικών σμιθιανών κειμένων βλ. Montes, 2003 και Teichgraeber III, 1981

²¹³ Evensky, 1989: 125-6

²¹⁴ Δρόσος, 1994:93

²¹⁵ Ματιό, 1997:122

33. Συμπεράσματα

Η ανά χείρας εργασία συγκροτήθηκε γύρω από την ανάλυση των εννοιών του καταμερισμού της εργασίας και την σύνδεση αυτού με τη δομή του μετριασμένου εγωισμού μέσω του μηχανισμού της συμπάθειας, τη διττή έκφραση της αξίας στο σμιθιανό εγχείρημα, με το μοντέλο του αόρατου χεριού με την ίδια την προβληματική της δίκαιης ιδιοποίησης των παραγόμενων προϊόντων και την σχέση όλων των παραπάνω με τις κρατικές πολιτικές παρέμβασης στην οικονομία και στην αγορά εργασίας.

Αυτό το οποίο αξίζει να επισημανθεί ως τελικό συμπέρασμα από την πραγμάτευση των παραπάνω θεματικών είναι η κομβική σημασία την οποία αποδίδει η σμιθιανή πένα στην κατανάλωση και στη δαπάνη χρόνου όχι μόνο για την παραγωγή αξιακών μεγεθών, αλλά και για τη συγκρότηση του εγωισμού ως μετριασμένου μέσω της επαρκούς ανάπτυξης του συμπαθητικού μηχανισμού. Για την πολυσχιδή ανάπτυξη των ατόμων χρειάζεται χρόνος ελεύθερος/ απαλλαγμένος από τις εκμαυλιστικές συνέπειες του αυξημένου βαθμού καταμερισμού της εργασίας. Η ίδια η προβληματική της δίκαιης ιδιοποίησης των δεδουλευμένων στηρίζεται στην αποδοχή μιας λογικής περί αναδιανομής του υλικού πλούτου στους λιγότερο προνομιούχους προκειμένου αυτοί να έχουν περισσότερο χρόνο στη διάθεση τους να επιμορφωθούν τόσο όσον αφορά την απόκτηση βασικών δεξιοτήτων, όσο και όσον αφορά την αγωγή τους ως πολίτες.

Οι σμιθιανές αναπτύξεις τοποθετούν στο επίκεντρο την ανάλυση του ζητήματος παραγωγής αξιακών μεγεθών το χρόνο εργασίας, κάτι που αργότερα ιστορικά θα αναδειχθεί ως ριζική αλλαγή στον τρόπο κατανόησης και συγκρότησης της κεφαλαιακής σχέσης στον αστικό ορίζοντα. Η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας μάλιστα θα οδηγηθεί στο συμπέρασμα πως η υπεραξία εκφράζεται στην σχέση της με το μεταβλητό κεφάλαιο, στη σχέση δηλαδή με την δαπανημένη εργασιακή δύναμη²¹⁶. Η ποσότητα της παραγόμενης υπεραξίας αποτελεί για την μαρξική ανάλυση ένδειξη του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης από το κεφάλαιο. Όλες οι παραπάνω αναλύσεις βασίζονται ακριβώς στην μετατόπιση στην ανάλυση του πλούτου, η πηγή του οποίου πλέον δεν ανευρίσκεται στην τυχόν σπανιότητα του επιθυμητού αντικειμένου, αλλά στον ίδιο τον καταβεβλημένο αναγκαίο χρόνο παραγωγής του. Η μετάβαση η οποία επιτεύχθηκε στο εσωτερικό της

²¹⁶ Μαρξ, 2016: 184

πολιτικής οικονομίας οφείλει να αποδοθεί εν μέρει και στις σμιθιανές αναλύσεις ακόμα και αν αυτές παρουσιάζουν μια διττή –και σαφώς όχι ενιαία- θεωρία της αξίας.

Οι όποιες κρατικές πολιτικές παρέμβασης προσανατολίζονται στη λογική της εξασφάλισης ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης για όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους· αυτή η μορφή πρόνοιας μπορεί να ερμηνευθεί διττά: είτε από μια εργαλειακή σκοπιά στην οποία λανθάνει το αίτημα περί επιβίωσης και αναπαραγωγής της εργατικής τάξης προκειμένου να λειτουργεί το σύστημα, είτε από μια ηθική πλευρά στην οποία λανθάνει η αξίωση πως εντός της αστικής κοινωνίας ως της πλέον πλούσιας δεν νοείται να ζουν άτομα κάτω από συνθήκες ακραίας φτώχειας. Πιθανόν οι δύο σκοπιές στην ανάπτυξη τους να αλληλοσυμπληρώνονται και να αλληλεπικαλύπτονται, μια τέτοια υπόθεση όμως μένει ανοιχτή, καθώς δεν διερευνήθηκε διεξοδικά στο εσωτερικό της παρούσας εργασίας.

Ένα ακόμα σημείο στο οποίο ο επίδοξος αναγνώστης του σμιθιανού έργου οφείλει να δώσει την πρέπουσα σημασία είναι στη διαπλοκή του τύπου ορθολογικότητας ο οποίος εκφράζεται και προτάσσεται στη σχέση του με τα αξιολογικά και κανονιστικά προτάγματα τα οποία ελλοχεύουν στις εργαλειακά παρουσιασμένες αναλύσεις του Σμιθ σχετικά με τη λειτουργία του κοινωνικού (οι ενδεείς δεν βασίζονται στη φιλοπονία του γαιοκτήμονα αλλά στην περιορισμένη χωρητικότητα του στομαχιού του προκειμένου να τραφούν). Η ορθολογικότητα στην διαπλοκή της με κανονιστικά αιτήματα όπως αυτά εκφράζονται μέσα από τις σμιθιανές αναλύσεις μένει να δειχθεί.

Το φυσικό σύστημα εν τέλει στην δική μου ανάγνωση, το οποίο αποτελεί κεντρικό περιγραφικό και ταυτόχρονα αξιολογικό εργαλείο για την αποτίμηση της αστικής συγκρότησης του κοινωνικού, αποτελεί συγκερασμό και συνδυασμό χαρακτηριστικών τα οποία απαντώνται τόσο σε επίπεδο κοινωνικής όσο και κοινοτικής συγκρότησης (*Gemeinschaft–Gesellschaft*). Η ίδια η πρόσληψη του φυσικού συστήματος διατηρεί εντός της το αίτημα των ατόμων να αναγνωριστούν ως άξια και ισότιμα από τους άλλους δρώντες, αλλά παράλληλα εκφράζει το κατεξοχήν νεωτερικό αίτημα της ατομικής ελευθερίας και διάθεσης της εργασίας και των εμπορευμάτων κατά βούληση· αίτημα βασισμένο στο θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας. Το σμιθιανό φυσικό σύστημα από τη μια επιθυμεί να διασώσει εκείνες τις ηθικές και πολιτιστικές αξίες τις μη αναγώγιμες σε οικονομικά μεγέθη και από την άλλη πλευρά αποτιμά θετικά τον πλούτο ο οποίος παράγεται σε αστικό πλαίσιο.

34. Αντί επιλόγου: Αναφορά στη μαρξική κριτική

Η ανά χείρας εργασία δεν φιλοδοξεί επ' ουδενί να αποτελέσει μια πλήρη προσπάθεια ανασυγκρότησης της μαρξικής κριτικής στο σμιθιανό έργο, παρά θεωρεί απαραίτητη μια κάποια αναφορά (όπως με την παρεμβολή υποσημειώσεων οι οποίες περιλαμβάνουν σχετικούς με τις σμιθιανές αναπτύξεις σχολιασμούς), έστω σε ένα από τα τελευταία της κεφάλαια. Στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο θα γίνει αναφορά σε ένα απόσπασμα από *Το Κεφάλαιο του Χρήματος* το οποίο περιλαμβάνεται στον πρώτο τόμο των Grundrisse το οποίο αναλύει κριτικά κάποιες από τις σμιθιανές προκείμενες.

Το ίδιο το σχήμα του άορατου χεριού αποτελεί την κατάφαση των αφανών και άρρητων σχέσεων εξάρτησης για την ικανοποίηση των αναγκών των μελών της αστικής κοινωνίας, εξάρτηση η οποία αποτελεί απόρροια της πλήρους ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων και εκφράζεται μέσα από τη γενικευμένη επικράτηση των μηχανισμών ανταλλαγής ως κατεξοχήν κοινωνικός δεσμός των ανεξάρτητων ατόμων μεταξύ τους. Η ανεξαρτησία των ατόμων αποτελεί απλώς μια αυταπάτη, αφού επί της ουσίας τα άτομα στέκουν απλώς αδιάφορα το ένα προς το άλλο και όχι αυτόνομα. Η επίφαση της ανεξαρτησίας καθίσταται δυνατή μόνο σε αφαίρεση από τους όρους ύπαρξης και αναπαραγωγής, οι οποίοι μάλιστα φυσικοποιούνται από μέρους του Σμιθ. Οι ανεπτυγμένοι ανταλλακτικοί μηχανισμοί εμφανίζονται να εκπληρώνουν την εξής λανθάνουσα λειτουργία: ενώ ο καθένας επιδιώκει την εκπλήρωση του ιδιωτικού του συμφέροντος προωθείται αθέλητα και το συνολικό γενικό συμφέρον, αυτό το οποίο αποκρύπτεται είναι πως το ίδιο το ιδιωτικό συμφέρον το οποίο παρουσιάζεται στον αντίποδα του γενικού συμφέροντος αποτελεί κοινωνικά καθορισμένο και υλοποιήσιμο μόνο εντός του κοινωνικού. Η αμοιβαία εξάρτηση των αδιάφορων μεταξύ τους ατόμων εκφράζεται στην ίδια την ανταλλακτική αξία ως παραγόμενο από το άτομο γενικό προϊόν, ως χρήμα, δίπλα και ταυτόχρονα ιεραρχικά ανώτερα από τα άλλα παραγόμενα εμπορεύματα.

Το χρήμα αποτελεί το μέτρο της εξουσίας η οποία ασκείται ή μπορεί να ασκηθεί προκειμένου το άτομο να κινητοποιήσει την δραστηριότητα άλλων δρώντων ή τμήματος του γενικού πλούτου. Η κινητοποίηση αυτή, αλλότριας εργασιακής δύναμης αποκρυσταλλωμένης σε χρήμα αποκρύπτει πληθώρα κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων οι οποίες εμφανίζονται στους δρώντες με την μορφή αντικειμένου ή πράγματος και όχι ως συγκρουσιακές σχέσεις συμφερόντων εντός του κοινωνικού. Οι σχέσεις των ανεξάρτητων ατόμων της αστικής κοινωνίας, των φορέων διαφορετικών σκοπιών συμφέροντος εμφανίζονται ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Η πραγματοποίηση

όμως αυτή των κοινωνικών σχέσεων οδηγεί και στην αποκάλυψη μιας δεύτερης μορφής εξάρτησης, αυτής από εμπράγματα πλέον σχέσεις. Η γενικευμένη εξατομίκευση στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας συντροφεύεται από την εγκαθίδρυση ενός γενικευμένου συστήματος καταμερισμού της εργασίας σε συνάρτηση με ένα πλαίσιο γενικών αναγκών οι οποίες ικανοποιούνται δια του προαναφερθέντος συστήματος. Δεδομένης της προϊούσας ανάλυσης ο Μαρξ επισημαίνει πως ανταλλαγή και καταμερισμός της εργασίας αποτελούν αλληλεξαρτώμενες έννοιες στο αστικό πλαίσιο. Η ανταλλαγή στον αστικό ορίζοντα καθιστά δυνατή την μετατροπή του προϊόντος το οποίο παράγεται για την ικανοποίηση των αναγκών άλλων σε μέσο διαβίωσης για τον ίδιο τον εκάστοτε «παραγωγό».

Η αναγκαιότητα της μετατροπής του προϊόντος πρώτα σε ανταλλακτική αξία και έπειτα σε χρήμα προκειμένου οι δρώντες να αποκτήσουν τα απαραίτητα μέσα διαβίωσης εκφράζει αφενός πως τα άτομα παράγουν μόνο μέσα και μόνο για τις ανάγκες της κοινωνίας και αφετέρου πως η παραγωγή των ατόμων δεν είναι άμεσα κοινωνική, καθώς δεν ιδιοποιείται πλήρως από τη σκοπιά της εργασίας (ζήτημα δίκαιης ιδιοποίησης δεδουλευμένων). Η ίδια η κεκαλυμμένη εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης παράγει το αίτημα για την επίφαση ύπαρξης εθνικού εμπορίου και πλούτου ως μορφή συνένωσης των ατόμων σε αφαίρεση από τα όποια ταξικά τους συμφέροντα. Η μέτρηση ως εκ τούτου του εθνικού πλούτου σε αναφορά με το πληθυσμιακό μέγεθος αποτελεί μια ημαρτημένη μορφή καταγραφής και αποτίμησης του πλούτου, καθώς γίνεται σε αφαίρεση από τα όποια ταξικά και κοινωνικά συμφέροντα.

Η μαρξική ανάλυση υποστηρίζει πως η εμπράγματη συσχέτιση των ανεξάρτητων ατόμων στον ορίζοντα της αστικής κοινωνίας αποτελεί σαφώς μια ανώτερη βαθμίδα ανάπτυξης σε σχέση με το φεουδαλισμό, αλλά και η ίδια της ακόμα αποτελεί ιστορικό προϊόν. Αποτελεί σφάλμα να παρουσιάζεται ο άνωθεν κοινωνικός δεσμός ως φυσικός και αδιαχώριστος από τη φύση των ατόμων: το ιστορικά δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων κατέστησε δυνατή και την διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων όπως αυτές περιεγράφηκαν άνωθεν, αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως αυτές δεν χρήζουν αλλαγής. Η ίδια η επιδίωξη του ιδιαίτερου συμφέροντος και η πρόταξη του εγωιστικού συμφέροντος έναντι του γενικού αποτελούν ενδείξεις πως τα άτομα πασχίζουν ακόμα να δημιουργήσουν τους όρους για την επιβίωση και την αναπαραγωγή τους, αντί να τους έχουν θέσει ως προϋπόθεση, ακόμα όμως και αυτή η διαδικασία είναι προϊόν της ιστορικής και όχι κάποιας φυσικής κίνησης.

Η μετάβαση από το φεουδαλικό σύστημα των προσωπικών εξαρτήσεων στις απαρχές της αστικής συγκρότησης του κοινωνικού περιλαμβάνει τη μετατροπή των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης στον περιορισμό του ατόμου από εξωτερικές σε αυτόν αυτοδύναμες σχέσεις. Οι προσωπικές σχέσεις εξάρτησης «διαλύθηκαν» μέσα στη γενική μορφή των απρόσωπων σχέσεων εξάρτησης, υπήρξε δηλαδή μορφική μεταβολή στον τρόπο συσχέτισης των ατόμων μεταξύ τους. Τα άτομα πλέον δεν εξαρτώνται άμεσα και εμφανώς το ένα από το άλλο, αλλά συνδέονται μέσω των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής αδιόρατα το ένα με το άλλο.²¹⁷ *«Η αμοιβαία κοινωνική σχέση των ατόμων, σαν ανεξαρτητοποιημένη εξουσία πάνω στα άτομα –είτε τώρα παριστάνεται σαν φυσική δύναμη, σαν τύχη ή με οποιαδήποτε άλλη μορφή- είναι αναγκαίο αποτέλεσμα του γεγονότος ότι αφετηρία δεν είναι το ελεύθερο κοινωνικό άτομο.»*²¹⁸

Αυτό το οποίο απέτυχε να συλλάβει η σμιθιανή ανάλυση παρά το γεγονός πως ευθύς εξαρχής παρουσιάζει την αξία όντας δίμορφη (αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία) είναι πως η ατομική εργασία προκειμένου να αποτελέσει το γενικό χρήμα καθαυτή, οφείλει να μην είναι εξαρχής συγκεκριμένη εργασία, αλλά γενική. Η εξασφάλιση όμως της εξαρχής γενικής κατεύθυνσης της εργασίας καθίσταται δυνατή μόνο μέσω του συλλογικού χαρακτήρα της παραγωγής, με την επικέντρωση πλέον της ανάλυσης στη μορφή της παραγωγής και όχι στην ανταλλαγή, η εργασία γίνεται αντιληπτή με αυτόν τον τρόπο ως κοινωνική. Ο συλλογικός χαρακτήρας της παραγωγής μετατρέπει εξαρχής το προϊόν σε συλλογικό, ενώ σε μια εκδοχή της ιδιοποίησης του προϊόντος μέσω της ανταλλαγής, η απόλαυση του προϊόντος διαμεσολαβείται από τη χρήση του χρήματος. Στην παραπάνω ανάλυση λανθάνει προφανώς το μαρξικό αίτημα για ριζική μεταβολή των όρων και των προϋποθέσεων κοινωνικής παραγωγής, έναντι των μεταρρυθμιστικών παρεμβάσεων των οποίων τάσσεται υπέρμαχος ο Σμιθ.²¹⁹

Πολλές φορές, όπως διαφάνηκε και από την ανάλυση η οποία επιχειρήθηκε στο σύνολο της παρούσας εργασίας οι σμιθιανές αναπτύξεις ενώ έθεταν ως δεδομένη τη συσχέτιση ανάμεσα στην ανταλλαγή και στο επίπεδο ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας προσπαθούσαν να αναδείξουν την αιτιώδη σχέση αυτών των δύο μεγεθών μέσω διαφόρων υποθέσεων εργασίας. Η μαρξική ανάλυση υποστηρίζει πως μπορεί να

²¹⁷ Μαρξ, 1989: 112-5

²¹⁸ Μαρξ, 1989: 140

²¹⁹ Μαρξ, 1989: 120-1

παρατηρηθεί μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση σε αναφορά με την παραπάνω συσχέτιση: όσο το παραγόμενο προϊόν σε ένα σύστημα υψηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας γίνεται εξαιρετικά μονόπλευρο, τόσο πιο πολύπλευρες γίνονται οι ανάγκες του καθενός.²²⁰

Οι μαρξικές αναπτύξεις σχολιάζουν το ρόλο τον οποίο διαδραματίζει το χρήμα ως μέσο και μέτρο κυκλοφορίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται ως ιδιαίτερο εμπόρευμα δίπλα στα άλλα παραγόμενα εμπορεύματα. Ίσως το πιο ενδιαφέρον σημείο της μαρξικής κριτικής στις σμιθιανές αναλύσεις να εντοπίζεται στην επεξεργασία της σμιθιανής θεωρίας της αξίας: ο Μαρξ σχολιάζει τη μετατόπιση του Σμιθ από την αρχική στόχευση του να διατυπώσει μια εργασιακή θεωρία της αξίας στη διατύπωση μιας «προσθετικής» θεωρίας της αξίας, ανάλογα με τη δαπάνη της εργασιακής δύναμης: ο Σμιθ συγγέει την αξία ως έκφραση της δαπανημένης εργασίας για την παραγωγή ενός εμπορεύματος με την ποσότητα εργασίας την οποία μπορεί να κινητοποιήσει το εκάστοτε εμπόρευμα όταν εισέλθει στην ανταλλακτική σφαίρα.

²²⁰ Μαρξ, 1989: 142

35. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Blanning T.C.W. (2009) *Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης*, Αθήνα: Τουρική
- Mathiot, J. (1997) *Άνταμ Σμιθ: Φιλοσοφία και Οικονομία*, Αθήνα: Πατάκης
- Rubin I. (1993) *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Αθήνα: Κριτική
- Αγγελίδης Μ. (2000) *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Αθήνα: Εξάντας
- Βάκη Φ. (2015) Το ορατό χέρι της δικαιοσύνης: Η κανονιστική πολιτική θεωρία του Α. Smith, *Ιόνιος Λόγος*, τ. 5
- Βάκη Φ. (2010) Το ηθικό υποκείμενο στον σκωτικό Διαφωτισμό: Francis Hutcheson και Adam Smith, *Ιόνιος Λόγος*, τ. 2
- Γκιούρας Θ. (2000) *Φορολογία και πολιτική*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- Γράβαρης Δ. (1994) *Εκπαίδευση και πολιτική οικονομία: Αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής στους Α. Smith, J. St. Mill και A. Marshall*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- Δρόσος Δ. (2016) *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας. Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*, Αθήνα: Νήσος
- Δρόσος Δ. (2008) Διόρθωση και ολοκλήρωση του ‘παραδείγματος’ της συμπάθειας: Άνταμ Σμιθ *επίμετρο στο* Αρετές και Συμφέροντα, Αθήνα: Σαββάλας
- Δρόσος, Δ. (1998) Αγορά, πολιτεία και πολιτική απόφαση: Τα όρια του νεοφιλελεύθερου αντι-κρατισμού, *Αξιολογικά*, τευχ.11-2, Αθήνα: Εξάντας
- Δρόσος Δ. (1994) Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεοφιλελευθερισμού, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- Δρόσος, Δ. (1992) Κοινωνία της αγοράς και συγκρότηση της κρατικής μορφής στον Α. Smith, *Αξιολογικά*, τευχ.4, Αθήνα: Εξάντας
- Ιωαννίδης Σ. (1988) Η δικαιολόγηση της κοινωνίας της αγοράς στη Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων του Adam Smith, *Μνήμη Σάκη Καράγιωργα. Τιμητικός Τόμος*. Αθήνα: Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης ΠΑΣΠΕ
- Μαρξ Κ. (2016) *Το κεφάλαιο: Τόμος Πρώτος*, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Μαρξ Κ. (1989) *Grundrisse: Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τμ. Α', Αθήνα: Στοχαστής
- Νουτσόπουλος Θ. (2011) Ο συστηματικός χαρακτήρας της κυριαρχίας στο βιβλίο V του Πλούτου των Εθνών του Adam Smith στο *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα: Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Αθήνα: Πεδίο

Ψυχοπαίδης Κ. (1992) Ο Adam Smith: Η φιλελεύθερη και η σοσιαλιστική θεωρία της κοινωνίας, *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα F. Neumann, Εστία

Ψυχοπαίδης, Κ. (1990) Ο Α. Smith και η Κριτική Μέθοδος της Πολιτικής Οικονομίας, *Αξιολογικά*, τευχ.1, Αθήνα: Εξάντας

Ξένη βιβλιογραφία

Brown V. (1994) Adam Smith's discourse: canonicity, commerce and conscience, New York: Routledge

Evensky J. (2007) Adam Smith's Moral Philosophy: a historical and contemporary perspective on markets, law ethics and culture, New York: Cambridge University Press

Evensky J. (1989) The evolution of Adam Smith's views on political economy, *History of Political Economy*, τομ. 21, αρ. 1

Evensky J. (1987) The two voices of Adam Smith: moral philosopher and social critic, *History of Political Economy*, τομ. 19, αρ. 3

Fitzgibbons A. (1995) Adam Smith's System of Liberty, Wealth & Virtue: The moral and political foundations of the wealth of nations, New York: Oxford University Press

Floud R. & Johnson P. (2004) *The Cambridge economic history of modern Britain*, New York : Cambridge University Press

Griswold C.L.JR. (1999) *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press

Heilbroner R.L. (1982) The socialization of the individual in Adam Smith, *History of Political Economy*, τομ. 14, αρ. 3

Montes L. (2003) Das Adam Smith Problem: its origins, the stages of the current debate, and one implication for our understanding of sympathy , *Journal of the History of Economic Thought*, τομ. 25, αρ. 1

Muller J.Z. (1995) *Adam Smith: In his time and ours*, New Jersey: Princeton University Press

O' Brien J.C. (1991) Adam Smith by Gustav von Schmoller, *Review of Social Economy*, τομ.49, αρ.2

Pack S.J. (2010) Aristotle, Adam Smith and Karl Marx: On Some Fundamental Issues in 21st Century Political Economy, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited

Smith A. (1981) *An inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations* (Vol. 1-2), Indianapolis: Liberty Fund

Smith A. (1984) *The theory of moral sentiments*, Indianapolis: Liberty Fund

Teichgraeber III R. (1981) Das Adam Smith Problem, *Journal of British Studies*, τομ. 20, αρ. 2

Vivenza G. (2001) *Adam Smith and the Classics*, New York: Oxford University Press

West E.G. (1964) Adam Smith's Two Views on the Division of Labour, *Economica*, New Series, τομ. 31, αρ. 121

Young J.T. (1986) The impartial spectator and natural jurisprudence: an interpretation of Adam Smith's theory of the natural price, *History of Political Economy*, τομ. 18, αρ. 3